

sociologický časopis

2

ROČNÍK 23

1987

ČSSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

XI. světový sociologický kongres ● Dialektika faktů a teorie ● Vědeckotechnický a sociální rozvoj: souvislosti, problémy

a perspektivy ● K otázce marxistické koncepce sociálního jednání ● Z empirických výzkumů ● Recenze ● Zprávy a informace

Sociologický časopis

Социологический журнал

Sociological Review

Sociologische Zeitschrift

Revue de Sociologie

2

Vedoucí redaktor:

prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.

Výkonná redaktorka:

dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

prof. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.

doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.

dr. Vladimír Dubský, CSc.

dr. Jiří Dvořák, CSc.

dr. Pavel Dvořák, CSc.

doc. dr. Blanka Filipcová, DrSc.

prof. dr. Rudolf Franěk, CSc.

ing. Ivan Hálek, CSc.

doc. dr. Marie Huláková, DrSc.

doc. dr. František Charvát, DrSc.

doc. dr. Karel Kára, CSc.

člen korespondent Jaroslav Kohout

dr. ing. František Kutta, DrSc.

dr. Jiří Linhart

dr. Antonín Matějovský, CSc.

dr. Přemysl Maydl, CSc.

doc. dr. Jan Sedláček, CSc.

doc. ing. Miroslav Štráchal, CSc.

Věra Urbanová, CSc.

prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.

prof. ing. František Zich, CSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;

tel.: 23 19 115, 1. 331, 333

Obsah č. 2/1987

STATI

Kohout J.: XI. světový sociologický kongres . . . 113

Rychtařík K.: Dialektika faktů a teorie . . . 128

Müller K.: Vědeckotechnický a sociální rozvoj:
souvislosti, problémy a perspektivy . . . 140

Keller J.: K otázce marxistické koncepce sociál-
ního jednání . . . 160

Gnothová E.: Poznámky k diskusi sovětských
teoretiků k otázkám vymedzení sociálně-
profesijní skupiny inteligence v socialistické
společnosti . . . 171

Petríková B.: K některým otázkám vývoje so-
ciálně politické aktivity družstevních rolníků 182

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

Foret M.: Výzkumy hudebních preferencí mládeže 187

RECENZE

Měchurová H.: J. Mužík, Filozofie — světový ná-
zor — společnost . . . 192

Pavlík P.: J. Sedlák, Globální problémy lidstva 195

Heller J.: M. Formánek, Socialistická robotnická
třída . . . 196

Đurínová V.: P. Meštan, Sociálně partnerstvo a
participácia . . . 199

Sedláček J.: F. M. Burlackij — A. A. Galkin,
Sovremennij Levafan. Očerki političeskoj so-
ciologii kapitalizma . . . 202

Švitek J.: Jugendliche + Erwachsene '85. Ge-
nerationen im Vergleich . . . 206

Freiová E.: E. Etziony-Halevy, The Knowledge
Elite and the Failure of Prophecy . . . 210

ZPRÁVY A INFORMACE

Dubský V.: Sociologie mládeže na XI. světovém
sociologickém kongresu . . . 213

Cechák V.: Sociologie sportu na XI. světovém so-
ciologickém kongresu . . . 214

Buriánek J. — Jeřábek H.: Teoretické a meto-
dologické základy metod a technik sociolo-
gického výzkumu . . . 217

Häder M. — Piensová I.: Poznámky k testování
kvality výzkumných metod v NDR . . . 222

XI. světový sociologický kongres

JAROSLAV KOHOUT
předseda Československé sociologické
společnosti při ČSAV

Mezinárodní sociologická asociace (ISA), sdružující národní sociologické asociace (společnosti) 89 zemí všech kontinentů, svolala XI. světový kongres na dny 18.—22. srpna 1986 do Dillí v Indii. Asi 3000 delegátů, reprezentujících světovou sociologickou veřejnost — na kongresu byl vysloven odhad, že ji představuje cca 100 tisíc profesionálních sociologů — jednalo po celý týden o široké škále problémů vážících se k ústřednímu tématu kongresu: *Sociální změna — problémy a perspektivy*.

Nutno říci, že programový výbor ISA zahajuje svou činnost vždy ihned po skončení předchozího kongresu a usiluje o stanovení takového tématu, které by umožnilo vyjádřit podstatu soudobé orientace sociologické fronty a poskytl prostor k uplatnění celé řady sociologických disciplín, teorie i metodologie, empirických výzkumů i problémů hraničních (sociální psychologie, teorie řízení, ekonomie, politologie, historie atd.). A nutno také konstatovat, že již samo stanovení tématu bývá obvykle výsledkem nejen teoretických úvah a střetů, ale i výrazem ideologických pozic navrhovatelů či odpůrců. Z praxe minulých kongresů jsou známa vystoupení některých buržoazních teoretiků, jejichž pozitivistická orientace je programově zaměřuje proti tematice skrývajících „nebezpečí“ dialektiky (např. „sociální konflikt“ apod.). Jak je zřejmé, téma „sociální změna“ patří do rodu právě takových. Na druhé straně vytvořilo mimořádně příznivou platformu a dalo dostatečný prostor k prezentaci početných referátů sociologů z rozvojových zemí, jejichž ekonomická i sociální realita je přímo bytostně inspiruje k promýšlení právě a především sociálních změn.

V této souvislosti se jeví i význam výběru země, v níž se má světový kongres konat. Sotva některá jiná vědní disciplína je natolik spjata se sociální realitou, která obklopuje jednací sály kongresu, jako je tomu právě u sociologie. Lze říci, že častokrát je teoretický referát potvrzován či vyvrácen pohledem z okna na ulici, cestou z místa jednání do hotelu, návštěvou centra či naopak periferie města. V určitých podmínkách mohou znít teorie o rozvoji „welfare society“ velmi neaktuálně, pokud je okolní realita zpochybňuje kolosálními sociálními rozdíly. Zatímco na IX. světovém kongresu v roce 1978 v Uppsale byla tematika „welfare state“ jednou z dominujících, zde se k ní přihlásil jen zlomek (necelých 20) z 1253 přihlášených referátů. (Mimoходом — šlo o vůbec dosud nejvyšší počet přihlášených příspěvků, o 13 % převyšující i poslední kongres v Mexico City.) Navíc ještě 470 referátů došlo organizátorům po termínu a mnohé byly přihlašovány ad hoc u předsedů symposií a výzkumných výborů přímo na kongresu.

Jaká tematika tedy byla preferována, pokud ji budeme posuzovat podle věcného indexu kongresových materiálů?

Zcela převažovaly problémy Indie (150 přihlášených referátů, vedle mnoha dalších diskusních příspěvků delegátů z Indie na všech zasedáních), 66 referátů bylo orientováno k problematice sociální změny přímo, přes 50 referátů k problematice alienace; stejný počet k problematice rodiny a 40 k problematice

ženy. Více než 30 referátů se týkalo problematiky volného času, přes dvacet rasových problémů atd. Vzhledem k tomu, že i řada sociologů z vyspělých kapitalistických zemí (např. USA, Kanady, NSR) zaměřila svou pozornost na rostoucí sociální problémy vlastních zemí (krácení sociálních programů a důsledky zejména pro mládež a staré občany, problémy války a míru, narkomanie atd.), lze říci, že celkový tón kongresu byl výrazně kritický. Základní linií jednání byla problematika rozvojových zemí.

Kongres bývá vždy zahájen slavnostním plenárním zasedáním. Letos na něm byla v poslední chvíli z bezpečnostních důvodů odvolána účast Radjiva Gándhího. Po zahájení představitelem UNESCO přednesl hlavní referát prezident Světové sociologické asociace, prof. Fernando Henrique Cardoso, autor dvaceti sociologických monografií, brazilský senátor, hostující profesor na řadě univerzit. Nazval jej: „Problémy sociální změny — znovu?“

Konstatoval, že v období mezi kongresy se objevily názory, že i na sociologii lze aplikovat tezi známého amerického sociologa Daniela Bella o „konci ideologie“. V hodnoceném období se prý objevilo velmi málo inovací, alespoň na poli tzv. velkých teorií, neprojevuje se však prý ani velké nadšení pro teorie středního dosahu.

A přece se kongres schází, a to k jednání o základním a klasickém sociologickém tématu: Sociální změně. V této souvislosti použil Cardoso velmi typického výrazu: „Sociology is pressing ahead“ — tedy bez ohledu na skeptické úvahy o její nepotřebě, či dokonce o jejím „konci“ se sociologie „prodlírá vpřed“. Život, problémy společnosti, potřeba je řešit, nutí „sociologii formulovat nové (fresh — čerstvé) programy pro výzkum a interpretaci“.

Cardoso podal určitý historický exkurs sociologických přístupů k oblasti sociální změny, zabýval se teoriemi pokroku v XIX. století, připomněl Marxe, Durkheima, Comta a Spencera, Simmela a Webera a konstatoval, že sociologie vždy usilovala o postihu zákonitostí, které by vysvětlovaly globální sociální změny. Skromnější ve svých ambicích byli podle jeho názoru postklasičtí sociologové, orientující se zejména na aktivní sociální činitele v procesech interakce mezi jednotlivci a skupinami. Parsonse charakterizoval jako unikátní spojení obecných explikačních technik, odvozených z Weberových „ideálních typů“ na jedné straně a vysoce specializovaného pohledu na druhé straně (např. na nukleární rodinu). Přichází tematika „industrialismu“, který má sjednotit politicky a sociálně rozdílné společnosti, hledají se „noví činitelé“ vedle dělnické třídy — tvůrci znalostí. Šedesátá léta prostřednictvím televize umožňují celému světu vidět hrůzy vietnamské války, náboženské intolerance, nerovnosti mezi rasami a mezi pohlavími. Ale především nebezpečí nukleárního pekla vyvolává nové sociální síly.

Objevují se negativní důsledky ekonomického růstu — některé už navždy nereparabilní a vlastně diskreditující „západní civilizaci“. A zase nová hnutí: zelených, „černých“ proti rasismu, ženská i náboženská hnutí. Vedle sebe stojí pozitiva i negativa naší společenské reality. Obecný strach z atomové smrti, z nových chorob (AIDS), násilnictví atd. Na druhé straně dobývání kosmu, informační technologie, biogenetika. A skutečně chybí velká zobecnění, teorie — v nejlepším případě máme hypotézy, ale ne vysvětlení reálných procesů sociálních změn. Teorie Lipseta a Rostova neobstály před fakty. Podle názorů Cardosa ani marxismus nedokázal vysvětlit náboženské konflikty či národnostní aspirace. Ale to vše není důvodem ke skepsi. Vždyť soudobá sociologie je alespoň s to vymezit fronty, formulovat nová témata a snažit se o pochopení dynamiky soudobých společností. Je zřejmé, že nelze vidět západní svět jako jediný model a cestu, kterou teď jdou některé evropské země a USA, jako hlavní cestu, jež vede ke svobodě, rovnosti a obecnému dobru. Neplatí ovšem

ani opačný závěr, že jejich zkušenost není závazná. Potřebujeme poznávat společnost v daném historickém momentu, potřebujeme bohatství historických alternativ.

V závěru Cardoso ukázal, že nikoli konec sociologie, ale naopak mimořádně závažné výzvy dějin stojí dnes před touto vědou: Na prvním místě: bytí či nebytí celé civilizace, otázka války a míru je možná víc, než si sociologové uvědomují, jádrem budoucí teorie změny. Na druhém místě: idea pokroku. Zejména třetí svět sleduje ideu ekonomického růstu a dosažení rovnosti. Je třeba uvědomit si relativnost kulturních a civilizačních diferencí: Nemají smyslu teze dělicí svět na Sever a Jih, Východ či Západ. Procesy v rozvojových zemích nutně přece zasahují i země rozvinuté. A konečně — aby se změny plně realizovaly, nestačí jen dogma. Je potřebná ideologie. Jaká je tedy utopie konce tohoto tisíciletí? Boj za odstranění chudoby.

Cardosův referát měl ohlas nejen mezi delegáty kongresu, ale i v široké veřejnosti: téměř denně přinášely hlavní listy zprávy z kongresu, interview s ním.

Po plenárním zasedání, na němž ještě vystoupili představitelé Indické sociologické asociace, předseda sovětské asociace prof. Momdžjan a další, pokračovalo jednání v šesti sympozii, 39 výzkumných výborech a dalších večerních zasedáních.

První symposium bylo věnováno *sociální teorii a sociálním změnám, zejména v sociální struktuře*. Druhé — *změnám uvnitř institucí*. Značný zájem se soustředil na jednání *třetího sympozia, sledujícího pozitivní a negativní důsledky technického rozvoje na společnost*. *Čtvrté symposium* bylo zaměřeno na *sociologické aspekty ekonomických změn*. *Páté* sledovalo *změny v oblasti kultury*. Konečně *šesté symposium* bylo zaměřeno na *otázky války a míru*.

Zatímco sympozia byla určena pro relativně velký počet účastníků, jednání výzkumných výborů měla obvykle formu seminářů a umožňovala konkrétnější diskuse. Protože výzkumné výbory organizují tematická setkání i mezi kongresy, jde většinou o setkání již známých a delší dobu spolupracujících odborníků. Proto jsou jednání *research committees* (RC) i teoreticky a metodologicky obvykle nejvíc přínosná. Během kongresu zasedalo 38 těchto výzkumných výborů, a to po celých 5 dnů. Všimněme si stručně jejich témat:

- RC 01 — Vojenské síly a konflikty
- RC 02 — Ekonomie a společnost
- RC 03 — Výzkum komunit
- RC 04 — Sociologie výchovy
- RC 05 — Etnické a rasové a menšinové vztahy
- RC 06 — Výzkum rodiny
- RC 07 — Futurologie
- RC 08 — Dějiny sociologie
- RC 09 — Sociální praxe a sociální přeměny
- RC 10 — Participace, účast dělníků na řízení a seberegulace
- RC 11 — Sociologie stáří
- RC 12 — Sociologie práva
- RC 13 — Sociologie volného času
- RC 14 — Sociologie komunikace, znalostí a kultury
- RC 15 — Sociologie medicíny
- RC 16 — Národní hnutí a imperialismus
- RC 17 — Sociologie organizace
- RC 18 — Sociologie politiky
- RC 19 — Sociologie chudoby, sociální blahobyt a politika

- RC 20 — Sociologie duševního zdraví
- RC 21 — Vývoj měst a regionů
- RC 22 — Sociologie náboženství
- RC 23 — Sociologie vědy
- RC 24 — Sociální ekologie
- RC 25 — Sociolingvistika
- RC 26 — Sociotechnika
- RC 27 — Sociologie sportu
- RC 28 — Sociální stratifikace
- RC 29 — Deviace a sociální kontrola
- RC 30 — Sociologie práce
- RC 31 — Sociologie migrace
- RC 32 — Žena ve společnosti
- RC 33 — Logika a metodologie v sociologii
- RC 34 — Sociologie mládeže
- RC 35 — Výbor pro konceptuální a terminologickou analýzu
- RC 36 — Teorie a výzkum alienace
- RC 37 — Sociologie umění
- RC 38 — Biografie a společnost.

Dále zasedaly tak zvané pracovní skupiny (working groups) a ad hoc skupiny, z nichž vzpomeneme alespoň některé:

Komparativní sociologie
 Sociální psychologie
 Sociologie zemědělství
 Klinická sociologie
 Ukazatelé sociální změny
 Dělnické hnutí v průmyslu a ve státních službách
 Sociologie populace
 Sociometrie
 Současné trendy v mikrosociologii
 Dialektika a sociologie
 Intelektuálové a modernizační procesy v jižní Asii — atd., atd.

Jak je zřejmé, seznámit se s jednáním ve všech těchto skupinách je nereálným úkolem. Nejlepší — zároveň ovšem i nejpracnější — metodou je provést analýzu publikovaných abstrakt všech 1253 předložených referátů a tak posoudit hlavní trendy vývoje sociologie ve světě v posledních letech.

* * *

Bylo již řečeno, že poslední desetiletí jsou ve znamení bouřlivého nástupu sociologie rozvojových zemí. Mnozí evropští delegáti byli již na X. světovém sociologickém kongresu v Mexiku v roce 1982 překvapeni počtem delegátů z jihoamerických zemí a mimořádným zájmem zejména mexické univerzitní mládeže o jednání kongresu (studenti např. sami zajistili překlad kongresových jednání do španělštiny).

Živý je vývoj sociologické fronty i v Africe: Jeden z nejznámějších nigerijských sociologů Akinsola Akiwowo předložil v Dillí referát věnovaný výhradně rozvoji sociologie v západní části Afriky („Budování národní sociologické tradice v africkém subregionu“). Vyskytly se již i návrhy na svolání některého z příštích kongresů do Nairobi.

Zcela nedostatečné byly ovšem před XI. kongresem informace o rozvoji sociologie v asijských zemích — snad s výjimkou Japonska — a zejména pak o sociologii v Indii, i když existovalo obecné povědomí o bohaté a dávné kultu-

ře v této zemi i širokých stycích indické inteligence zejména s anglosaským světem (výchova lékařů na anglických univerzitách atd.). Indiští sociologové však překvapili nejen počtem delegátů, nýbrž i množstvím referátů, prezentujících často dlouhodobé výzkumy velmi složitých jevů v soudobé indické společnosti.

Ostatně nečekané bohatství publikací — včetně speciální publikace *Sociology in India*, informující na 440 stranách o hlavních vývojových směrech soudobé indické sociologie — bylo dostatečně průkazným materiálem o rozvoji tohoto oboru, přednášeného na více než polovině všech univerzit v zemi.

Další úvahy o místě, úloze a směrech rozvoje indické sociologie by však byly kusé, pokud by nebyly podloženy alespoň základními informacemi o soudobé indické společnosti. Sociologové zde uváděli, že počet obyvatel Indie se v současné době pohybuje kolem 800 miliónů a již v roce 2010 předčí Čínu. 76 % obyvatel žije na venkově, města jsou přelidněna. Historický vývoj, zejména koloniální panství britské říše, zanechal nesčetné a dodnes patrné stopy na celém životě země. Problémy země se vláda úsilovně snaží řešit. Ve dnech kongresu byl uveřejněn *Dvacetibodový plán*, který předložil Rádjiv Gándhí parlamentu. První bod je nazván „Útok na bídu venkova“, v dalších se vyjadřuje úsilí vlády o zajištění zdrojů pitné vody, zvýšení úrody, zemědělskou reformu, vytvoření pracovních příležitostí pro mládež, zavedení normy jen dvou dětí v rodině, rozvoj vzdělání — zejména základního pro dívky, omezení slumů, rozvinutí hnutí na ochranu konzumentů, za odpovědnou administrativu atd.

V těchto souvislostech je možno dobře rozumět tezí uváděným již na prvních stránkách publikace *Sociology in India*¹⁾, že od roku 1980 je v indické společnosti patrna teadence její přeměny v politickou vědu. Publikace ovšem obsahuje i další závažnou myšlenku: Řešení naléhavých sociálních problémů prověřuje metodologickou výbavu sociologů, která byla až dosud čerpána především ze západních zdrojů. Tato praxe však „přináší řadu nesnází při aplikaci západních modelů“²⁾. Další nesnáze vyplývají z malé interakce s ostatními vědními disciplínami.

Indickým sociologům jde o dosažení reálných změn. Proto nemohou vystačit s metodologií strukturálního funkcionalismu: „... různé protiklady v indické společnosti zdůrazňují potřebu dialektického modelu. Musí se jasně vidět rozdíl mezi tím, co jest a tím, co by mělo být, jestliže to má být napraveno“³⁾.

Z těchto kritických pozic zaujímaných k pozitivismu a strukturalismu se autoři otevřeně vyslovují o soudobé indické sociologii: Není dostatečně rozvinuta, nemá potřebný vliv v decizní sféře. Stále ještě existuje „sociologický kolonialismus“, tj. převažující vliv západní, zejména americké literatury a patronství západních sociologů. „Stará sociologie byla produktem kolonialismu a konzervatismu, musí být odstraněna a musíme začít nově ... nová sociologie, která bude schopna pomáhat chudým a ubohým, potlačeným a trpícím ... jen taková bude řešit problémy indické společnosti“⁴⁾. Autoři poté výslovně ukazují význam marxistických přístupů pro řešení všech klíčových problémů, včetně fertility.

Mnohem podrobnější pohled na soudobou tvář indické společnosti poskytovaly četné referáty indických sociologů, prezentujících často výsledky rozsáhlých empirických výzkumů. Tak například S. K. Bhowmik z Kalkaty provedl průzkum 4 dělnických družstev v čajovém průmyslu, jejichž založení inspiro-

(1) B. R. Publishing Corporation, New Delhi 1986, s. 2.

(2) Tamtéž, s. 2.

(3) Tamtéž, s. 3.

(4) Tamtéž, s. 4.

valy odbory. Družstva dosahují pozitivních výsledků nejen v ekonomice, nýbrž i v účasti dělníků na správě. Přitom šlo o nejhůře placené dělníky na plantážích.

Jiný referát dokumentoval, že lékařská péče evropského typu byla v Indii dosažitelná až do konce druhé světové války jen pro bílé. Zajímavé jsou i výzkumy indických menšin v Anglii, USA a Kanadě. Zatímco první generace se ještě váže na původní vlast, druhá k ní zaujímá negativní vztah.

E. Haq z Javaharlal Nehru Univerzity v Dilli ve svém referátě poukazoval na to, že přes změny ve vzdělávacím systému má dosud zásadní vliv kastovníctví. Jde o hluboce zakořeněný jev, který dosud ovlivňuje přístup ke vzdělání, a tedy i postavení ve společnosti. V nižších kastách dosud určují sňatky dětí pouze rodiče, ve vyšších mohou děti alespoň vyjádřit svůj názor na partnera.

N. Jayaram informoval o výzkumech bydlení ve městech. Základními charakteristikami jsou přelidněnost, nedostatek prostorů, slumy, nerovné možnosti řešení. Autor si uvědomuje, že problém bydlení je jen parciální: je nezbytný komplexní program řešení zaměstnanosti, sociálních služeb, dopravy atd.

Celá řada sociologů věnovala pozornost venkovu, kde je dosud nejvyšší negramotnost. Pozoruhodná jsou zjištění o relativně snazším osudu starých lidí — na rozdíl od města méně izolovaných a v nemoci celou rodinou zajištěných a ošetřovaných. Tím se ovšem nerelativizuje základní problém bídy. D. Bag ze západního Bengálska například ve svém referátě uvedl, že přes zvýšení produkce potravin je základním problémem zemí třetího světa hladovění. Autor se potom zaměřil hlavně na Indii a Bangladéš a ukázal, že nejhorší je situace u lidí stojících mimo kasty a u určitých etnických skupin. Ostatně problémům hladu věnovali svou pozornost i delegáti ze Zambie, Brazílie a řady dalších rozvojových zemí.

Pozoruhodný byl výzkum H. Mokerroma, který zkoumal snahu chudých bezzemků v Bangladéši bránit se hladu tím, že vytvořili jakési „družstvo“ s vlastníky pozemků: kapitál si však brzy podřídil práci — „družstvo“ pak pracovalo jen na vlastníky půdy.

Sociolog S. Nair modelově vykreslil životní dráhu vesnické ženy z kasty „nejchudší z chudých“: začíná pracovat v 10 letech doma, brzy však odchází pěstovat rýži k majiteli plantáží. Je provdána za muže ze stejné kasty, ten svůj výdělek utratí mimo domov za jídlo a pití. Odrodí brzy čtyři až pět dětí, o něž se stará s podporou majitele plantáží. Dlouhé hodiny práce v mokrých polích a hladovění podlamují zdraví. Ve stáří ji manžel opustí (pokud přežívá). Jistě ne náhodou byla životnímu údělu starých žen věnována řada referátů. Většina starých žije pod hranicí chudoby, vstupují do stáří bez jakýchkoli úspor, se zhoršujícím se zdravím, s minimálními ekonomickými šancemi. Zdravotní péče se zatím koncentruje spíše na omezování porodnosti. Odhaduje se, že v roce 2000 bude v Indii asi 40 miliónů lidí starších 65 let. Socioložky S. Patelová a S. Batliwala uvedly výsledek sčítání bezdomovců v Bombaji v roce 1985: V jediném okrsku tohoto přelidněného města žilo na ulicích 27 000 bezdomovců.

Celá řada dalších indických sociologů věnovala pozornost náboženské problematice, zejména represivní funkci hinduismu. Další sférou byla sociolingvistika — význam komunikace v indické společnosti není jistě třeba zvláště zdůrazňovat. Jeden výzkum uváděl například přes 1500 nářečí a jazyků, jiný ukazoval omezenou možnost informace prostřednictvím tisku při existující vysoké míře negramotnosti (u žen — 75,4 %). Přesto se vydává asi 50 miliónů exemplářů v 85 jazycích. Význam poměrně malého počtu čtenářů (asi 10 % obyvatel) tkví především v tom, že organizují decizní sféru a vytvářejí veřejné mínění.

Jazykové bariéry stojí ovšem v cestě komunikaci prostřednictvím jakýchkoli masových komunikačních prostředků, nemluvě o ekonomické náročnosti televizní sítě, problémech elektrifikace atd.

Aniž by zde bylo možno reprodukovat obsah 150 předložených referátů indických sociologů a vzít v úvahu desítky dalších z rozvojových zemí v Africe a Jižní Americe, je zřejmé, že a proč byla problematika rozvojových zemí na XI. světovém kongresu v Dillí skutečně nejdynamičtější frontou. Jestliže jsme v úvodu citovali sebekritické hodnocení úrovně indické sociologie, vyjádřené nespokojeností jak s teoretickou úrovní, tak s dosud značnou vázaností na západní univerzity, pak lze na závěr říci toto: Předně, že kongres v Dillí dále potvrdil skutečnost, která se projevila již na dřívějších kongresech, zejména však v Mexiku: empirismus sociologů v rozvojových zemích nelze hodnotit stejnými měřítky, jakými je právem hodnocen u buržoazních sociologů. Zde je daleko častěji oním „živým názorem na svět“, prvním stupněm poznávání skutečnosti mimořádně rozporuplné, která revolucionizuje sama sebou. Mnozí dokonce odmítají nabízená zobecnění, teorie buržoazní provenience, zejména pozitivismus a strukturalismus, mnozí živelně nebo již i vědomě hledají dialektiku. Jsou ovšem i sociologové, kteří volají po návratu k tradiční indické filozofii a chtějí vystačit s mystikou. Není pochyby, že rozvojové země tím vším staví řadu otázek i před marxistickou sociologií, že hledají rady a někdy přímo formulují teoretická zadání.

* * *

Jaká byla tvář soudobé buržoazní sociologie na XI. světovém sociologickém kongresu? Bylo již řečeno, že z celé řady důvodů nemohla hrát tu roli, jakou hrávala ještě před desetiletím. Vedle naléhavosti a reálnosti problémů třetího světa, v Dillí tak evidentních, jsou příčiny i v jejím vlastním vývoji: Pro tradiční témata — postindustriální společnost, Welfare state, sociology of middle class — nejsou ani v nejvyspělejších zemích odpovídající podmínky. Jeden z amerických sociologů například připravil referát o sociálních důsledcích Reaganových škrtů v sociálních programech — pro vzdělávání mládeže, řešení problémů stáří atd. Další američtí autoři — J. Hendricks a T. M. Calasanti ukázali, jak se v jejich společnosti právě na sociální politice učí obyvatelé poznávat pravý charakter státu, který „není neutrálním arbitrem mezi různými zájmovými skupinami, nýbrž arénou třídního boje“⁵⁾. Sociální politika tak prý rozhojňuje protiklady ekonomiky svobodného trhu. Je rovněž typické, že řada referátů o „státu blahobytu“ byla již v názvu doplněna přídomek „crisis of...“. Mnozí sociologové hovořili o jevech, které ve své společnosti hodnotí jako deviantní a jež je nutno změnit. Tak například W. R. Allen z An Arbor University v USA realizoval výzkumy černošských studentů. I když se značně zlepšila situace v negramotnosti mezi černochoy, stále jsou významně nižší ukazatele jejich počtu a postavení na školách, absolvování univerzit, uplatnění v životě atd. Západoněmecký sociolog K. Armigeon z Mannheimu analyzoval vývoj odborů v letech 1950—84 v NSR. Konstatoval růst centralizace, a to jako průvodní jev růstu nezaměstnanosti v zemi. Neustále se oslabuje duch spolupráce mezi odbory a vládními orgány, a naopak silí tradiční politický tlak. Jiný západoněmecký sociolog, Ch. Deutschmann, studoval odbory v Japonsku: přesto, že mají značný podíl na ekonomickém dynamismu země, to, co se jim podařilo vybojovat pro vlastní členy, je natolik chudé, že přispívá koneckonců k napětí mezi Japonskem a USA i západními evropskými zeměmi. (Nízké mzdy umožňují i nízké ceny, a tedy lepší konkurenci na trzích. Američtí kritici tak nepřímou dokazují, že úspěchy japonské ekonomiky jsou výsledkem

(5) Sociological Abstracts, No 141, s. 70.

většího vykořisťování japonských dělníků, které firemní a paternalisticky budované odborové organizace u jednotlivých firem dostatečně nehájí.) Pozoruhodný byl referát kanadské socioložky M. C. Dumasové, studující nové podmínky práce žen u domácích mikropočítačů. Autorka si klade otázku, zda se znovu neotevírá slepá cesta a nové domácí gheto pro ženy-matky, které před obrazovkou displaye tráví den, aby ji večer zaměnily za obrazovku televizoru. Americký sociolog J. Flood z Chicaga zase upozornil na „vykořisťování“ podnikatelů právníky. Dnes prý už nelze rozumět složitosti výrobních ani obchodních machinací a právě to vydává bussinesmany do rukou právníků! S typickým názvem: „Chudoba a stáří v Itálii: kam odešel Welfare State?“ ukázal N. D. Giori, že v jeho zemi stáří znamená „omezené sociální vztahy, problémy se zdravím i s ekonomickými zdroji a totální deprivací“⁽⁶⁾.

V celé řadě referátů se západní sociologové zabývali problémy alienace, i když tento pojem je interpretován jednotlivými autory různě. Belgický sociolog J. Glorieux ji například interpretuje jako pocit bezvýznamnosti a sociální izolace, jako funkci nezaměstnanosti. Jiní upozorňují na vazbu alienace a stáří, další ji spojují se strachem z nemoci apod. Speciální empirický výzkum byl věnován i strachu z nemoci AIDS.

Časté byly referáty poukazující na negativní sociální důsledky technického rozvoje. Tak například japonský sociolog Nobuko Iijima v této souvislosti poukazuje na zdravotní rizika a devastaci prostředí jako hlavní negativní vedlejší účinky, jimiž Japonci trpí již více než století. „Historie zavádění a vývoje technologie v Japonsku je historií ignorování lidských práv prostých lidí“⁽⁷⁾. Již před druhou světovou válkou bylo 20 tisíc rolníků zasaženo arzémem (firma Ashiocopper Mining). U horníků byla diagnostikována silikóza, u textilních dělníků tuberkulóza: „Dělníci, u nichž byla zjištěna tuberkulóza, byli neprodleně posláni zpět do svých vesnic. To bylo protiopatření!“ V r. 1970 bylo Japonsko jednou ze zemí s nejzamořenějším ovzduším: u 93 732 pacientů bylo oficiálně evidováno poškození na zdraví z těchto příčin. Firmy se prý brání tvrzením, že neexistují technické prostředky, které by chránily společnost. Sociolog Iijima se však domnívá, že především neexistuje sociální zodpovědnost firem.

Těmito příklady jsme chtěli dokumentovat, že ve vyspělých kapitalistických státech existuje silný proud kritické sociologické produkce. že řada autorů více či méně hluboce, často však i s osobní odvahou kritizuje zřejmé deviace své společnosti a někdy i hledá východiska.

Existuje ovšem i druhý proud, proud úniku a zakrývání si očí před existujícími rozpory. Jak jinak lze nazvat autory, kteří k základnímu tématu kongresu *sociální změna* přihlásí například takové referáty, jako *Vztah lásky jako vztah sociální: analýza milostných dopisů v Quebecu v letech 1860—1975*“. I když si autor (R. Hurtubis) dal účtyhodnou práci a prostudoval 1200 milostných dopisů, žádné závěry o sociální změně z nich přirozeně nebyl s to vyvodit. Typicky neadekvátní danému tématu byla i řada sociolingvistických referátů holandských sociologů, pracně sledujících například používání spojek v různých městech, větší či menší míru zdvořilosti v oslovení mezi těmi či oněmi skupinami obyvatel apod. Nesvědčí o únikovosti této tematiky holandských sociologů i fakt, že referáty tohoto typu předkládají od kongresu ke kongresu, bez ohledu na stanovená témata? Dá se jistě pochopit, když dva sociologové z Jihoafrické republiky přihlásí referát o sexuálním chování dětí: tu již výběr tématu vypovídá něco o jejich postavení a možnostech studovat „sociální změny“

(6) Tamtéž, s. 61.

(7) N. Iijima: *Environmental problems and occupational hazards*, s. 3.

v této zemi. Ale co soudit o referátě dvou kanadských sociologů, v němž na kongrese o sociálních změnách sdělují výsledky svého empirického průzkumu o tom, jak se u nich doma popíjí (nikoli ovšem analýzu alkoholismu). A jak hodnotit „vědecký přínos“ jejich práce, jestliže dospějí k závěru, že o víkendech se popíjí více než od pondělí do čtvrtka a večer víc než přes den (!)? Co se asi dělo při jejich vystoupení v hlavě sociologa C. Liscia, jenž naopak studoval večery bezdomovců ve Francii, kteří i v zimě uléhají na ulicích a v parcích, aby se leckterý z nich ráno už neprobudil? A co si museli myslet při jejich vystoupení delegáti indiští a sociologové z ostatních rozvojových zemí? Jaký to rozdíl mezi tímto empirismem a jejich průzkumy konkrétních faktů a procesů vývoje společnosti v zemích třetího světa! Je přirozené, že úniková buržoazní empirická sociologie „uniká“ i ze zorného pole těch, jimž jde — a nemůže nejít — o reálné sociální změny.

Ale i teoretičtější buržoazní sociologie míří do prázdna. Není návodem k jednání a připravuje zklamání těm, kdo jí uvěří. Jaké byly nejčastější pozice buržoazních teoretiků na XI. světovém sociologickém kongresu?

Předně nutno konstatovat, že hlavní představitelé soudobé buržoazní sociologie, jako například Seymour Lipset, Johan Galtung, Alain Touraine aj. se na XI. světovém kongresu neobjevili. Mnozí mladí indiští sociologové tuto skutečnost hodnotili negativně. Měla snad ukázat podcenění jejich země, třetího světa či indické sociologie?

Jedno z vysvětlení z řad západních delegátů znělo, že o jejich neúčasti nejspíše rozhodly objektivní, a nikoli subjektivní příčiny. Západní univerzity neustále omezují své rozpočty a tak jsou i prominentní sociologové pryč „ekonomickými oběťmi“. Jinou objektivní příčinou bylo klima. Vzhledem k tomu, že se zpozdlilo období monzunů, vlhké dusno bylo pro mnohé delegáty ohrožujícím faktorem a organizátoři předem upozorňovali zejména kardiaky na nutnost předběžných konzultací s lékařem. Vždyť také jeden ze závěrů posledního jednání výboru ISA se týkal změny termínu konání příštího kongresu (např. v době velikonočních svátků, a nikoli letních prázdnin). Konečně nutno přiznat určitou váhu i názoru formulovanému Margaretou Archerovou, novou prezidentkou ISA, že kongres není významný velkými jmény, ale myšlenkami.

Jestliže ovšem existuje dlouhodobá zkušenost a znalost mnoha souvislostí z kongresových setkání, tu se zdá, že skutečně odpovídající vysvětlení musí zahrnout jak objektivní, tak i subjektivní faktory. Kongresu v Torontu se například Alain Touraine zúčastnil, přijal i pozvání studentů k večernímu setkání na univerzitě a tam jim velmi sebevědomě doporučoval být „čistými vědci“, nespojit své bádání s žádnými zájmy. Weberovskou tezi o nezúčastněné vědě opakoval tolikrát, že si mladý student dodal odvahy a položil mu otázku, zda ho bude jako průmyslového sociologa podnikatel platit, nebude-li v jeho podniku realizovat jeho zájmy? Touraine nebyl schopen odpovědi.

Proč tedy zcela vyloučit možnost, že sociologové tohoto typu si dovedli předem představit okruh problémů, o nichž by se mohlo diskutovat na kongresech v jejich bývalých koloniích; že tedy nejen objektivní, nýbrž i subjektivní důvody je nijak nemotivovaly zúčastnit se kongresu právě v Indii.

Přijmeme však názor Margaretě Archerové, že nejde o osoby, nýbrž především o ideje. Jaké ideje prezentovali buržoazní sociologové na XI. kongresu? Projdeme-li celý obzor této fronty, jak jej podávají Abstrakta 1253 referátů, připojíme se jistě k hodnocení dosavadního prezidenta ISA, pokrokového brazilského vědce F. Cardosa, že zde není inovací na poli velkých teorií a není ani významnějších pokusů tvořit teorie středního dosahu. Staronovým refrénem zůstává teorie strukturálního funkcionalismu, snažící se jazykem společenských struktur „vůbec“, organizovaných státem „vůbec“ a uvnitř něho insti-

tucemi „vůbec“ postihnout realitu dnešních společností „vůbec“. „Moderní svět“ — tvrdil například americký sociolog Y. Lachs z Nashvillu, „zejména ve XX. století, je charakterizován širokým růstem společenské integrace“. Skutečně — celý svět? A nelze i v jeho zemi — ale zejména ovšem v zemích třetího světa — prokázat pravý opak — i široký růst dezintegrace? Autor dále hovořil o vzájemné závislosti až organické jednotě (!) institucí a jednotlivců. To prý dává důvod očekávat i soulad sociálních citů. Avšak — konstatoval nakonec — alienace je projevem této integrované společnosti, u jednotlivce pak pocity bezvýznamnosti a bezmoci. A tak v závěru vyslovil rady, jak „může být jednotlivcům pomoheno, aby se cítili být členy komunity, spíše než dehumanizovanými oběťmi Leviathanu“⁸⁾.

Strukturální funkcionalismus se poněkud modernizuje — alespoň ve formě — přijetím výrazových prostředků systémové teorie a vůbec tzv. „computerové vědy“. Tento jazyk velmi vyhovuje jejich snaze nevidět třídy, jejich boj, zájmové skupiny, konflikty atd. Proto například D. K. Bailey z Kalifornie obhajuje systémové teorie, někdy prý sociology kriticky odmítané pro nedoceňování subjektu. On naproti tomu upozorňuje na slibné možnosti řešení zejména vztahu struktura — proces.

Pozitivistickou orientaci soudobé buržoazní sociologie na XI. kongresu lze vystopovat i nepřímou: v minimální pozornosti k dlouhodobým koncepcím společenského pohybu, v relativně malé četnosti prognostických referátů, i neschopnosti postihnout zákonitosti, a tedy spíše empiricky popisovat konkrétní projevy současné sociální reality než usuzovat na dlouhodobé trendy jejího vývoje.

Weberovské koncepce „čisté“ sociologické vědy, strukturálně funkcionální teoretický neutralismus, pozitivistické zahledění na vnější tvář jevu, bez schopnosti objevit jeho příčiny — všechny tyto základní kameny současné buržoazní teoretické fronty vyjadřující sice zdařile třídní zájem buržoazie „nevidět“ třídní skutečnost, zároveň ovšem zaručující impotenci takové sociologie. To ostatně někteří sociologové z rozvojových zemí formulovali otevřeně: „Výzkumy ukazují růst poznání, že americký model má malou relevanci pro indické sociálně ekonomické problémy“⁹⁾.

Toto scientistní zaměření buržoazní sociologie je neplodné a je kritizováno za nepochopení subjektu. Proto je zcela logická snaha vykročit opačným směrem: *Oživení subjektivismu a interakcionismu jako problém sociologie vědění* — nazval svůj referát italský sociolog A. Izso. Kritizuje snahu nevidět objektivní strukturální bázi společenského jednání a směřovat k mikrosociologické analýze. To se prý týká Habermase, Dahrendorfa i Touraina. Klade otázku, čím lze tento vývoj k subjektivismu vysvětlit a vidí tři hlavní příčiny:

1. Očekávání radikálních politických změn, typická pro šedesátá léta, se neuskutečnila.
2. Strukturální funkcionalismus jako teorie schopná dát uspokojující řešení sociálních změn propadla.
3. Realita každodenního života dnešního člověka se však prudce mění“¹⁰⁾.

Odtud není věru daleko k heslům objevujícím se stále častěji zejména v USA: Každý svého psychiatra. Snad není třeba dlouho argumentovat, že subjektivismus, interakcionismus a psychoanalýza mohou snad ulevit jedinci, určitě však ne společnosti. Nejsou s to zajistit právě sociální změnu, jsou tedy obdobně sociologicky impotentní jako scientistní větev soudobé buržoazní sociologie.

A tak železná logika zákonů společenského pohybu dovádí alespoň některé

ze západních sociologů k poznání, že sociální vědy se musí odhodlat „k radikálně novému přístupu... nemohou už nadále být omezeny jen na identifikaci toho, co je, a hledat vysvětlení. Musí se snažit změnit sociální vzory, které změnu vyžadují a zavádět nové sociální ideje, tj. intervenovat do existující sítě sociálních vztahů. Ti, kteří se zabývají aplikovaným výzkumem, nemohou setrvávat na Weberovském principu nehodnotící sociologie“¹¹).

Těžko nesouhlasit s tímto programem sociologie jako vědy. Autor si ovšem dobře uvědomuje, že nejde jen o rovinu gnozeologickou, ale že „intervenovat do existující sítě sociálních vztahů“ znamená intervenovat i do kapitalistických výrobních vztahů a jejich nadstavby — například státu a jeho moci. A tu snaha o dosažení jakékoli významnější sociální změny může skončit spíše dosažením jeho existenční změny. Proto zřejmě dal již do názvu svého referátu problém i etických předpokladů takové orientace sociologie.

Jestliže podobný přístup byl u západních buržoazních sociologů spíše výjimkou, ve vystoupeních delegátů z rozvojových zemí byl naopak pravidlem.

* * *

Marxistická sociologická fronta byla vedle marxisticky orientovaných představitelů rozvojových a některých i průmyslově vyspělých kapitalistických zemí reprezentována především delegáty socialistických zemí. Největší byla delegace Sovětské sociologické asociace (65 delegátů), dále delegace BLR (36); ostatní socialistické země vyslaly delegace asi desetičlenné. Zúčastnila se i delegace Čínské lidové republiky. Její předseda informoval o tom, že v současné době se čínská sociologie rychle rozvíjí a sociologická asociace má nyní již 500 členů.

Je tradicí, že delegáti ze socialistických zemí jsou seriózně připraveni na kongresová jednání, každý obvykle vystoupí s referátem, který je orientován k hlavní tematice kongresu. Jejich vystoupení byla na kongresu sledována s pochopitelným zájmem: v naprosté většině nešlo totiž jen o teorii daného tématu, nýbrž i o průkazný materiál dokumentující realizované sociální změny (ve vzdělání, v životě vesnice, v účasti dělníků na řízení, v uplatňování vědy ve společnosti, v oblasti změn náplně volného času, při zajištění lidí v nemoci a ve stáří atd. atd.).

Československá delegace byla devítičlenná, předložila však kongresu 17 referátů. Sovětští delegáti vystoupili jak na plenárním zasedání, tak ve všech sympoziích a v naprosté většině výzkumných výborů i pracovních skupin¹²). Vystoupení některých byla přijata potleskem, což nebývá na kongresech obvyklé. Tak například prof. Bestužev-Lada, známý vědecký pracovník AV SSSR, zabývající se prognostikou a globálními problémy, upozornil plénium na ohrožení přírody a důsledky pro budoucí generace. Každý rok ubývají na zeměkouli 2 % lesní plochy. Jaké budou důsledky tohoto procesu za 50 let? Připustí lidstvo likvidaci této báze kyslíku? V nepřiliš vzdálené budoucnosti bude lidská společnost s to zajistit produktivní práci s vysoce rozvinutou technikou pouze s 10 % obyvatel země. Co se stane se zbývajících 90 %? Za souhlasu delegátů ze všech kontinentů byl přijat jeho závěr, že tyto a další globální problémy

(9) A. Nagpaul: *The Diffusion of Americanism: The case study of Social Work Education in India*. Sociological Abstracts, No 141, s. 109.

(10) Tamtéž, s. 75.

(11) J. K. H. W. Schmidt: *The Ethical Apriori of Applied Social Sciences*. Sociological Abstracts, No 141, s. 132.

(12) Sovětská sociologická asociace byla jediná ze socialistických zemí, která zorganizovala stánek na výstavě knih a publikací (otevřené po celou dobu konání kongresu v hotelu Ashok).

jsou ovšem řešitelné za jednoho základního předpokladu: existence živé společnosti, tedy společnosti neohrožené atomovým zničením. Jejich řešení ovšem předpokládá zapojení všech, tedy i společenských mechanismů. Prof. Bestužev-Lada podal návrh, aby nejzávažnější náměty vyslovené na kongresu k tématu nezbytných sociálních změn byly shromážděny a ve formě dokumentu zaslány OSN.

Vystoupení sovětských delegátů imponovala tím více, že byla otevřeně orientována i na řešení vlastních problémů v zemi — například boje s alkoholismem, černým trhem, znečišťováním ovzduší, byrokratismem atd.

Dalším zásadním přínosem sovětské sociologické fronty byla skutečnost, že mohla odpovídat na celou řadu problémů rozvojových zemí, neboť je již po dlouhou dobu studuje. Jako příklad lze uvést referát A. V. Šestopala: „Rozvojové země: dialektika vědeckého, technického a sociálního rozvoje (problémy sociologické kritiky)“. Autor předně vyslovil tezi, že vědecký a technický pokrok může pomoci řešit problémy třetího světa pouze tehdy, bude-li provázen zároveň drastickými změnami v sociální a politické struktuře té které země. Hlubokou pravdu této teze si uvědomí každý třeba i jen návštěvník rozvojových zemí: vždyť dovoz nové techniky při zachování dosavadních sociálních struktur a vztahů se mnohdy obrací proti nejchudším z chudých: moderní stroj rázem vyřadí celé stovky nosičů, jejichž mzdy jsou sice minimální, ale často jediným prostředkem obživy celých početných rodin.

Autor poté kritizoval strukturalistickou teorii buržoazních sociologů o tzv. tříznovém rozdělení světa: Do první zóny řadí tzv. země — laboratoře, do druhé země — továrny a do třetí země — vesnice. Podtextem této koncepce je monopolizace vědy a výzkumu v rukou nejvyspělejších kapitalistických zemí, těžká fyzická práce s dobýváním surovin, výrobou potravin na plantážích atd. by měla být „svěřena“ rozvojovým zemím. Ukázal, jak zejména v jihoamerických zemích se sociologové dostávají z pozic takto formulovaných strukturálních koncepcí ke koncepcím sociálních konfliktů. Proti nim však vystupují „místní“ reformisté, kteří jsou spojeni a často přímo podporováni bývalými koloniálními velmocemi. Ti hlásají často utopická hesla například o všemocnosti nafty („nafta zaplatí vše“), která koneckonců vedou k podvazování vlastního rozvoje vědy a průmyslu. Jiným — často zvenčí podporovaným problémem — je elitistické chápání vědy, jako by šlo o oblast jen pro vyvolené (z vyšších kast, vrozeně inteligentních), tedy v podstatě chápání vzdělání jako mety pro lid nedosažitelné.

Závěrem Šestopalov zdůraznil význam uvolnění napětí ve světě i pro řešení problémů rozvojových zemí: Vždyť zbrojení pohlcuje podle statistik OSN 300 000 miliónů dolarů každý rok.

Pokud jde o československou delegaci, její členové připravili referáty k těmto tématům:

- V. Čechák: *Rozvoj společnosti a změny v oblasti tělesné kultury*
Informace: *Tělesná kultura a sport ve způsobu života mladé generace*
K otázce empirické obsažnosti teoretických pojmů v sociologii
- V. Čechák — J. Merhautová — F. Joachimsthaler: *Sociální změny a jejich vliv na sport a tělesnou kulturu v životním způsobu mladé generace*
- V. Dubský — A. Kabátek — P. Sak: *Podíl mladé generace na rozvoji soudobé československé společnosti*
K postavení a úloze mladé generace ve společenské reprodukci
- B. Filipcová: *Životní způsob, volný čas a kulturní změna*
- J. Hartl — J. Večerník: *Subjektivní odraz sociálních rozdílů*
- M. Huláková: *K proměnám společnosti v socialistickém Československu*

- F. Charvát — J. Pecen: *Změny hodnot a hodnoty změn: některé metodologické problémy spjaté s rostoucí úlohou sociálního rozvoje v současném světě*
 J. Kohout: *Sociální plánování v ČSSR a úloha řídicích pracovníků*
Informace o Československé sociologické společnosti
 J. Košta: *Výzkumy sociální struktury v Československu*
 F. Kutta: *Nové podmínky rozšířené reprodukce a systém řízení společenských procesů*
 L. Lubelec: *Vývoj osobnosti — cíl a prostředek sociálně ekonomického rozvoje socialistické společnosti*
 A. Matějovský: *Perspektivy sociálního rozvoje mládeže v Československu*
 M. Tuček — N. Tučková: *Sbližování sociálních skupin v oblasti práce. Některé výsledky mezinárodního komparativního výzkumu*
 A. Vaněk: *Studium sociologie na vysokých školách v Československu*
 J. Vitečková: *Změny ve způsobu využití času v ČSSR (Některé implikace pro teorii volného času)*
 F. Zich: *K problematice výzkumu společenského vědomí v ČSSR*

O referáty byl zájem mezi účastníky kongresu; je potěšující, že i po kongresu dochází korespondence z různých částí světa se žádostí o zaslání referátů.

* * *

V době konání světových kongresů se vždy schází i výbor Světové sociologické asociace, aby projednal změny ve stanovách, návrhy jednotlivých národních asociací, posoudil hospodaření sekretariátu ISA¹³⁾, zvolil novou exekutivu i prezidenta a na posledním zasedání (obvykle den po skončení kongresu) zhodnotil i právě skončený kongres a uvažil místo konání dalšího.

Výbor kladně hodnotil skutečnost, že každý delegát obdržel prvé číslo nového mezinárodního sociologického časopisu — *International Sociology*, k němuž předmluvu napsal F. H. Cardoso, prezident Světové sociologické asociace. Dvě ze šesti statí napsali autoři ze socialistických zemí (z BLR a PLR). Členem redakční rady je i sovětský akademik G. Osipov a A. Meier z NDR. Časopis je vydáván v Anglii. Členové výboru ocenili poděkováním a potleskem práci odstupujícího prezidenta F. H. Cardosa z Brazílie a zvolili do této funkce poprvé ženu — prof. Margaret Archerovou, zabývající se sociologií vzdělání (43 let, univerzita Warwick v Anglii). Viceprezidenty se stali W. Dumon z Belgie, A. Meier z NDR a profesorka E. Oyen z Norska. Mezi členy exekutivy je i akademik G. Osipov z SSSR, delegát Indie T. K. Oomen aj.

Na závěrečném zasedání výboru byl diskutován kritický článek v indickém časopise *Expres*, který hodnotil volby tak, že prozápadní skupina si prosadila většinu z těchto zemí a že jsou neodpovídajícím způsobem zastoupeny země rozvojové. Bylo rozhodnuto na tuto kritiku veřejně neodpovídat. V souvislosti s tím vystoupil delegát Izraele, který prohlásil, že během kongresu navštívil nescetná zasedání a může dokázat, že více než 70 % kritických hlasů při všech jednáních směřovalo na Západ. Bezděčně tak vyslovil hodnocení celkového klimatu kongresu.

* * *

XI. světový sociologický kongres skončil a přípravy na XII. začaly. Jeho závěry budou jistě ve všech zemích předmětem dalších jednání a úvah příslušných výborů národních asociací, promítnou se do teoreticko-výzkumné práce i do výuky odborných sociologických kateder. Tak tomu jistě bude i u nás.

(13) Československá sociologická společnost je jedním z významných a uznávaných členů ISA. Je to dáno jak dlouholetou sociologickou tradicí, tak i počtem členů (má 1000; Japonská sociologická asociace má např. 1800 členů).

Жизнь сегодня можно констатировать, что из выступления наших делегатов была наибольшая отголосок та, которая решила неактуальнейшие вопросы нашего общественного развития, как то из всех общественных наук требует XVII. съезд нашей страны.

Указало се, что развожовый свет кладет целую ряд належающих вопросов и теоретической социологической фронт, теды и нашей социологии, которая сейчас затим этим проблемам невенчала достаточную внимание. Взором нам и в этом направлении может быть социология советская.

Правд прот, что наша социология имеет широкую членскую базу, богатые заземия теоретической работы и ряда реализованных исследований, что весьма обоснована перспектива многим активнейшего и ширшего участия в международном деле. Это можно и потребно виче се подилет на работу исследовательских комитетов, публиковать в международном журнале, виче се ангажировать при подготовке следующего мирового конгресса, как же этого добрым примером практики болгарской социологической ассоциации.

Успешное решение этих вопросов является благоприятным и фактом, что следующий конгресс се будет конат в достижимейшей стране не оба минувшие (Мексика, Индия), так же будет можно послать и многим численнейшей делегации и участие в широком смысле в подготовке землена молодой генерацией наших социологов. Не является исключено, что местом проведения XII. мирового социологического конгресса будет поделу в истории социалистической земли. Народная ассоциация правд проеднавая возможность его организации, в брезне 1987 се будет о месте решать в исполнительной ISA. Затим были высловены три реальные варианты: Нидерланды, Югославия и Испания. В 1987 будет также программная комиссия ISA — в сотрудничестве с социологической общностью избранной земли — решать вопросы установления центрального тематического следующего конгресса. Жизнь сегодня однако жичи, что серьезная теоретическая и исследовательская работа в области и систематическая языковая подготовка являются основными предпосылками успешной деятельности делегатов в конгрессовых залах.

Жакмиле будет решено о месте и тематике XII. мирового социологического конгресса, Чехословацкая социологическая общность будет непределенно информировать нашу социологическую фронт, чтобы подготовка и репрезентация на будущем конгрессе отвечала положению и значению социологии в нашей общности.

Резюме

Я. Когоут: XI всемирный социологический конгресс

XI всемирный социологический конгресс состоялся уже во второй раз в развивающейся стране (1982 г. — Мексика, 1986 г. — Индия). Проблематика развивающихся стран оказала сильное воздействие на работу конгресса (150 докладов, представленных индийскими авторами). Анализ развития мировой социологии в докладе Президента Международной социологической ассоциации Ф. Г. Кардоса. Анализ тенденций развития современной социологии в развивающихся, в промышленно развитых капиталистических и в социалистических странах. Из социалистических стран наиболее сильно была представлена Советская социологическая ассоциация (65 делегатов), далее делегация НРБ (36), прочие социалистические страны примерно по 10 делегатам. Чехословацкая делегация представила 17 докладов.

Само индийское общество стало крупным социологическим опытом для делегатов из прочих стран. Сильная динамика индийской социологии и ее заинтересованность в решении актуальных и важных социальных явлений и процессов в этой стране.

Первые официальные приглашения на XII всемирный социологический конгресс в 1990 г. представили социологические ассоциации Испании и Югославии и Голландии.

Summary

J. Kohout: 11th World Sociological Congress

This was the second World Sociological Congress taking place in a developing country (1982 — Mexico, 1986 — India). The agenda of the Congress was strongly influenced by the problems of developing countries (150 reports were submitted by Indian authors). F. H. Cardoso, President of the ISA, read a paper analyzing the development of world sociology. An analysis of the developmental trends of contemporary sociology in developing and industrially developed capitalist and socialist countries was presented. As far as socialist countries are concerned, the Soviet Sociological Association was most strongly represented (65 delegates). The second most numerous delegation came from Bulgaria (36 members), while delegations from other socialist countries consisted of about 10 delegates. The Czechoslovak delegation submitted 17 reports.

The Indian society itself supplied ample sociological experience to delegates from other countries. Noteworthy are the vital dynamics of Indian sociology and its commitment to solving actual and significant social phenomena and processes under way in this country.

The first official invitations to the 12th World Sociological Congress which into take place in 1990 were extended by the Sociological Associations from Spain and Yugoslavia and Netherland.

zeologického a mimognozeologického. Pro jeho průběh a výsledky jsou určující objektivní možnosti a naše subjektivní schopnosti. Ani obtížnost a bolestivost poznání nemůže změnit skutečnost, že poznaná pravda je jen pravdou poloviční. V etice marxismu platilo a platí, že *jen vyslovená a v zápasech doby naplněná pravda poznání je pravdou celou. Existovat znamená poznávat a měnit tento svět.*

Mnoho závisí na hloubce a šíři odhalených rozporů, na poznání jejich konkrétností, na přesnosti a všestrannosti posouzení, na schopnosti prognostické analýzy atd. Potřebná konkrétnost, přesnost a včasnost odhalení rozporů je předpokladem jejich překonání, které se stává důležitou, kvalitativně novou hybnou silou rozvoje socialistické společnosti. Toto „překonání“ vlastně zajišťuje harmonii společenského vývoje. Určující úlohu v dynamice překonávání přijímá subjekt, který objektivnímu procesu vždy vtiskuje určitý ráz.

Důležitým momentem procesu poznání je včasnost rozpoznání rozporů. Ty mohou být odhaleny v samých počátcích, nebo naopak až v situaci, kdy vedou k vytvoření krizového stavu a mají negativní vliv na společenské procesy.

Při analýze těchto otázek se nemůžeme vyhnout *teoretické problematice sociálních konfliktů*. Ty se stávají nejen důležitým, ale i aktuálním tématem společenských věd.

Nemáme samozřejmě na mysli pokusy buržoazních autorů o vytvoření autonomní disciplíny „sociologie konfliktů“, v níž je konflikt chápán jako „sociální střet“, jako „boj o existenci“ mezi individuem a sociální skupinou, jehož podminěnost je spojována s jakýmsi „... odedávna lidské povaze vlastními instinkty, agresivitou, živelným tíhnutím lidí k sebezáchově a hromadění bohatství [Něčiporenko 1985 : 15].

Vycházíme ze skutečnosti, že hlavní a koneckonců určující determinanty této problematiky jsou v ekonomické základně společnosti, v objektivním postavení tříd, velkých a malých sociálních skupin a individuí, v jejich životních zájmech a potřebách.

Sociální konflikt jako prudké zostření rozporů, jako kolize sociálního organismu, k níž dochází mezi jednotlivými prvky struktury, jako politický, ekonomický, ideologický, národnostní aj. zápas, jako projev antagonistických rozporů, je typickým fenoménem třídně vykořisťovatelských společností.

To však vůbec neznamená, že v socialistické společnosti by například dlouhodobě konzervovaný rozpor za určité situace nemohl přerůst v sociální konflikt. Krajní zostření rozporů a jejich přerůstání v konflikt hrozí za socialismu zejména v těch situacích, kdy subjektivní, voluntaristická rozhodnutí neodpovídají reálné situaci a kdy je oslabena schopnost vědeckého poznání a zdůvodnění změn, které ve společnosti dožrály.

Pro naši další úvahu se stává důležitým obsah pojmu sociální. Práce na toto téma dokazují, že „... sociální vztahy či procesy jsou širší a různorodější než vztahy politické a jsou natrvalo spojeny s existencí lidské společnosti, jsou základním atributem společenských styků. Jsou to vztahy mezi lidmi vyjadřující jejich zákonitě soužití a interakci“ [Zich 1986 : 30].

Pro naši potřebu zůstaneme u širší a užší specifikace sociálního, jak je naznačuje například V. G. Afanasjev a z československých autorů pak F. Kutta [Afanasjev 1977; Kutta 1986 : 209–219].

V širším slova smyslu sociální vztahy chápeme jako společenské, tedy jako ekonomické, politické, kulturní, demografické aj. procesy.

V užším slova smyslu sociální vztahy chápeme jako procesy v určité lokalitě (oblasti) společnosti, jako vztahy „... spjaté bezprostředně s rozvojem člověka a sociální struktury společnosti“ [Kutta 1986 : 211]. Například v rodině, na pra-

covišti, v místě bydliště, v zájmové organizaci apod., tedy ve zvláštních situacích, které jsou pro člověka příznačné zpravidla svou bezprostředností.

Aniž bychom zpochybňovali nezpochybné, že totiž socialistická společnost představuje především přátelské třídy a skupiny, jejichž *základní* cíle, zájmy a ideová přesvědčení se shodují, nelze nevidět, že i v této společnosti mohou vznikat a také vznikají různé konfliktní situace. Jejich příčiny jsou především *v subjektivní sféře*, v nedostatečích řízení, v neschopnosti nalézt a zavést odpovídající formy organizace a odměňování, v tendenci elitarismu některých řídicích pracovníků, v dlouhodobě působícím formalismu a byrokratismu, v pragmatismu myšlení a jednání atd. Nejsou tedy podmíněny objektivní protikladností sociálních vztahů v širším slova smyslu.

V socialismu budou vznikat rozporné situace, ale neměly by vznikat konfliktní situace. Rozporné situace by měly být soustavně sledovány, odkrývány, analyzovány a řešeny. Jsou k tomu vytvořeny potřebné podmínky, z nichž ta nejdůležitější je dána sociálně ekonomickým a politickým uspořádáním společnosti.

V dějinách lidstva socialismus poprvé vytváří možnost vědomě a aktivně společnost řídit, ovlivňovat a zasahovat do společenských vztahů, do rozporů a rozporných situací. *Rozpor není ještě konflikt, rozporná situace není ještě konfliktní situace.*

Přesto se však s takovými situacemi v určitých sociálních lokalitách setkááme. S přijatelnou nepřesností bychom je mohli nazvat *konflikty sociálních mikroúrovní* nebo *konflikty vznikající v sociálním mikroklimatu*. Naše sociologie zatím otázky problematiky interakce v sociálním mikroklimatu, nebo otázky tzv. rozvrstvení „životního světa“, nenastolila. Ukazuje se však, že jeho intimita a anonymita, bezprostřednost a zprostředkovanost nutně patří ke každodennímu životu člověka, že v typických situacích existují určitá „sociálně schválená“, typická pravidla zacházení s věcmi, modely chování a jednání¹⁾.

S konflikty sociálních mikroúrovní se setkávají zejména ti sociologové, kteří sledují „sociální vztahy v užším slova smyslu“, například při analýze stoupající rozvodovosti, trestnosti a kriminality, hodnotové orientace některých socio-profesních a věkových skupin atd.

Tyto vztahy by ovšem neměly být prezentovány tak, aby zastíraly nejdůležitější sociologické charakteristiky sociálního makroklimatu. Bylo by to právě takové zjednodušení, jako když někdo chce všechny existující sociální vztahy posuzovat v plné a absolutní závislosti na dané ekonomické základně.

Není právě sociologické poznání, naplňující metodologické požadavky konkrétní analýzy konkrétní situace určeno k tomu, aby na pozadí determinant sociálního makrosvěta aktivně přispívalo k odkrývání rozporů našeho mikrosvěta tak, aby mohly být řešeny dříve, než se stanou konfliktními situacemi? Není právě sociální mikrosvět tím, co v bezprostřednosti svého vlivu působení dnes nejvíce rozhoduje o tom, jaké člověk zaujme místo ve společnosti, jaký bude jeho vztah k sobě a k druhým lidem, co ve svém životě považuje za důležité a co za okrajové a co především rozhoduje o jeho hodnotové orientaci?

Vliv a působení sociálního mikrosvěta, jakým je například rodina a pracovní kolektiv, už dlouhodobě v marxisticko-leninské sociologii sledujeme. Mnohé poznatky například ukazují, že tam, kde si vedoucí pracovník počíná „jako feudál“ a kde aktivně nepracují společenské organizace, které by měly korigo-

(1) Na některé cenné podněty buržoazních autorů, kteří se zabývají touto problematikou, upozorňuje E. Urbánek, když kriticky analyzuje koncepce E. Husserla a A. Schütze. Viz rukopis připravované publikace *Kritika fenomenologické sociologie*, s. 143–185.

vat jeho jednání a chování, tam se rozpory na úrovni mikroklimatu stávají nejvýraznější determinantou sociálního světa lidí a situace může nabývat charakteru sociálního konfliktu.

Tak jako se bráníme tendenci přenášet rozpory a konflikty typické pro kapitalistickou společnost na vztahy v socialismu, tak se musíme bránit tendenci vydávat přání za skutečnost a dokazovat, že při shodě základních, určujících cílů, zájmů a přesvědčení velkých a malých sociálních skupin nedochází v našem mikrosvětě k sociálním konfliktům. Zejména tam, kde jsou oslabeny celospolečenské zájmy, může interpersonální nebo meziskupinový konflikt přerůst až v politický zápas.

Vraťme se však k dvěma základním skupinám rozporů, které bývají vydávány ve vědeckém myšlení. Do prvé jsou zařazeny rozpory mezi teoretickými koncepcemi a poznáním, jež bylo získáno v bezprostředním zkoumání reálných faktů a situací v té předmětné oblasti, kterou analyzujeme. Někdy se takový rozpor charakterizuje jako „rozpor mezi konceptuálními útvary [teorií, hypotézou, koncepcí] a faktem“ [Materialistická 1984 : 47].

Rozpory vznikající mezi konceptuálními útvary a ne dostatečně poznanou realitou mohou být řešeny upřesňováním pojmové aparatury daného teoretického systému. Jde tedy o „rozpory uvnitř“ daného systému poznání.

Druhou skupinu tvoří „rozpory vně“ daného systému poznání²⁾. Setkáváme se s nimi tehdy, jestliže dva poznatky, obsah dvou zjištění, dva výroky a závěry si vzájemně odporují: Například socialistická společnost poskytuje člověku lepší perspektivy než společnost kapitalistická. Lepší perspektivy poskytuje společnost kapitalistická.

Oba výroky mohou být v různých částech světa považovány za dokázané, zatímco pravdivý je jen jeden. To znamená, že některý výrok získal svoji pravdivost na základě chybného důkazu anebo — a tak tomu bývá nejčastěji — realita se změnila natolik, že se změnily i příčiny a důkazy, jimiž byl poznatek vyvolán.

Tak se utváří situace, pro niž je příznačná neschopnost výkladu různých skupin faktů v rámci dané teorie. Vzniká zpravidla ve spojení s neúspěšnou snahou o asimilaci, vysvětlení, analýzu nově vznikajících skutečností a s pokusy rozšířit, upravit, adaptovat teoretické konstrukce na nové skutečnosti.

(2) Někteří sovětsí autoři se z hodnocení rozporu samotné teorie vracejí k pojmu antinomie. Pojem antinomie vzniká už v antice (Platon, Aristoteles). Někdy se k označení dvou zdůvodněných rozporných stanovisek používá termín „aporie“. S antinomií se setkáváme u I. Kanta. Je vědomě používána v klasické německé dialektice, např. u J. G. Fichte, G. V. Hegela, jako způsob rozvíjení poznání. Např. Kant v Kritice čistého rozumu formuluje teze a antiteze čtyř antinomií:

1. Svět má začátek v čase a hranice v prostoru. — Svět nemá začátek a nemá hranice v prostoru, ale je časově a prostorově nekonečný.
2. Ve světě se každá složka substance skládá z jednoduchých částí a všude existuje jen jednoduché nebo to, co je z něho složené. — Ani jedna složitá věc na světě se neskládá z jednoduchých částí a nikde v něm není nic jednoduchého.
3. Kauzalita podle přírodních zákonů není jediná, z níž se dají odvodit všechny jevy světa. K jejich vysvětlení je třeba nevyhnutelně přibrat ještě kauzality prostřednictvím svobody. — Svoboda neexistuje, všechno ve světě se děje jen pomocí přírodních zákonů.
4. K světu patří něco, co je buď jako jeho část, nebo jako jeho příčina absolutně nutnou bytostí. — Nikde, ani ve světě, ani mimo něj neexistuje absolutně nutná bytost jako jeho příčina. (Uvedeno podle — *Filozofický slovník*. Praha, Academia 1985, s. 53.)

V oblasti formální logiky rozlišujeme syntetické antinomie (jsou deduktivně odvoditelné pomocí logického kalkulu) a sémantické antinomie, respektující rozdíl mezi jazykem — objektem — a metajazykem. V původním slova smyslu je tedy antinomie logickým sporem mezi výroky, které samy o sobě mohou být považovány za pravdivé.

Sovětské autoři v této souvislosti upozorňují na „vědomé formulování antinomie“ nebo na „antinomní problém“ [Materialistická 1984 : 48].

Například Marx v *Kapitálu* vědomě formuluje antinomická stanoviska, staví vedle sebe a proti sobě teze buržoazní politické ekonomie na straně jedné a „Mont Blanc empirické fakticity“ na straně druhé, aby dokázal neschopnost těchto teoretických systémů vyložit relativní a absolutní nadhodnotu a jejich ekvivalentní formy, analyzovat stupeň vykořisťování pracovní síly atd.

Vědomě, předem, *apriorně formulovaná antinomie je vlastně specifickým výzkumným postupem*. Staví nás do situace, jež je danou teorií neřešitelná, a proto autor předkládá nové možné varianty teoretických koncepcí.

Do stejné „neřešitelné situace“ se však dostáváme i tehdy, když ex post zjišťujeme, že skupiny některých faktů nejsou v rámci dané teorie „akceptabilní“ a nutí nás formulovat nové teoretické abstrakce. Tady můžeme hovořit o *aposteriorně vznikající antinomii*.

Rozpor tu zpravidla nevystupuje v jasných konturách a formách, ale jeho řešení je vždy podmíněno, spjata s novou konkretizací používaných kategorií a pojmů, s hledáním mezičlánků a nových vazeb. I „aposteriorní antinomie“ vyžaduje rozvoj společenskovědního poznání. Rozpor tu nemůže být vyřešen „upřesněním pojmové aparatury a doplněním jejího obsahu. Vyžaduje nové poznání, formulaci hypotéz, nových pojmových schémat a vazeb odpovídajících nové skutečnosti.

Jsmo u antinomie jako uvědomělého postupu, jehož cílem je rozvíjet teoretické poznání, zdokonalovat metodické postupy na základě reálného empirického obsahu. Usilujeme tedy o „... využití antinomie jako hybné síly rozvíjení teoretického poznání v procesu postupu od abstraktního ke konkrétnímu, od jednoduchého k složitému“ [Materialistická 1984 : 49].

Antinomie je jedním z aktuálních výzkumných postupů materialistické dialektiky a celé metodologie vědeckého myšlení. Pro oblast, s níž se stýká v konkretizaci svého poznání především marxisticko-leninská sociologie, je pak mimořádně aktuální.

V další úvaze na toto téma se nebudeme zabývat „mimognozeologickou problematikou“. Zůstaneme pouze u konstatování, že i v socialistické společnosti může být „mimognozeologická sféra“ taková, že se někdy i na dlouho podaří „potlačit“, „přehlížet“, nebo různými interpersonálními vazbami kamuflovat procesy poznání tak, „aby se vše vešlo do předem vymezených schémat a požadavků“. Pokud se to nedaří, pak je možno zpochybňovat získanou fakticitu například tvrzením, že „jiné informační zdroje nejsou tak jednoznačné“, že „čas prověří tato příliš odvážná tvrzení“ apod.

Nám však na tomto místě jde o gnozeologicko-metodologickou problematiku. Chceme dokázat, či spíše připomenout, že pro vědecké poznání je podstatnou, nezanedbatelnou vlastností dialektického vztahu mezi fakty a teoriemi jejich rozpornost. Pokusíme se proto uvažovat o rozporech a antinomii faktů a teorie zejména ve vztahu k filozoficko-sociologické problematice našeho poznání. Rozpor mezi nimi je možný jen na bázi objektivní jednoty. V hranicích této objektivní jednoty je rozpor mezi závěry teorie a informací, jež jsou obsaženy ve vědeckém faktu, formou jejich vzájemného vztahu. Musíme ovšem citlivě rozlišovat a) mezi *rozdílností*, b) mezi *rozporem* a c) mezi *antinomií dvou tvrzení, z nichž jedno je závěrem teorie a druhé předpokládá empirický fakt*.

Rozdíl bývá vymezen jako určitý vztah nesouladu mezi poznatky teorie a vědeckými fakty. Míra tohoto nesouladu je však taková, že rozvoj poznání je možný, aniž se zásadně mění kvalita věcí a procesů. V míře nesouladu se odráží jednota kvality a kvantity.

J. Zeman chápe rozdíl ve vztahu k rozpornosti „... jako slabý, nezaostřený

rozpor, jako pouhou odlišnost, různost, která není dosud vyhrocena do dvou vzájemně se vylučujících protikladných stránek. Dialektický proces postupuje zhruba ve stupnici od nerozlišitelné jednoty (totožnosti) k nepodstatnému rozdílu, dále k rozdílu podstatnému a odtud k rozporu až k antagonismu“ [Zeman 1981 : 16].

Samostatně by mohly být posuzovány otázky, co je kdy příčinou rozdílu mezi teorií a faktem. Mohou to být například nepřesnosti empirického faktu, chyby, jichž se dopouštíme ve společenskovědním poznání, jednostranná interpretace teoretického systému apod.

Rozpor si pro naši potřebu vymežíme jako střetnutí dvou protikladných tvrzení, jejichž predikáty se od sebe liší o veličinu, která převyšuje přípustný stupeň rozdílu a které jsou ve vzájemném dialektickém napětí a působení.

I když mnohé z našich úvah mají jistě diskusní charakter, nic to nemění na základním axiomatu: *poznávání rozdílů, rozporů a antinomii mezi fakty a teoretickými představami by se mělo stát mocnou a hybnou silou společenskovědního, a nejen společenskovědního poznání.*

Kritéria prověrky teorie

Adekvátní model procesu poznání musí být ve vědě spojen s požadavkem neustálého prověřování dosažených výsledků, nastolování a řešení stále nových a nových otázek a situací. Připustit, že tento proces je „bezproblémový“, by znamenalo připustit stagnaci vědeckého poznání jako zvláštní duchovní produkce, jejímž cílem je získat nové poznání. Takovou „problémovou situaci“ se dnes stávají i otázky kritérií prověrky správnosti teorie.

K. Marx se už v roce 1845 ve známé 2. tezi o Feuerbachovi zabývá pravdivostí poznání a odmítá „spor o skutečnosti nebo neskutečnosti myšlení, které je izolováno od praxe“, jako ryze scholastickou otázku. „Člověk musí pravdivost, tj. skutečnost a moc, pozemskost svého myšlení dokázat v praxi“ [Marx 1976 : 213; Engels 1949, 1972, 1974; Lenin 1952]³⁾.

Kritérium praxe je základem materialistické teorie poznání. V pracích klasiků je koncipován tento princip, o němž je možno říci, že se formuloval na půdě reálné, praktické činnosti dělnického hnutí. I tady platí, že znalosti, nová poznání se nerodí v hlavách lidí samy o sobě. Praxe a především pak materiální výrobní činnost se stává základním, určujícím způsobem lidského působení na přírodu i vzájemného působení mezi lidmi v procesu společenské výroby. Praxe, jak známo, přijímá trojjedinou úlohu: je zdrojem a hybnou silou, je cílem a sférou aplikace, je kritériem, měřítkem, které ověřuje pravdivost vědeckého poznání.

„Primát praxe před teorií spočívá v tom, že praxe teorii předchází, realizuje, uskutečňuje, opravuje, doplňuje a obohacuje. Dějiny lidské kultury a dějiny poznání dosvědčují, že pokud se teoretické myšlení vyvíjelo odtržené od praktické přeměny světa, upadlo často do nejrůznějších omylů a vedlo k idealistickým a náboženským konstrukcím. Pouze takové teoretické teze jsou správné, které prověřila životní zkušenost lidí, které potvrdila praxe“ [Spirkin 1971 : 191].

Marxisticko-leninská koncepce teorie a praxe vznikala a rozvíjela se v polemikách, které vyvracely názory zejména kantovského a humovského agnosti-

(3) K této problematice se pak klasikové marxismu-leninismu vracejí v mnoha pracích. Viz např. B. Engels: *Ludvík Feuerbach a vyústění klasické německé filozofie* nebo *O historickém materialismu, Vývoj socialismu od utopie k vědě* nebo zejména V. I. Lenin: *Materialismus a empiriokriticismus*.

cismu, subjektivního idealismu Fichteho a „nejnovějšího pozitivismu“ E. Macha, R. Avenaria a ruských machistů.

Novopozitivistické koncepty verifikace neuspěly především proto, že byla ignorována gnozeologická úloha praxe. Vždy vlastně šlo o to, „... vyloučit praxi jako něco, co v gnozeologii nezasluhuje pozornost, aby tak bylo uvolněno místo agnosticismu a idealismu“ [Lenin 1952 : 125].

Dějiny poznání světa lidí, přírody a myšlení na nespočetných příkladech ukazují, jak významnou úlohu tu vždy plnil a plní subjekt. Ten dobře nebo špatně, vhodně či nevhodně využívá, více či méně optimálně modifikuje objektivní podmínky. *Praxe subjektu je objektivním základem vzájemného vztahu mezi teorií a fakty. K jejich vzájemnému působení a rozvíjení dochází v procesu aktivní činnosti člověka.*

Na tomto místě se nechceme a nebudeme věnovat charakteristice pojmu praxe. To už konečně učinili autoři jiní. Připomeneme jen nejdůležitější:

— Praxe jako výchozí fáze poznání je spojena s materiální činností lidí, a proto i ověřování bezprostředních zkušeností se koneckonců realizuje v praxi, v procesu materiální činnosti.

— Akt ověřování pravdivosti teorie praxí nemá nikdy absolutně individuální charakter. Je závislý na společnosti, je podmíněn historicky daným stupněm rozvoje poznání.

— Stupeň rozvoje poznání není nikdy něco absolutně neměnného. Naopak. Sama praxe se neustále rozvíjí, a tak to, co bylo praxí potvrzeno včera či dnes, nemusí platit zítra. Nic se tím nemění na skutečnosti, že ve své kontinuitě a diskontinuitě v sobě historický proces praxe v každé etapě svého nepřetržitého vývoje nutně nese momenty absolutní pravdy.

— Některé vědecké teorie nebo hypotetické teze vznikají dříve, než dosáhnou svého praktického potvrzení. (Např. poznatky matematiky a jiných vysoce abstraktních teorií prokazují, že abstraktní možnost — tedy to, co bylo zkoumáno jako logicky možné — se teprve za určité situace a podmínek stává reálně možné.) I u těchto disciplín, kde styk s praxí je velmi zprostředkovaný a kde převládá vysoká abstrakce, zůstává marxistické kritérium praxe meritorní prověrkou pravdy poznání. Někteří autoři upozorňují, že zejména tady „... důležitou úlohu při zdůvodňování pravdivosti teorie... hraje její heuristická hodnota, tj. skutečnost, že na jejím základě lze provádět předpovědi nových faktů, řešit úkoly, vysvětlující fakta apod. Tyto skutečnosti jsou důkazem i její životaschopnosti a pravdivosti“ [Čížek 1974 : 276; Ruml 1962 : 115].

U nás stále málo diskutovanou problematikou jsou otázky možnosti empirického kritéria prověrky teorie v soudobé vědě. Je to možná proto, že v pozitivistických přístupech byla právě tato problematika nejvíce deformována a i dnes je ve své aktuálnosti nejednou zavádějící. To však nemůže znamenat, že se zřekneme empirických kritérií pravdivosti poznání, která sama nemohou za skutečnost, že v omezenosti třídních přístupů buržoazních autorů byla nepravdivě interpretována a deformována.

Rozvoj vědeckého poznání však i tady vyžaduje nové pohledy na známé a ověřené skutečnosti. *Potvrzení teorie praxí má dialektický charakter. Dosažení určitého poznání je jen základem jeho popření a dalšího rozvoje. Jedné úrovni praxe může odpovídat několik zdůvodněných hypotéz — a konečně stejný faktický materiál může být základem pro vytvoření různých teorií.*

Nezjednodušovat znamená pochopit, že pro materialistickou dialektiku není kritériem pravdivosti jen smyslová zkušenost, jen daný existující empirický poznatek, ale praxe chápána jako *světodějný proces*, který je v celém svém nekonečném objemu sociálně a historicky podmíněn, stejně jako samy smyslové

zkušenosti společenského člověka. Vydávat jednotlivé empirické situace za kritérium pravdivosti je stejné jako tvrdit, že země se přestala točit, protože stojím na jednom místě a žádný pohyb necítím. Kritérium pravdivosti teorie je společensko-výrobní praxe ve svém celku.

Praxe je tedy konečným, absolutním kritériem pravdivosti vědeckého poznání jen v historickém procesu jeho aplikace v sociálním životě. Proto Lenin připomíná: „... nesmíme zapomínat, že kritérium praxe v podstatě nemůže úplně potvrdit ani vyvrátit žádnou lidskou představu. Toto kritérium je také natolik „neurčité“, že nedovoluje lidskému konání proměnit se v „absolutno“, ale zároveň je tak určité, že vede nesmiřitelný boj se všemi druhy idealismu a agnosticismu. Je-li to, co potvrzuje naše praxe, jediná, poslední, objektivní pravda, pak z toho plyne, že jedinou cestou k této pravdě je cesta vědy, stojící na materialistickém stanovisku“ [Lenin 1952 : 127–128]. Proto při analýze poznávacích procesů někdy formulujeme i tzv. *vnitřní vědecká kritéria*. Těmi, jak známo mohou být různé *logické formy důkazu*, což odpovídá skutečnosti, že se dnes například v souvislosti s matematizací vědeckého poznání rozvíjejí nové deduktivní postupy. A tak nepochybuje o výsledcích matematického důkazu, i když chybí přímé spojení s fakty. Myšlenkové operace jsou s praxí spojeny prostřednictvím pojmů, soudů a úsudků, které byly získány v aplikaci na potřeby praxe.

Vedle logické formy důkazu nelze v soudobé vědě přehlížet ani *empirické kritérium prověrky teorie*. Stále nám chybí diskuse na téma „o prioritě empirických proověrek“, či naopak „o nedůležitosti empirické zkoušky teorie“. Záměrně jsme naznačili krajní polohy takovéto diskuse, která by měla překonávat bariéry „moudré opatrnosti“, tříbit a v diferencovanosti názorů upřesňovat a prohlubovat naše poznání. V procesech rozvoje tohoto poznání nebyly zdaleka vyčerpány potenciální možnosti empirického kritéria, i když jeho uplatnění (využití) by mohlo být velmi efektivní.

Stupeň nesouladu mezi empirickými poznatky a uznávanou teorií svědčí o dynamice sociálního pohybu a obvykle je i ukazatelem hloubky událostí, které ve vědeckém poznávání dozrávají k analýze. Vytváří stále *nové a nové situace, charakteristické tlakem nových faktů*. Ta jsou tím revolucionizujícím činitelem, který vyžaduje nová zobecnění, úpravy a změny dřívějšího poznání.

Nicméně přes všechno, co bylo řečeno, se empirické fakty nemohou stát absolutním kritériem správnosti teorie. Fakty i teorie mohou být z celé řady příčin nepřesné. Ani univerzálnost teoretických pouček, ani empirický materiál, který máme k dispozici, nemusí mít vždy potřebné parametry pravdivosti, reprezentativnosti, validity atd.

Nehledě na tyto — tak říkajíc — „slabiny“ je *empirické kritérium prověrky pravdivosti teorie významným a suverénním kritériem procesu rozvoje společenskovo vědního poznání*. Bude-li využíváno v jednotě a v souladu s jinými formami hodnocení teorie, pak může výrazně přispět do procesu rozvoje poznání.

„Gnozeologická analýza ukazuje, že „soud“ faktů nad teorií je absolutně nutný. Je to však dost dlouhý proces, nezřídka korigující, upřesňující a tu a tam i vybírající vhodnějšího teoretického „partnera“. Přitom jsou obě strany ve stavu kritiky a revize, neboť předem není známo, která z nich je „vinna“ větším stupněm omylu“ [Martynovič 1983 : 99].

Jestliže fakty a teorii posuzujeme v konfrontaci dvou forem poznání, pak si otevíráme možnost pro upřesnění, prohloubení každé z této formy poznání. Taková upřesnění faktů a teorie nemohou být prováděna jinak než v kontextu existující společenské praxe a stavu společenskovo vědní teorie a metodologie.

Kdo stojí na pozicích dialektickomaterialistického výkladu světa lidí, přírody a myšlení, musí připustit, že *rozpory teorie a empirických faktů nebudou nikdy*

vyřešeny. Co kdy vlastně bylo v našem poznání „definitivně vyřešeno“? Absolutní „definitivu“ přiznáváme vlastně jen dialektice a prvotnosti hmoty před vědomím. A nejen to. A priori nelze „definitivně“ říci ani to, jaký způsob řešení rozporů mezi teorií a fakty povede k pokroku společenskovedního poznání. Na otázku — jakému způsobu řešení tohoto rozporu dát v dané chvíli přednost — bychom měli vždy odpovídat na základě zcela konkrétní analýzy. Řešení se stává neodkladným tehdy, jestliže proces společenského rozvoje tento rozpor aktualizuje. Potřeby společenské praxe to mohou signalizovat celou řadou skutečností. Například

- zjišťujeme omezené možnosti teorie analyzovat daný stav,
- zaznamenáváme pokusy dosáhnout souladu mezi teorií a empirickou skutečností cestou různých „vylepšení“ a „úprav“, které nejsou vždy úspěšné, a proto se ukazuje naléhavá potřeba nových analýz,
- rozpor mezi stanovisky teorie a hromadícím se empirickým materiálem se mění v antinomii,
- narůstá rozpor mezi různými rovinami teoretické obecnosti a nesoulad s výchozími principy atd.

Taková situace by ve svém celku mohla být označena jako krize teorie. V jejím základu je neschopnost analyzovat danými prostředky teoretické abstrakce novou situací, neschopnost dát adekvátní odpovědi na aktuální otázky doby.

K variantám vztahů empirie a teorie

Stále aktuálním tématem a stále rozpornou problematikou zůstává úloha empirie při vzniku teorie na straně jedné a při ověřování teorie na straně druhé.

V této souvislosti se někdy správně připomíná, že je nutné mít na zřeteli specifickou úlohu různých skupin faktů v jednotlivých obdobích rozvoje vědecké teorie. Takové skupiny tvoří například:

- fakty určující genezi teorie
- fakty potvrzující teorii
- fakty vyvracející teorii

Vydělení těchto tří skupin faktů, z nichž každá hraje v rozvoji vědy specifickou úlohu, je pro nás zajímavé už také proto, že v dialektických přístupech nelze přehlédnout, že *nutně existují fakty, které vyvracejí teorii*. Nemůže tomu být jinak. V přírodních vědách to platí ve vztahu k neustálému rozvoji vlastního objektu poznání, experimentálních prostředků poznání a výsledků teoretických zobecnění. Ve společenských vědách to platí zejména ve vztahu k dynamickému a rozpornému vývoji sociální reality, který je provázen neustálým zdokonalováním poznávacích nástrojů a postupů. Dynamika objektu poznání a dynamika zdokonalování procesů poznání není v přírodních ani společenských disciplínách zdaleka synchronní.

Jak v přírodních, tak i ve společenských vědách však platí, že tato dynamika přináší stále novou a novou fakticitu, která dané teorie potvrzuje i vyvrací, respektive že dané teoretické systémy jsou novými poznatky v některých svých částech potvrzovány, v jiných odmítány a překonávány.

Klasickou ukázkou této skutečnosti je přeměna fundamentálních pojmů klasické newtonovské fyziky. Úcta k tomu, co bylo vykonáno, ale také překonáno, je vyjádřena ve slovech A. Einsteina: „Odpusť mi, Newton, našel jsi jedinečnou cestu, což mohl v tvé době dokázat jen člověk s největší vědeckou tvůrčí schopností a silou myšlení. Pojmy, které jsi vytvořil, zůstávají ještě dnes vedoucimi pojmy v našem fyzikálním myšlení, třebaže nyní víme, že budeme-li

usilovat o hlubší pochopení vzájemných souvislostí, budeme muset nahradit tyto pojmy jinými, jež jsou více vzdáleny od sféry bezprostřední zkušenosti“ [Spirkin 1971 : 158].

Člověk nemá k dispozici nějakou neomylnou a ve všech rovinách poznání vždy účinnou metodu pro tvorbu nových, přesnějších a pravdivějších teoretických poznatků. „Disponuje však značným rozsahem rozmanitých metod, forem, prostředků a způsobů uvažování jak logického, tak i heuristického charakteru, které ve značné míře regulují a usnadňují proces výzkumu...“ [Ruzavin 1985 : 47].

Badatel není ani svérázný Robinson, který pracuje sám, izolovaně a ve svém hloubání byl osvěcen pravdou poznání, ani Apollo, mythologický bůh věštby, slunce a světla, bez jehož rady nemohlo být nic důležitého podniknuto.

Výzkumný proces vždy byl a bude determinován především metodologickými, konkrétně historickými, světónázorovými a zpravidla i zcela bezprostředními podmínkami a požadavky. Rozhodně není souhrnem náhodných objevů a nápadů. Náhodné je podmíněno nutností, potřebou situace a konkrétními podmínkami subjektu poznání. *Náhodný není vznik nových poznatků, potřeba doplnit, měnit, překonat dané teoretické systémy právě v určitém období společenského a přírodního technického rozvoje.*

Nové poznání vzniká a rozvíjí se pouze v návaznosti, v překonávání, v kritice a odmítání dosavadních názorů. Nikdy nedojdeme ke vzniku nových teoretických systémů pouhou návazností, rozvíjením dosavadních idejí — tedy jakousi „čistě teoretickou dedukcí“, aniž budeme znát a respektovat realitu nové fakticity. Taková „čistá teoretická dedukce“ je vlastně nesprávným metodologickým postupem nejméně ze dvou důvodů.

Za prvé — v abstrakci „čistě teoretické dedukce“ odtrhujeme sféru vědomí, společenskovědní teorii, od konkrétního stavu materiální základny, od daných, konkrétních, materiálně ekonomických vztahů a sociální problematiky — zájmů a potřeb tříd a sociálních skupin. Odtrhujeme vlastně společenskovědní teorii od zájmů a potřeb revolučního hnutí, od materiálních podmínek života společnosti. I tady platí, že relativní samostatnost rozvoje společenskovědního poznání neznamená nezávislost na společenském bytí.

Za druhé — empirické a teoretické poznání tvoří jeden proces a jak empirické, tak i teoretické je obsaženo v kterémkoli stadiu (etapě) vědeckého poznání. Je-li jednota tohoto procesu narušena, je narušen i zdroj dynamiky, pohybu tohoto poznání, jímž je především empirická fakticita okolního světa. Neustálé dedukování méně obecného z více obecného nevede jinam než k neplodné scholastice: a naopak — k narušení jednoty procesu poznávání dochází i tehdy, jestliže je utvrzována představa, že ve vědeckém výzkumu vystačíme s pouhým empirickým popisem fakticity. Jak známo, „plochý empirismus“ měl například v československé sociologii své zcela konkrétní projevy [Urbánek 1971]⁴).

Úzkoprsý (plochý) metodologický empirismus začíná tam, kde vládne *gnozeologická omezenost*. Projevuje se jak v práci s fakty, tak v neschopnosti správně zvážit dialektiku vztahů celku a části, jedinečného a obecného. Negativně působí na celý proces poznání.

Nutná potřeba poznávacího procesu rozdělit celek a části a zkoumat jednotlivé elementy společnosti, jakými jsou například rodina, mládež, populace vesnice, socioprofesionální skupiny atd. je tu dovedena do metafyzické absurdity. Potřeba rozdělit celek na části a v požadované diferencovanosti hluboce analyzovat

(4) K těmto otázkám viz E. Urbánek: *Empirismus v československé sociologii a jeho důsledky*. Sociologický časopis 1971, č. 1.

každou část odděleně nemůže znamenat, že se zbavíme určujících souvislostí a závislostí, příčinných vazeb, které rozhodují i o kvalitě sledovaných jevů a skutečností. Proto není možno „nezávisle“ analyzovat ekonomickou situaci mladých manželství, věkovou dynamiku zemědělské populace, a přitom nedocenit určující makrostrukturní vlivy, nebo analyzovat hodnotovou orientaci některých skupin mládeže a nevidět rozsáhlé vlivy rodiny, školy, pracoviště, dopady ideodiverzního působení atd. Zdá se to absurdní, ale přesto si někdy počínáme jako lékař, který se zabývá zlomenou končetinou a nechce znát krevní oběh a neví má-li pacient zdravé srdce.

Druhým příznakem gnozeologické omezenosti je stále jistá bezradnost při práci s fakty, neschopnost správně fakty zjišťovat a pracovat s nimi. B. Engels, když kritizuje metafyzicky orientovaný empirismus, připomíná, že „... neje-nom chybně myslel, ale nebyl schopen správně vyhledat fakty ani je správně vysvětlit“ [Marx-Engels 1956 : 434].

Úzkoprsý metodologický empirismus ve svých jednostrannostech vlastně deformuje poznání, respektive svou omezeností znemožňuje dovést poznání až k pochopení historických zkušeností lidstva a k analýze faktického obsahu společenského vývoje.

Nejen v československé, ale v marxisticko-leninské sociologii vůbec bylo zatím velmi málo uděláno pro to, abychom se zcela konkrétně poučili „v dílně klasiků“, kteří byli nejen iniciátory, ale i přímými a bezprostředními organizátory jak soustavného shromažďování empirických údajů, tak — pokud to situace vyžadovala — i vlastních empirických šetření. Dluh, který zde máme, nemůže být — zejména ve vztahu k nastupující sociologické generaci — splacen jednou kapitolou knížky nebo několika články⁵⁾.

Naznačené deformující postupy mají shodné gnozeologické příčiny. Zveličují nebo i absolutizují jednu součást procesu poznání. V. I. Lenin o lidském poznání napsal, že „... je křivkou, která se nekonečně přibližuje řadě kruhů, spirále. Libovolný úsek, zlomek, kousek této křivky může být přeměněn (jednostranně přeměněn) v samostatnou celou linii... [Lenin 1952 : 353]. *Deduktivismus, stejně jako plochý empirismus vypracovává „samostatnou linii“, která při porušení základních principů marxisticko-leninské gnozeologie nevede jinam než k zaměňování dialektickomaterialistického výkladu světa lidí, přírody a myšlení subjektivismem.* I tady platí, že „... jdouce po cestě Marxovy teorie, budeme se přibližovat k objektivní pravdě více a více, aniž ji kdy vyčerpáme; jdouce kteroukoliv jinou cestou, nemůžeme dojít k ničemu, kromě zmateků a lží“ [Lenin 1952 : 128].

Každá kvalitativně nová situace „uvnitř země a na světovém dějišti“, kterou spojujeme se schopností „... hluboce chápat a realisticky hodnotit, brát si správná ponaučení ze zkušeností, nalézt cesty jak řešit aktuální problémy. ... dát silný impuls postupu vpřed a zahájit obrat k energickým praktickým činům“ [Rezoluce 1986 : 5], objektivně zvýrazňuje *metodologický význam zákona negace negace*.

Je tomu tak i ve vědeckovýzkumné práci. Neosvojíme-li si veškeré dosažené poznání, nebudeme-li odhalovat slabá místa a deformace tohoto poznání, nena-učíme-li se vidět naši realitu dialekticky — tedy rozporně, nedokážeme nic.

(5) Např. o *Všeobecné dělnické statistice* z r. 1871, která byla součástí stanov Mezinárodního dělnického sdružení — První internacionály, o *Dělnické anketě* K. Marxe z r. 1880, o Engelsově *empirickém zkoumání postavení dělnické třídy Anglie* viz K. Rychtařík: *Sociologie na cestách poznání*. Praha, Svoboda 1978, s. 148—186. Stále nedocenený a pro sociologická poznání neanalyzovaný zdroj poznatků je především Marxův *Kapitál*. V něm je každý krok analýzy spojen s ověřováním fakty, přičemž fakty jsou určovány „s přesností přírodovědeckého poznání“.

K této problematice se snad ve filozofické literatuře nikdo nevyslovil jednoznačněji než V. I. Lenin při kritice machismu v práci *Materialismus a empirio-kriticismus*, kde připomíná, že si musíme osvojit vysoce cenné poznatky z oblasti faktického, speciálního zkoumání, k nimž dospěli buržoazní autoři. „... přepracovat výsledky, k nimž dospěli tito lokaji ... odstranit jejich reakční tendenci ... vést svou linii a být se proti celé linii nám nepřátelských sil a tříd“ [Lenin 1952 : 327–328].

Ve stejné knize pak Lenin dokazuje, že lidské poznání nikdy nejde po přímé linii. „Přímočarost a jednostrannost, strnulost a zkostnatělost, subjektivismus a subjektivní slepota — to jsou gnozeologické kořeny idealismu“ [Lenin 1952 : 353].

Ani tady si velký dialektik však neodpustí poznamenat, že tento idealismus „... nevisí ve vzduchu; je nesporně hluchým květem, ale hluchým květem rostoucím na živém stromě živého, plodného, pravdivého, mohutného, všemocného, objektivního, absolutního lidského poznání“ [Lenin 1952 : 353].

Nové pravdivé poznání, vyrůstající z reálných, rozporných skutečností našeho života, nutně musí být výsledkem dialektického procesu. Nové vzniká ze starého, a proto naše dnešní poznání je nutně pokračováním toho, čeho jsme dosáhli včera a zítřejší pokračováním poznání dnešního. Tato „časová řada“ je jednotou kontinuity a diskontinuity, která pečlivě uchovává vše cenné, pravdivé a odmítá vše nepravdivé a chybné, co progresivnímu vývoji přináší poznání lidské komunity. S převzetím a zachováním dědictví tu nutně působí i odmítnutí a rozvoj, ona proměnlivost, která dává procesům poznání nekonečnou dynamiku.

Negace negace je i ve společenskovědním poznání objektivním výsledkem reálných rozporů a protikladů tohoto poznání. Proto zůstává stále aktuálním metodologickým zákonem.

Aniž bychom chtěli podceňovat dispozice, předpoklady a schopnosti jednotlivých výzkumníků či celých výzkumných týmů, zdá se, že *největší pozornost musíme dnes věnovat metodologii vědeckého bádání a soustavně sledovat ty situace, kdy dochází k rozdílům, rozporům nebo k antinomiím mezi fakty a teorií*. Ideologický, třídní, stranický charakter našeho poznání, naše vědomá služba zájmům a potřebám revolučního pohybu společnosti se realizuje především prostřednictvím metodologických principů. Ty však nesmí být jen formálně deklarovány. Musí být dovedeny až do konkrétního poznání, do konkrétní analýzy konkrétních problémů.

Jak výrazné podněty a inovace pohybu do těchto otázek vnáší napětí mezi empirickými fakty a teorií, ukázal už před několika lety sovětský sociolog A. G. Zdravomyslov.

Nepovažujeme za zbytečné znovu zopakovat čtyři možné varianty, které se podle A. G. Zdravomyslova utvářejí ve vztahu mezi teorií a empirií.

„1. Nové fakty je možno plně vysvětlit v rámci již existujícího systému pojmů.

2. Pro vysvětlení nových faktů je třeba zavést nové termíny a pojmy. Přitom vzniká otázka jejich vztahu k pojmům již dříve formulovaným, otázka místa nových termínů v předcházející teorii.

3. Pro vysvětlení nových faktů a problémů je třeba vytvořit speciální teorii, která přerůstá, rozšiřuje terminologické a smyslové hranice dříve vytvořeného systému pojmů. Tady je možný určitý, dílčí konflikt starých a nových teoretických představ, přičemž nové teoretické schéma není v rozporu s výchozími principy předcházejícího systému názorů.

4. Nové problémy vyžadují přehodnocení výchozích principů předcházejících

teoretických závěrů. Tak Marx vytvořil učení o nadhodnotě a na tomto základě přehodnotil výchozí principy teorie pracovní hodnoty A. Smithe a D. Ricarda“ [Zdravomyslov 1972 : 29].

Žádná modelová situace, tudíž ani tyto čtyři varianty A. G. Zdravomyslova, nemohou samozřejmě vyčerpat složitosti možných vztahů mezi empirií a teorií. Budeme proto nacházet další a další modifikace těchto vztahů. *Stupeň nesouladu mezi empirickými poznatky a uznávanou teorií svědčí o několika skutečnostech:*

— Je ukazatelem hloubky společenských událostí a dynamiky sociálního pohybu. Z tohoto hlediska představuje rozvíjející se socialistická společnost doslova lavinovitý sociální pohyb. Snad nikdy v minulosti společenská praxe neměla takovou dynamiku jako v naší době.

— Je důsledkem tlaku nových faktů a skutečností. Fakty zde jsou tím revolucionizujícím činitelem, který se dožaduje nových zobecnění, nových úprav a přeměn a nových teoretických představ.

— Je výzvou ke zkoumání úlohy metodologie v procesech poznání a hodnocení, možností metod, procedur a technik používaných ve společenskovědním výzkumu.

— Je konkrétním projevem dialektického rozporu mezi nově poznávanými fakty a teoretickými konstrukcemi, kategoriemi, pojmy, zákony. Ty jsou nebo nejsou schopny objasnit a začlenit novou fakticitu do svého systému poznatků. Tak se utváří situace, která se musí stát významným podnětem rozvoje vědeckého poznání. Nevidět tyto skutečnosti znamená nevidět potřebu rozvoje společenskovědní teorie.

— Je projevem kontinuity a diskontinuity „starých“ a „nových“ poznatků, které mohou vznikat jen v kontextu určitého času a sociálního prostoru. (Nemohou vznikat mimo čas a prostor.)

— Je neustálým, v různých obměnách se opakujícím signálem, který nás nabádá, abychom v překonání jednostranností dosahovali nové jednoty a ucelenosti procesů teoretického a empirického, deduktivního a induktivního vědeckého zkoumání.

— Je jevem, který musí být soustavně sledován a rozdíly, rozpory a antinomie mezi empirickými poznatky a uznávanou teorií odkrývány a řešeny.

— Je předpokladem pro formulování nových hypotéz, jejichž zdrojem nejsou jen spekulativní domněnky, ale pečlivá analýza faktů, jež nemohou být vysvětleny dřívějšími teoriemi. Nezřídka neodpovídají našim představám a dosavadním zkušenostem. Proto *tak velkého významu nabývá empirická prověrka hypotéz, získávání validního a reprezentativního souboru údajů, které hypotézy potvrzují, vyvracejí nebo upřesňují.*

Jestliže v souvislosti s empirickým poznáním nezřídka pocíťujeme anomálie mezi nově odhalenými fakty a starými teoretickými představami, poučkami, zákony, zaznamenáváme vlastně stav, o němž G. I. Ruzavin píše jako o *problémových situacích*. Charakterizuje je jako dialektický rozpor, který se projevuje v *nesouladu* mezi starými metodami chápání a vysvětlování nových faktů a výsledky nových poznání. Odmitá směšovat tento rozpor s formálně logickými rozpory myšlení: „Zatímco dialektické rozpory jsou v procesu růstu a rozvoje vědeckého poznání nevyhnutelné, formálně logické rozpory v myšlení jsou nepřipustné, neboť vedou ke ztotožňování pravdy se lží ... vznik a řešení dialektických rozporů, charakterizujících problémové situace, znamená právě skutečný rozvoj vědy“ [Ruzavin 1985 : 43].

Přijmeme-li Ruzavinovu terminologii, pak „problémové situace“ jsou záko-

nitým projevem dynamiky sociálního pohybu a výsledkem rozvoje vědeckého poznání. Každá analýza „problémových situací“ představuje pro marxistické badatele současně vytyčení problémů. Je výsledkem i nových úkolů dalšího poznání. Správné vytyčení problémů představuje základní predispozici a je nezbytnou podmínkou jeho úspěšného řešení. Stává se důležitým vodítkem dalšího výzkumu a do značné míry ukazuje nejen cesty řešení, ale i podmínky nových poznání.

Pokud věda má být vědou, pak poznání nemůže být opakováním starých, ale hledáním nových souvislostí, vazeb a příčin, proto musí vstupovat do „problémových situací“.

Poznávání „problémových situací“ vždy znovu a znovu vyžaduje odhalení určujících vazeb, nových vlastností a souvislostí zkoumaných jevů, nutí nás hledat a nacházet, přit se a dokazovat a stát za poznanou pravdou, formulovat hypotézy a předpoklady, vysvětlovat a pečlivě prověřovat poznávané fakty, se zdůvodněním formulovat a ověřovat nová teoretická zobecnění a prognózy. A protože řešení každé „problémové situace“ v zásadě připouští formulovat více vzájemně si „konkurujících“ hypotéz, na jejichž prověrku se proces poznání v podstatě redukuje, budeme v jednotě deduktivních a induktivních, teoretických a empirických přístupů vždy znovu a znovu zobecňovat nové empirické poznatky.

Zde je vlastně jeden z dalších citlivých momentů (jedno z dalších citlivých míst) sociologického poznání. Nebo jinak řečeno, jedno z dalších citlivých míst metodologie sociologického objevu.

Naše hypotézy by neměly být založeny na spekulativních domněnkách a nereálných předpokladech a představách. Máme za sebou období, kdy vědecký výzkum se například snažil potvrdit — že objektivní proces sociální homogenizace socialistické společnosti povede automaticky k bezrozpornosti této společnosti, nebo že v procesu výstavby rozvinutého socialismu se hodnotová orientace mladých lidí nutně stává jednoznačně prosocialistickou, a proto „kriminalita bude výjimkou“, „mladí dělníci nutně převezmou ideály svých otců“, „v krátké době vyřešíme základní ekonomické problémy rozvoje socialistické společnosti“ atd.

Konkrétní a pečlivá analýza faktů ukazuje, že pracovní hypotézy výzkumného procesu nelze postavit na spekulativních konstrukcích, které vycházejí z toho, co chceme, aby bylo, a ne z toho, co skutečně je. *Na základě poznání reálného, daného stavu se v marxistické sociologii musíme snažit hledat a nacházet určující souvislosti a příčiny a ukazovat jak, čím a proč může být tento stav vysvětlen a jaké jsou jeho tendence, jakou lze očekávat dynamiku.*

Aniž bychom odhlíželi od celkových obecných trendů, musíme ve společenskovědním poznání více než dosud uplatňovat *postup od reálných konkrétních faktů k hypotézám, které reálným faktům a konkrétním situacím odpovídají.*

Zdá se, že v situaci, kdy existuje nemálo „problémových míst“, je tento postup nejpřijatelnější. Vůbec by však neměl znamenat, že se budeme zříkat ostatních dostupných metod výzkumů, způsobů uvažování, využívání všech empirických a teoretických poznatků, schopností, intuice atd.

Hypotézy — jako významný metodologický moment sociologického poznání — tvoří ve svém logickém a teoretickém rozpracování, empirickém a konceptuálním zdůvodnění jeho důležitý, významný článek. Realnost, věcnost, úplnost a přesnost našeho poznání závisí i od toho, jak budeme hypotézy koncipovat. Je pravdou, že hypotézy samy o sobě ještě nevedou ke spolehlivým výkladům, ale pokud vycházejí z reálných předpokladů a jsou založeny na analýze dostupných, pravdivých a relativně přesných údajů, stávají se důležitým a za

určité situace i nezbytným momentem empirického výzkumu (poznání). V metodologii sociologického objevu zasluhují větší pozornost.

* * *

Odkrývání a překonávání nesouladu mezi empirickými poznatky a teorií se stává meritorním předpokladem rozvoje každého dalšího poznání. Mělo by být spojováno i s rozvojem metodologie vědeckovýzkumné práce, orientované na odhalení nezbytných předpokladů pravdivé analýzy a syntézy.

Tak jako vědomí vyrůstá z rozporů materiálního společenského života, tak i rozvoj společenskovědního poznání vysvětlujeme z překonávání rozporů mezi fakty sociálního života a teoreticko-metodologickými konstrukcemi, které je hodnotí.

Paradoxy vztahů empirie a teorie

I pro vědeckovýzkumnou práci dnes platí, že stojíme na počátku nové doby a kvalitativně nových úkolů. Naše poznání musí být proto srostlé s dobou, která je určuje. A nejen to. Mělo by svou dobu předbíhat, a nikoli dohánět. Tam, kde realita života socialistické společnosti vyvolává aktuální potřebu a vyslovuje aktuální očekávání, musí zejména teoretické systémy nižšího stupně obecnosti, jakými jsou například oborové sociologické disciplíny⁶⁾, vstupovat do každodenních zápasů doby. Být mimo tyto zápasy, stát na nějaké vedlejší koleji, znamená chodit kolem problémů dneška jako kolem tábora malomocných.

I pro oblast společenských věd dnes platí, že „... úkoly které řešíme, jsou složité a zároveň velmi důležité. Jestliže se nevyrovnáme s jejich řešením, znehodnotíme vše, čeho jsme za cenu obrovského úsilí dosáhli v minulosti a zkomplikujeme svou budoucnost“⁷⁾ [Odpovědi 1986 : 6].

Vyrovnat se s úkoly nové situace ve společenskovědním výzkumu znamená neopustit pevniny pravdy vědeckého světového názoru, dialekticky vidět a rozkrývat rozpory společenskovědního poznání a jejich analýzou sloužit potřebám revolučních sil společnosti.

Rozpory mezi teoreticko-metodologickými konstrukcemi a fakty sociálního života mohou být podmíněny přinejmenším třemi příčinami, nebo různým spojením těchto příčin:

- specifikou abstrakce skutečnosti, jež je vyjádřena v teorii
- relativností pravdy a empirickou povahou faktů
- neaplikovatelností teorie na předmětnou oblast, kterou fakt empiricky odráží a na niž teorie pretenduje.

U prvních dvou příčin vzniká potřeba zdokonalit, upřesnit fakty nebo teorii, popřípadě fakty i teorii současně. *Je-li rozpor podmíněn třetí příčinou, je jeho řešení konečnou spojeno se vznikem nové teorie.*

Z těchto skutečností vyplývá, že lze vydělit dva typy rozporů:

- a) rozpory podmíněné specifikou abstrakce a odrazů téhož objektu teorii a fakty,
- b) rozpory podmíněné neaplikovatelností teorie na oblast, kterou nový fakt empiricky odráží, ale na jejíž poznání pretenduje teorie.

Řešení obou typů rozporů bude vždy rozdílné. V prvním případě musíme jít cestou zdokonalení existujících forem poznání, a to jak v oblasti teoretické

(6) K problematice oborových sociologických disciplín viz např. K. Rychtařík: *Sociologie poznání a přeměny světa*. Praha, Svoboda 1985, s. 204—252.

(7) Viz odpovědi s. M. Gorbačova redaktorům listu L'Humanité. *Rudé právo* 6. 2. 1986, s. 6.

abstrakce (idealizace), tak v metodologii a metodice empirického výzkumu. Druhý případ vyžaduje, aby byl pro příslušnou oblast vytvořen nový teoretický systém poznání. To není samozřejmě jednorázová záležitost.

Ze všech těchto důvodů budou ve vztahu k dosavadním teoretickým poznatkům vznikat logicky méně dokonalé, stále spíše značně otevřené než potřebné gnozeologicky spojené, hierarchicky uspořádané a relativně uzavřené teoretické systémy. Tento proces již započal a my se stáváme jeho přímými účastníky. Proto dnes vedle historického materialismu jako „... teoretického a metodologického základu všech věd, které zkoumají dějiny a společnosti“ [Sirácky 1972 : 624], a obecné marxisticko-leninské sociologie, jako nejobecnější speciální společenskovědní disciplíny, vznikají oborové sociologie. Jsou vlastně souhrnem dílčích poznatků, faktů, hypotéz, poznaných korelačních, funkčních a kauzálních souvislostí a závislostí, které spojuje nejen objekt zkoumání, ale i metodologické přístupy badatelů.

Nacházíme se v situaci aproximativních přibližování se k novým teoretickým systémům, které vznikají pod tlakem společenských potřeb a dotvářejí se tím, jak slouží potřebám praxe. Cesta této „aproximace“ vede k dokonalejším teoretickým konstrukcím a k hlubší charakteristice rozvíjejícího se poznání.

Daleko od pravdy nejsou asi ti, kteří tento stav rozvíjejícího se poznání charakterizují jako „poloempirické“ a „poloteoretické“ [Saškov 1975 : 61].

Které skutečnosti jsou pro tuto situaci typické například v československé sociologii?

— Existuje velké množství faktů, jež byly získány z mnoha empirických šetření.

— Skupiny těchto faktů jsou vzájemně nespojené, nebo velmi slabě spojené. Zpravidla mají velkou informační hodnotu a jejich komplexní zpracování umožňuje provést mnohé korelační analýzy, ukázat opakující se pravidelnost.

— Empirické poznání zatím není dostatečně využíváno k hlubší funkční a kauzální analýze⁸⁾.

— Protože existuje slabé sepětí faktů a teorie, jsou podstatně omezeny možnosti odhalení rozporů mezi nimi.

— Protože je nedostatečně rozvinutá teorie, není ani interpretace empirického materiálu příliš přesná, respektive není spolehlivým základem rozvoje teoretického poznání.

Určujícím pro vymezení výběru a především pro analýzu faktů je jejich teoreticko-metodologické uchopení. Pokusme se odpovědět na otázku proč: *Tak jako každé empirické poznání vychází z neempirických předpokladů, tak jsou i fakty svým způsobem interpretací operacionalizované teorie. Operacionalizace je z tohoto pohledu vlastně přizpůsobováním teorie faktům v zájmu empirického poznání.* Důležitá je tady specifika sledovaného objektu. Ta „určuje“ relativní autonomnost teorie přizpůsobovat se faktům prostřednictvím operacionalizace.

Při nedostatečném rozvinutí teorie vznikají nemalé obtíže a nejasnosti spojené s teoreticko-metodologickým uchopením zkoumané fakticity. V krajní formulaci řečeno — s pomocí nedostatečně rozvinuté teorie je možno získat jen málo spolehlivé fakty. Tak vzniká „začarovaný kruh“: spolehlivost faktů je závislá na spolehlivé teorii, ale ta sama musí být ověřena přesnými fakty.

Jsou to vlastně paradoxy vztahů teorie a faktů. Romantika sociologického poznání je právě v dynamice a rozpornosti tohoto poznávacího procesu. „Zača-

(8) O otázkách korelační, funkční a kauzální analýzy viz např. K. Rychtařík: *Sociologie a sociální praxe*. Sociologický časopis 1985, č. 6, s. 592—607.

rovaný kruh poznání“ je překračován a znovu a znovu tvořen. Činíme tak s vědomím, že každé naše „ukončené poznání“ je přesnější, pravdivější a ve své diferencovanosti a konkrétnosti společensky mnohonásobně užitečnější než scholastické teoretizování.

Žádné zaklínání se dialektikou nic nezmění na metafyzičnosti těch, kteří se těší představou, že jsme dosáhli definitivního, a tím vlastně jednou provždy uzavřeného poznání nebo řešení. I tady platí, že *tak jako nové problémy vznikají v okamžiku, kdy jsou vyřešeny staré, tak i potřeba nového poznání má svou nekonečnou dynamiku. Taková je dialektika a nemůže tomu být jinak.* Platí to zejména ve společenských zápasech, které v sobě nutně nesou nejen rozpory, ale řekněme tomu třeba — i určitá rizika. Dnes jako varující hlas často slyšíme: „... pozor, to je riskantní, nesmíme předbíhat“. Odtud nebývá daleko k přístupům, které za nejlepší řešení považují odklad jakéhokoli řešení.

Chceme-li alespoň něco málo udělat v zájmu společenského pokroku a boje proti všemu, co revoluční pokrok brzdí, pak musíme rozpory nejen odkrývat, ale i překonávat. A to v sobě vždycky má jistá „rizika“.

Morálně politická atmosféra socialistické společnosti musí nutně otevírat prostor pro „rizika“ založená na prohlubování vědeckého světového názoru, na aktivních, čínorodých přístupech, na hodnotách a postojích, které preferují zájmy celospolečenské před zájmy osobními a nepřipouštějí jejich zaměňování. Je to pokračování v tom nejlepším a nejušlechtilejším, co kdy bylo člověkem vytvořeno. Není právě v tomto „otevírání prostorů“ krása a jedinečná šance našeho života?

V dialektických přístupech je proces poznání procesem nekonečného přibližování se nevyčerpatelné objektivní pravdě. I to je skutečnost, vstupující do zápasů těch, kteří znovu a znovu tvoří a překračují „začarovaný kruh“ dialektického poznávání.

Poznání bez dialektiky není poznáním — je strnutím, zautomatizováním, mechanickým stereotypem, je tendencí k verbální ekvilibristice a ke hře s prázdnými pojmy, které „ondulují mlhu“. Je scholastickým myšlením putujícím po cestách odnikud nikam.

V dialektickém poznání jsou fakty a teoretické abstrakce svým způsobem protivníky. Teoretická abstrakce není nikdy úplně vyčerpávající, přesná a správná. Vždy vyžaduje nová a nová empirická ověření. V nich se naplňuje dynamika procesu poznání, v nich nacházíme a získáváme rozporné vidění, odkrýváme rozdíl, rozpor a antinomii mezi realitou a teoretickým tvrzením.

Ale i empirické poznání má své hranice. Musíme nejen vidět jeho omezenost a podmíněnost, ale i neustále cítit hranice tohoto poznání a tak znovu a znovu otevírat dveře do chrámu teorie. *V překonání nutné omezenosti empirického poznání se teoretická abstrakce stává vědou.*

Je-li pro stávající situaci příznačná tvorba, formování systémů, respektive podsystémů teoretického poznání, jakými jsou oborové sociologické disciplíny, pak analýza rozdílů, rozporů a antinomií faktů a teorie má z více důvodů meritorní význam:

— Vyvolává otázky, ukazuje rozpory, které musí společenskovědní poznání nastolit, analyzovat, řešit.

— Vyžaduje, abychom provedli nové a nové „prověrky faktů a teorie“, posoudili zda rozpory vznikají ve struktuře určité teoretické koncepce či vyrůstají z faktů samých.

— Vede k formulaci nových hypotéz, k rozvoji teoretického myšlení, k tvorbě teoretických poznatků, jež jsou adekvátní novým empirickým zjištěním atd.

— Nutí nás ke zdokonalování stávajících a hledání nových metodologických a metodických přístupů.

Ve svém celku rozdíl, rozpory a antinomie faktů a teorie vyvolávají nové a nové aktivity teoretického myšlení, které odrážejí dynamičnost a rozpornost procesů objektivní reality a procesů jejího poznání. Tak vznikají nová spojení faktů a teorie, která akceptují, analyzují, vysvětlují nové empirické skutečnosti.

Odkrývání a překonávání rozporů mezi faktem a teorií musí vést k novým teoretickým abstrakcím, k hlubším zobecněním a k větší věrohodnosti teoretického poznání. „Marxismus vychází z faktů a ne z možností“. Za základ svých analýz musíme brát reprezentativní, validní — jak psal Lenin — „přesné a nesporně dokázané fakty“ [Lenin 1962 : 213].

Vytvořením nové teorie se vlastně vnější rozpor mezi faktem a teorií změní ve vnitřní rozpor teoretického poznání. Dochází tak k jakési rekonstrukci rozporu mezi faktem a teorií na nové teoretické úrovni. „Zatím co rozpor mezi faktem a teorií zdaleka vždy nevede k nutnosti nahradit teorii, rekonstrukce rozporu na teoretické úrovni je bezprostředním předpokladem revize teorie a jejích základních idealizací“ [Martynovič 1983 : 108].

Teoretická rekonstrukce rozporu mezi faktem a teorií bývá zřídka prostým přechodem od staré teorie k nové. Rozpor může například vést k vytvoření různých alternativních koncepcí, k hledání nejvýhodnější koncepce atd. Vždy však vede k vzniku nových pojmů, kategorií, ke změně názorů na zkoumanou realitu a formy jejího pohybu. Nastolení alternativní teoretické koncepce nebo hypotetických alternativ otevírá další možnosti analýzy existujícího, faktického empirického materiálu jen za předpokladu využití takových ontologicko-gnozeologických a metodologicko-logických principů, které jsou axiomatem postizení objektivní pravdy.

To vůbec neznamená, že naše poznání a proces přibližování se absolutní pravdě by měl být neustálým tokem a zvětšující se záplavou teoretických alternativ. Stejně tak nelze předpokládat, že každý rozpor mezi fakty a teorií by měl být řešen ve prospěch nové alternativy. Takový postup by nutně vedl k subjektivismu, ke ztrátě metodologické jednoznačnosti. Jsou to právě především metodologické přístupy, které rozhodují o účelnosti „nových alternativ“.

Metodologický imperativ

Ve druhé polovině dvacátého století se v oblasti přírodních věd rozpor mezi teoretickými představami a zásadně novými experimentálními údaji stal mocným faktorem rozvoje vědeckého poznání. Prognózy říkají, že dvacáté prvé století bude v zajetí nových základních objevů. Na základě předpovědí v oblasti rozvoje přírodních věd je vyslovována teze, že množina principiálně nových faktů nezbytně povede k revizi zformovaného teoretického poznání.

Jaké parametry budou mít procesy v oblasti společenskovědního poznání? Přes všechnu snahu společenskovědní fronty se zdá, že rozpory faktů a teorie spíše narůstají. *Nemají-li se potíže s jejich řešením zvětšovat, nemá-li narůstat antinomie faktů a teorie, je nutné rozvinout společenskovědní poznání tak, aby byla více než dosud respektována empirická fakticita. Jinak anomálnost vztahů některých faktů k postulátům teorie bude naše obtíže jen zvětšovat.*

Proto je dnes tak důležité zbavit se všech mimognozeologických zábran a systematicky, houževnatě, krok za krokem usilovat o zmenšení nesouladu mezi fakty a teorií.

Předpokládá to jak metodologickou jednoznačnost, tak soustavný rozvoj

empirického poznání, v němž nenahraditelné úlohy přijímá empirický sociologický výzkum.

Věda historicky vychází z bezprostředních poznatků člověka, i když nutně překonává jejich omezenost. Někteří autoři oprávněně připomínají, že i vědecký výzkum je vlastně historicky spojen s touto každodenní zkušeností lidí. To, co se zdá být samozřejmým a triviálním požadavkem, to se za určité situace v dějinách lidstva stávalo odvážnou výzvou celému duchovnímu světu.

Proto V. I. Lenin, podobně jako B. Engels, když se vyslovují k prehistorii vědy, zdůrazňují, že pro vznik skutečného vědeckého poznání má rozhodující význam přechod od spekulativních nevědeckých teorií k systematickému studiu faktů. „... pokrok musí spočívat zejména v tom, že se oprostíme od všeobecných teorií a filozofických konstrukcí na téma, co je duše, že zkoumání faktů postavíme na vědeckou půdu těch faktů, které charakterizují různé psychologické procesy [Lenin 1960 : 141].

Experimentální výzkum v přírodních vědách, stejně jako empirický výzkum v sociologii svou věcností, fakticitou, konkrétností v minulosti nahrazoval a překonával zejména „naturfilozofické“ koncepce. *Dnes je odhalení faktů, jejich přesný, pravdivý popis a analýza nejdůležitějším lékem proti recidivám scholastického myšlení.*

Pokud se nenaučíme studovat fakty, ponесou naše teorie vždy značku apriorní scholastiky a budou pro potřeby společenské praxe jen málo užitečné. Leninův metodologický imperativ: *přejít od spekulativních teorií k systematickému studiu faktů* — zůstává stále aktuální.

Stát na pozicích vědeckého poznání znamená stát na pozicích faktů. Postupovat kupředu v poznání společnosti můžeme jen tehdy, budeme-li soustavně a systematicky zabezpečovat profesionálně kvalifikované a metodologicky jednoznačně orientované empirické poznání. To je vždy vnitřně spojeno s určitými světonázorovými a v širším slova smyslu stranickými pozicemi.

Tím vším nechce být samozřejmě řečeno, že samo poznání faktů chápeme jako cíl, jako řešení výzkumného úkolu. Je to však meritorní předpoklad, který výzkumníkovi minimálně umožňuje stanovit korelace, provést srovnávací analýzu. Ta by se měla stát základem pro vývody, které vyžadují konfrontaci s dosavadními poznatky, protože nejen popisují, ale i vyčleňují opakující se, podstatné a určující skutečnosti a provádějí klasifikaci poznatků.

Klasifikace tu vystupuje jako jedna z forem abstrakce. Vycházíme-li z její časové a strukturní relativnosti, pak nám umožňuje přesnější uspořádání, ukázání nejen vzájemných závislostí, ale i celkových souvislostí a prognóz dalšího vývoje.

Výběr faktů, jejich popis, řazení, vyčlenění podstatného a nepodstatného, stejně jako klasifikace poznatků, jsou ve své správnosti a pravdivosti závislé na metodologických přístupech badatele. Ty rozhodují o správnosti nebo nesprávnosti cesty, která vede k poznání faktického obsahu společenského vývoje, k pochopení historických zkušeností a k pravdivé analýze a vysvětlení fakticity.

Nedokonalost našeho poznání, rozpory mezi fakty samými, mezi fakty a jejich odrazem v myšlení, mezi fakty a teorií a rozpory v našich hypotetických konstrukcích nám nikdy neumožní absolutně překonat divergenci vztahů mezi fakty a teorií. Vždyť fakt a teorie jsou samy o sobě dialekticky rozpornými formami poznání.

Ideál pravdivého, přesného poznání sociálního světa lidí spojujeme už od dob K. Marxe s takovými abstrakcemi, které v příčinné analýze ukazují, že *odkrývání dialektiky rozporného vztahu mezi fakty a teoretickým poznáním je zákonitostí poznávacího procesu.*

Literatura

- Afanasjev, A. G.: *Vědecké řízení společnosti*. Praha, SPN 1977.
- Čížek, F.: *Teorie a empirie*. Praha, Svoboda 1974.
- Engels, B.: *Ludvík Feuerbach a vyústění klasické německé filozofie*. Praha, Svoboda 1949.
- Engels, B.: *O historickém materialismu*. Praha, Svoboda 1974.
- Engels, B.: *Vývoj socialismu od utopie k vědě*. Praha, Svoboda 1972.
- Filozofický slovník*. Praha, Academia 1985.
- Kant, I.: *Kritika čistého rozumu*. Praha 1937.
- Kutta, F.: *Sociální politika a zdokonalování systému plánovitého řízení sociálních procesů*. Sociologický časopis 1986, č. 3.
- Lenin, V. I.: *Materialismus a empiriokriticismus*. Praha, Svoboda 1952.
- Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 38*. Praha, SNPL 1960.
- Martynovič, S. F.: *Fakt nauki i jeho determinacija*. Saratov, Izd. saratovského universitěta 1983.
- Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, Svoboda 1978.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 1*. Praha, SNPL 1956.
- Materialistická dialektika*. Praha, Svoboda 1984.
- Něčiporenko, L. A.: *Buržoazní „sociologie konfliktu“*. Praha, Svoboda 1985.
- Odpovědi M. Gorbačova redaktorům listu L'Humanité*. Rudé právo 6. 2. 1986.
- Rezoluce k Politické zprávě ÚV KSSS*. Rudé právo 5. 3. 1986.
- Ruml, V.: *Základní otázky filozofie logického pozitivismu*. Praha, NČSAV 1962.
- Ruzavin, G. I.: *Problemy metodologii naučného poiska*. Voprosy filosofii 1985, č. 10.
- Rychtařík, K.: *Sociologie na cestách poznání*. Praha, Academia 1978.
- Rychtařík, K.: *Sociologie poznání a přeměny světa*. Praha, Svoboda 1985.
- Rychtařík, K.: *Sociologie a sociální praxe*. Sociologický časopis 1985, č. 6.
- Saškov, J. V.: *Ideja nerovjatnosti i razvitije determinizma*. In: *Sovremennyj determinizm i nauk*. Novosibirsk 1975, t. 1.
- Sirácky, A.: *Hraničné problémy vnútri marxizmu-leninizmu*. Nová mysl 1972, č. 5.
- Spirkin, S. G.: *Učebnice marxistické filozofie*. Praha, Svoboda 1971.
- Urbánek, E.: *Empirismus v československé sociologii a jeho důsledky*. Sociologický časopis 1971, č. 1.
- Zdravomyslov, A. G.: *Metodologia a procedúry sociologického výskumu*. Bratislava, Pravda 1972.
- Zeman, J.: *Přírodovědecký a gnoseologický aspekt rozpornosti*. Praha, Svoboda 1981.
- Zich, F.: *Sociální procesy*. Praha, Svoboda 1986.

Резюме

Б. Рихтаржик: Дialeктика фактов и теории

(По поводу анализа особенностей общественного познания)

Диалектическое противоречие — это не формально-логическое противоречие и не ошибка человеческого субъекта. Это момент, который как отражение человеческого бытия постоянно свойствен всем идейным и познавательным процессам.

Познание, собственно говоря, является процессом выявления и преодоления противоречий, когда данное и общезначимое познание заменяется новым, более точным, более истинным и более соответствующим объективной реальности знанием. С точки зрения гносеологико-методологической проблематики познание различий, противоречий и антиномий между фактами и теоретическими представлениями должно стать мощной движущей силой общественно-научного познания.

Объективной основой взаимосвязи теории и фактов является практика субъекта. Подтверждение теории практикой носит диалектический характер. Одному уровню практики может соответствовать несколько обоснованных гипотез, одинаковый фактический материал может стать основой для создания разных теорий. Нам все больше недостает дискуссии об эмпирическом критерии проверки теории. Эмпирический критерий становится знаменательным и суверенным критерием процесса развития общественного познания.

В процессе познания необходимо учитывать разные группы фактов: факты, определяющие генезис теории, факты, подтверждающие теорию, факты, опровергающие теорию. Степень несоответствия между эмпирическими данными и познаваемой теорией свидетельствуют о ряде фактов, на которые указывает работа. Она ведет к возникновению т. наз. проблемных ситуаций. Они — закономерное проявление динамики со-

диального движения и результат развития научного познания. Для марксистского исследователя они представляют собой постановку проблемы и задачу по дальнейшему познанию.

В диалектике познания факты и теоретические абстракции — своего рода противники. Теоретическая абстракция никогда не была и никогда не будет вполне исчерпывающей, точной и правильной. Она всегда требует новых и новых эмпирических проверок. В них реализуется динамика процесса познания. Также эмпирическое познание имеет свои пределы. Мы должны усматривать его ограниченность и обусловленность и снова и снова открывать дверь в храм теории. Преодолевая необходимые ограничения эмпирического познания, теоретическая абстракция становится наукой.

Выявление фактов, их точное, правдивое описание и анализ являются в наши дни наиболее важным лекарством против рецидивов схоластического мышления.

Методологический императив Ленина — перейти от спекулятивных теорий к систематическому изучению фактов — и теперь весьма актуален. С его осуществлением мы связываем идеал истинного, точного познания социального мира людей, познания, открывающего в причинном анализе диалектику противоречивого отношения между фактами и познавательными процессами.

Summary

K. Rychtařík: The Dialectics of Facts and Theory (Contribution to the Analysis of Particularities in Social Cognition)

A contradiction is neither a formal logical dispute nor a human subject's mental picture. As a reflection of human existence, it is a moment permanently intrinsic to all intellectual and cognitive processes.

As a matter of fact, cognition is a process of revealing and overcoming contradictions in which the given and generally valid knowledge is replaced by new, more exact, more truthful findings in closer correspondence with objective reality. From the point of view of gnosological-methodological problems, the cognition of differences, contradictions and antinomies between facts and theoretical notions should become a strong motive power of social-scientific knowledge.

The objective basis underlying the interrelation between theory and facts is the subject's practice. The corroboration of theory by practice has a dialectical character. Several substantiated hypotheses may correspond to one level of practice, the same factual material may provide a basis for the elaboration of various theories. The want of discussions about the empirical criterion of the verification of theory is increasingly felt. The empirical criterion is becoming a significant and sovereign criterion of the process of the development of social cognition.

In the cognitive process it is necessary to bear in mind various groups of facts: facts determining the genesis of the theory, facts corroborating the theory, facts disproving the theory. The degree of discrepancy between empirical findings and the theory under examination gives evidence for a number of facts outlined in the present study. It occasions the rise of the so-called problem situations. These are a regular manifestation of the dynamics of social motion and a result of the development of scientific knowledge. For the Marxist researcher they represent a specification of the problem and the task of acquiring further knowledge.

In the dialectics of cognition, facts and theoretical abstractions are in a way antagonistic. Theoretical abstraction has never been and never will be completely exhaustive, exact and correct. It always calls for repeated empirical verification in which the dynamics of the cognitive process is fulfilled. Also empirical knowledge has its limits. It is necessary to take into account its limitations and conditioned character and, time and again, to open the door leading into the temple of theory. In overcoming the inevitable limitations of empirical knowledge, theoretical abstraction becomes science.

Today the disclosure of facts, their exact, truthful description and analysis are the most important remedy against relapses into scholastic thought.

Lenin's methodological imperative — i. e. transition from speculative theories to a systematic study of facts — is most actual even in our days. In our opinion, its fulfilment is connected with the ideal of a true, exact knowledge of the social world of people, a knowledge revealing the dialectics of the antagonistic relation between facts and cognitive processes by causal analysis.

Zkušenosti z výstavby socialistické společnosti stále zřetelněji potvrzují hloubku myšlenky klasiků marxismu-leninismu, kteří ve spojení vědy a společenských pokrokových sil spatřovali základní cestu k přeměně materiálních podmínek a vybudování nové společnosti. K. Marx svým pojetím vědy jako bezprostřední výrobní síly tím, že odhalil povahu reprodukce vědy ve struktuře výrobních sil, ukázal na cesty růstu historické úlohy vědy a nastínil nové pojetí vědy. V tomto duchu přistupoval Lenin k projekci velkých společenských přeměn, které vždy obsahovaly spojení nejnovějších výtobytků vědy s konkrétně historickými silami a potřebami rozvoje sovětské společnosti.

V současnosti stojíme vlastně před obdobným úkolem: pro danou vědeckotechnickou úroveň rozvoje výrobních sil nalézt odpovídající společenské formy, které by mobilizovaly společenské síly zainteresované na vědeckotechnickém rozvoji, tedy vtiskly pohybovým formám vědy a techniky rozvinutější sociální obsah, odpovídající jak dosaženým materiálním podmínkám, tak i socialistickým vztahům, hodnotám a ideálům. V pojmech urychlování sociálně ekonomického rozvoje se právě formuluje nový referenční rámec pro rozvoj vědy a techniky, reflektující dynamizující potenciál vědy a techniky a požadující hlubší prolnutí vědeckotechnických, ekonomických a sociálních přeměn s ohledem na dynamický potenciál socialistických společenských vztahů.

V politických dokumentech naší strany se již nejednou upozorňovalo, že vědeckotechnický rozvoj není spojen jen s přeměnou technických (věcných) podmínek výroby a života, ale že jde vskutku o výrazné změny ve struktuře ekonomiky, o uplatnění moderních metod řízení, hlubší rozvoj mezinárodní socialistické spolupráce a rozvinutou aktivitu všech článků cyklu od vědy k výrobě a užití, o revoluční úkol celé společnosti. Na XVII. sjezdu KSČ bylo potvrzeno, že „ve vědě a technice probíhá skutečná revoluce s dalekosáhlými vlivy na všechny stránky výroby, na společenské vztahy a celý systém řízení, na podmínky života a práce každého člověka“ [Politická 1986]. Proto je nutné zvýšit schopnost rozvíjet vědu a techniku jako zdroje společenských efektů, jako prostředku k zaujetí předního místa ve světě a k upevnění socialismu v mírovém soutěžení s kapitalismem.

Společenské vědy stojí před významným úkolem spočívajícím v komplexním zhodnocení společenských souvislostí vědeckotechnického rozvoje v dané etapě a navržení cest, které by výrazně zvýšily dynamizující úlohu socialistických společenských vztahů v urychlování vědy a techniky, pro jejichž rozvoj byly již vytvořeny mnohé předpoklady. Lze zde navazovat na bohaté zázemí marxistických výzkumů vědy a techniky, které umožňují teoreticky pochopit složité a rozporné stránky rozvoje vědy a techniky v historickém procesu a zhodnocovat poznatky speciálních společenskovědních výzkumů zaměřených k otázkám vědy a techniky. Nedostatkem je však relativně malá znalost zvláštních důsledků vědy a techniky pro rozvoj nejrůznějších vrstev a stránek společnosti. Snad v oblasti ekonomických výzkumů disponujeme rozvinutějším poznáním o současném stavu ekonomických forem vědeckotechnického rozvoje za socialismu; i tento teoretický přínos je však značně omezován ve svém praktickém uplat-

nění, a to nedostatečným oceněním sociálních souvislostí ekonomických forem vědeckotechnického rozvoje, neboť i ekonomická forma má svůj konkrétní sociální obsah, jenž koneckonců rozhoduje o praktickém fungování takové formy.

Cílem této stati je přispět k objasnění souvislostí mezi vědeckotechnickým a sociálním rozvojem. Nejde samozřejmě o zcela nový problém. Tento vztah je již v rozvinuté poloze analyzován v úrovni filozofické a sociálně kulturní analýzy; sociální obsah vědy a techniky je vyjádřen v koncentrovaném tvaru v pojmu vědeckotechnický pokrok. Věda a technika jsou spojovány s pokrokem, což vyjadřuje pozitivní ocenění jejich místa a úlohy v rozvoji člověka. Tato osvícenská idea je však v současnosti reflektována s řadou omezení a výhrad; ukazuje se, že věda může být zdrojem a měřítkem lidského rozvoje a společenského pokroku jen při určitých předpokladech. Řada konkrétních analýz sociálních důsledků vědy a techniky svědčí o rozporném pohybu vědy a techniky ve společnosti, kdy věda a technika se jevově rozvíjejí jako vnější vůči sociálním procesům. Pak se předpokládá, že věda a technika jsou ve svém rozvoji neutrální a skutečný sociální obsah získávají až při uplatnění v praktickém životě, tj. až při interakci s určitým dílčím sociálním procesem¹⁾. Sociální obsah se tak teprve utváří v adaptaci na nové výrobní a praktické podmínky.

Zkoumáme-li cestu a způsob, jak jednotlivé vědecké poznatky prostupují do techniky a praxe, lze vskutku určit relativní autonomnost jednotlivých sfér spočívající v rozdílných prostředcích, ale i cílech uplatňovaných při tvorbě jejich „produktů“ (tj. vědeckých poznatků či technických výsledků). Například úsilí o nové vědecké poznání předpokládá zejména návaznost na dosažený masiv poznání a jeho vnitřní konzistenci, založenou na teorii sledující poznání podstatných, zákonitých souvislostí vymezených objektů; naopak technická změna vždy reflektovala konkrétní technické, ekonomické a sociální parametry určité praktické činnosti. Prostředky i cíle obou aktivit se zdají v tomto pohledu „nespojité“, spíše interaktivní²⁾. Obdobný závěr vyplývá i z hodnocení důsledků vědeckotechnických změn na různé stránky praktického života. Například vztah vědeckotechnického rozvoje a změn v povaze práce se uskutečňuje tak, že technická změna sledující vnitřní souvislosti rozvoje technických prostředků jakoby vyžadovala rozvoj nové organizace, prohloubení kvalifikace, rozvoj vzdělání apod. — tedy spíše adaptaci lidských stránek výrobního procesu k postupu soustavy prostředků vědy a techniky. Tento přístup je do značné míry zakotven v empirickém vědomí a mnohdy je i kladen jako východisko konkrétních společenskovědních výzkumů. Takové přístupy jsou typické pro strukturně funkční pojetí vědy a techniky v buržoazní teorii [Parsons 1964 : 575]. Obdobná stanoviska se projevují i ve vztahu k pojetí techniky. Ellul to výstižně charakterizuje: „nezávisle na cílech, o nichž se člověk domnívá, že je vtiskuje kterémukoli technickému prostředku, skrývá v sobě tento prostředek nějakou finalitu, které se nelze vyhnout“ [Ellul 1981].

Ty sociologické přístupy k analýze vědy a techniky, které vycházejí z jevových stránek, zdůrazňují spíše jejich specifiku, autonomii, nebo naopak jejich

(1) Tento předpoklad je explicitně základem buržoazních strukturně funkčních (Parsons, Merton) či systémových (Luhman) přístupů k analýze funkcí a povahy vědy a techniky. Obdobný rys mají globální technokratické teorie společenského rozvoje, jež připisují vědě a technice úlohu nezávisle proměnné v „modelu“ společnosti (Rostow, Kahn, Bell apod.).

(2) V našem výkladu používáme termín vědeckotechnický rozvoj jako nediferencovaný sociální proces, neboť předmětem stati je zejména analýza působení jeho výsledků (prostředků založených na vědě a technice) v rozvoji společnosti. Jsme si vědomi, že jde o určité zjednodušení. Bylo by žádoucí objasnit specifiku a rozdíly sociální povahy vědy a techniky a sociální podmínky jejich vzájemné integrace. To by mělo být předmětem samostatné analýzy.

vnější vztah k dalším sociálním procesům, měly do jisté míry poznávací efekt v podmínkách, kdy tempo a zaměření vědy a techniky i jejich sociální formy se opíraly jen o relativně úzkou společenskou základnu a jednostranné společenské účely, a tedy sociální dynamika vědy a techniky byla nízká. Pod tímto zorným úhlem se pak rozvoj vědy jevil jako kumulace poznatků, sledující jen vnitřní postupy vědeckého diskursu (tak, jak to zakotvil logický empirismus a jeho novodobější varianty). Obdobně i technika, i když její uplatnění proniklo výrazně do systému strokové mašinerie a výrazně ovlivnilo technologickou úroveň výroby, mohla být chápána jen jako svébytné stupňování účinnosti prostředků lidské činnosti.

Již K. Marx odhalil příčiny, proč se systém prostředků lidské práce obrací vůči člověku jako vnější (a abstraktní) síla a stává se zdánlivě autonomní. Ve skutečnosti však jde o projev rozporného způsobu, jímž si vědu a techniku osvojuje kapitál, o určitou etapu historického vývoje, kdy „nadvláda mocí vzestupných z lidského společenství nad individuem je jen druhou stranou skutečnosti, že východiskem to ještě není svobodné společenské individuum“ [Richta 1971 : 20]. V tomto teoretickém učení Marx odhaluje sociální povahu vědy a techniky, což ovšem mohl dosáhnout jen pomocí hlubokého rozboru a zobecnění hybných sil společenského pokroku. Současná úroveň vědy a techniky, výrazné urychlení jejich vnitřní dynamiky i rozšíření jejich praktických úloh zřetelně ukazují, že vědu nelze pochopit, aniž bychom pochopili sociální (hybné) síly rozvoje, a ani technickou racionalitu nelze reflektovat jen jako výraz reprodukce věcných prvků výrobních sil. Proto za této situace jsou kladeny nové teoretické otázky, například zda se vlastně vyvíjí vědecké poznání a jaké jsou parametry tohoto vývoje, jak lze ocenit jeho kvalitu, jaké jsou společenské důsledky současné vědy a techniky, jejich souvislosti se společenskými potřebami a cíli apod.

Marxistická společenská věda přistupuje k těmto otázkám s určitým předstihem, jenž vyplývá z metodologických možností chápání vědy a techniky v celistvosti společenského rozvoje. Marxistické výzkumy současné vědeckotechnické revoluce umožnily nejen pochopit rozvoj vědy a techniky jako momenty rozvoje výrobních sil, ale i zhodnotit jejich důsledky v rozvoji společenské výroby, zejména v měnícím se místě a úloze člověka v systému společenské výroby, což utváří materiální předpoklady pro růst subjektivního faktoru v historickém procesu a pro rozvinutí předností socialistických společenských vztahů.

Marxistická teorie vědeckotechnické revoluce krystalizovala s rozvojem aktuálních problémů a úkolů výstavby socialismu, ale i s ujasňováním perspektiv dělnického a pokrokového hnutí v současné historické etapě. Již v padesátých letech byl pochopen význam nastupující vědeckotechnické revoluce pro strategii komunistického hnutí. Postupné vyzrávání specifických rysů socialismu jako svébytné celistvosti společenských procesů umožnilo i hlouběji pochopit místo a úlohu vědy a techniky v budování socialistické společnosti [Partija 1974 : 336]. Jak o tom svědčí také jednání sovětských komunistů na XXVII. sjezdu KSSS, úsilí o formulaci a realizaci strategických záměrů není možné bez hlubokého teoretického objasnění společenských souvislostí vědy a techniky. Jestliže byl doposud zdůrazňován spíše praktický vliv vědy a techniky na společnost a v tomto zřeteli hledána nejvhodnější strategie vědeckotechnického rozvoje, vystupuje v současnosti do popředí druhá a nezbytná stránka tohoto procesu: zdokonalování reálného obsahu socialistických společenských vztahů, jež by mobilizovalo dostupné vědeckotechnické zdroje, ale také jim vtisklo stálou dynamiku odpovídající povaze socialistických vztahů. Výstižně tento strategický záměr charakterizuje M. Gorbačov v politické zprávě na XXVII. sjezdu KSSS: „Jak ukazují zkušenosti, její rozvoj (tj. vědeckotechnická revoluce —

pozn. K. M.) souvisí se zdokonalováním společenských vztahů, se změnou myšlení, se zdrojem nové psychologie a s prosazováním dynamismu jako způsobu života, jako každodenní normy“ [Rudé právo 1986].

Postup vědeckotechnické revoluce ve světě ovšem velmi zřetelně odráží rozpory současné epochy a meze, které vědě kladou soukromovlastnická a mocenská hlediska. Nová etapa vědeckotechnické revoluce, která se prosazuje v důsledku krizových jevů v kapitalistické společnosti v sedmdesátých letech a souběžně s pokusy o ekonomickou a mocenskou konsolidaci předních kapitalistických zemí (i ve vztahu k zemím socialismu), významně urychlila rozvoj řady nových vědeckotechnických směrů, naznačujících kvalitativně nové vztahy mezi věcnými (materiálovými, energetickými, surovinovými, technickými, ekologickými apod.) a lidskými momenty výrobních sil. Lze je shrnout v nových nárocích na zespolečenštění společenské výroby, zahrnující jak růst globálních ekonomických, ale také všelidských problémů, nové souvislosti ekonomických a sociálních aspektů, organizačních a řídicích forem, ale i aktivnější úlohu lidských tvůrčích momentů spojených s rozvinutějšími společenskými předpoklady pro rozvoj a uplatnění lidské individuality. Nové směry v automatizační, informační, komunikační i biologické technice zřetelně odhalují a předpokládají nutné a efektivní návaznosti všech vrstev společenské iniciativy a odpovědnosti. Není proto náhodou, že rozvoj těchto nových vědeckých a technologických iniciativ je doprovázen rostoucí potřebou aktivního uplatnění etických nároků, před nimiž stojí nejen vědec, ale i rostoucí okruh lidí přímo nebo nepřímo ovlivňovaných praktickými důsledky nového poznání [Frolov 1985 : 93 — 104].

Nová etapa vědeckotechnické revoluce výrazně odráží rozpory současného světa, což se zejména promítá v sociálních problémech, které plodí vědeckotechnický rozvoj v současném kapitalismu, avšak vyjadřuje i potřebu adekvátnějšího zprostředkování vztahů mezi vědeckotechnickým, ekonomickým a sociálním rozvojem. Tento vztah již není tak deterministický jako u dřívější technologické základny výroby, kdy technicky možné se stávalo ekonomicky a sociálně nutným. Naopak sociálně a ekonomicky žádoucí se stává technicky možným. To však předpokládá rostoucí úlohu subjektivních faktorů vědeckotechnického rozvoje, jejichž formování klade kapitál jako určující vztah výroby základní meze.

Promítneme-li uvedené základní souvislosti nové etapy vědeckotechnické revoluce do úrovně jednotlivých aspektů společenských důsledků vědy a techniky a jejich vnitřních souvislostí, lze stanovit, že dochází k mnohem aktivnějšímu zprostředkování mezi rozvojem vědy, techniky, ekonomiky a ostatními sférami společnosti. Vědeckotechnický rozvoj se stává stále více závislý na společenských zdrojích a jen společensky orientovaný vědeckotechnický rozvoj lze uplatňovat jako účinný ekonomický a sociální faktor. To prakticky znamená pochopit představu o cyklu věda — technika — výroba — užití v jeho přímých i zpětných vazbách a ve vzestupné tendenci — tedy v rostoucím sociálním efektu. Stálý proud vědeckotechnického rozvoje nemůže být dosažen, pokud jeho efekty neproniknou do sféry společenského užití a zde nebudou — jako uspokojené potřeby — pozvednuty do horizontu dalšího rozvoje potřeb, a tedy i motivačního potenciálu lidí. Takto pochopená reprodukce vědeckotechnického potenciálu společnosti však předpokládá, aby byla věnována větší pozornost — ve výzkumu i v praktickém řízení — těm otázkám, které rozhodují o transformaci efektů vědeckotechnického rozvoje v nové společenské zdroje.

Zejména v úrovni ekonomických otázek vědeckotechnického rozvoje byla již rozpoznána řada zákonitých souvislostí přeměny efektů vědy a techniky v ekonomické zdroje, které ve svých důsledcích stimulují a rozšiřují vědeckotechnic-

ký potenciál společnosti. Vědeckotechnický rozvoj mění proporce mezi akumulací a spotřebou; působí na změny struktury výroby, mění strukturu a míru investic; způsobuje uvolňování a přesuny pracovních sil, šetří energii, materiály, suroviny. Byly analyzovány i zpětné vazby, kdy změna proporcí společenské výroby vyvolávaná vědeckotechnickým rozvojem aktivně působí na jeho dynamiku. Uvedené poznatky vedly k rozpracování koncepce intenzivního typu ekonomického rozvoje, vyznačujícího se pracovní, fondové a materiálové úsporným rozvojem ekonomiky při růstu užitných parametrů společenské výroby. Pomocí těchto souvislostí se podařilo ocenit stav a problémy vědeckotechnického rozvoje v ČSSR. Vědeckotechnický rozvoj v našich podmínkách je stále spojen se značnými nároky na akumulaci a s nedostatečným uvolňováním zdrojů pro společenskou i individuální spotřebu; naráží na nedostatek investičních zdrojů a nereprodukuje dostatečně úsporné trajektorie surovinové a materiálové spotřeby; je doprovázen spíše nedostatkem pracovních sil. Rovněž nebylo dosaženo příznivějších souvislostí mezi vědeckotechnickým rozvojem a strukturou ekonomiky. Ekonomická analýza tedy naznačuje, že vědeckotechnický rozvoj se reprodukuje v řadě dílčích směrů, které sice vedou k zdokonalování jednotlivých stránek a momentů společenské výroby, ale nedosahuje se úhrnného a stálého ekonomického efektu, který by odpovídal parametrům světového trhu a dostatečně stimuloval reprodukci vědeckotechnického potenciálu samotného. Oprávněně se hledají řešení v dokonalejších výrobních a ekonomických vztazích, umožňujících lépe vymezit odpovědnost jednotlivých ekonomických subjektů a podnítit jejich zájem na vědeckotechnickém rozvoji. Avšak ani přesuny v této odpovědnosti, ani uplatnění technicko-ekonomických norem a nástrojů zatím nepřinesly žádoucí efekt.

Obrys současných tendencí vědeckotechnického rozvoje ve společenské výrobě, který jsme výše naznačili, ukazuje, že je nutno hlouběji posoudit otázku, v jaké míře a jakými cestami mohou socialistické společenské vztahy reálně zprostředkovávat osvojení moderních výtěžků vědy a techniky, a to v těch jejich důsledcích, které umožňuje nová etapa vědeckotechnické revoluce. Socialistické vztahy, disponující potenciálem společenské spolupráce, mohou urychlovat formování subjektivního faktoru vědeckotechnického rozvoje (k čemuž byly již vytvořeny mnohé objektivní a zatím nevyužité předpoklady) a tím i umocňovat jeho úlohu v urychlování ekonomického a sociálního rozvoje. To však předpokládá posoudit hlouběji strukturu subjektivního faktoru v jednotě a specifičnosti ekonomických a sociálních aspektů, a to s ohledem na skutečnost, že reprodukce vědeckotechnického potenciálu společnosti dnes stále více ovlivňuje a předpokládá aktivní rozvoj sociální sféry. Tato cesta by mohla také napomoci lépe určit sociální obsah současných ekonomických forem rozvoje společenské výroby a také ukázat možnosti a cesty rozvoje jejich vzájemně se stimulujících vazeb. Předpokladem sledování tohoto problému je však zodpovězení otázky, v jaké míře společenské — zejména výrobní — vztahy (tj. vztahy výroby, oběhu, rozdělování a spotřeby) mohou zprostředkovávat vědeckotechnický rozvoj i jeho jádro — vědeckovýzkumnou činnost.

Ekonomická analýza vědeckotechnického rozvoje postihla v teoretické podobě dvojí možné určení vědy, pokud jde o její ekonomické důsledky a předpoklady. Určitá část vědeckotechnického rozvoje se reprodukuje bezprostředně v rámci ekonomických forem a určitá část se jeví vůči ekonomice jako vnější³⁾. V tomto smyslu i vědecký výzkum byl chápán jako zčásti ovlivňovaný eko-

(3) V buržoazní ekonomické literatuře je tato otázka diskutována v pojmech exogenního a endogenního vztahu vědy a výzkumu k ekonomickým faktorům. I když převážná část analýz svědčila pro exogenní vztah vědy k ekonomice, postřehl Schum-

nomickým rozvojem a zčásti na něm nezávislý (obvykle v rozdělení na základní a aplikovaný výzkum). Takový přístup však vylučuje z předmětu analýzy ty sféry vědeckotechnického rozvoje, které se v současnosti stávají jeho významnými hybnými silami. Současná výroba již nepostupuje tak, že by jen „vybírala“ technické možnosti z dostupného fondu vědeckotechnického poznání, ale své strategické postupy odvíjí od strategických záměrů vědeckovýzkumného rozvoje. Jak ukazují analýzy rozvoje moderních výrobních podniků, jejich výrobní programy navazují na strategické postupy ve vědeckém výzkumu. Jinými slovy tyto složky vědeckotechnického rozvoje se stávají komponenty společenské výroby a je nutno zdokonalovat ekonomické formy jejich rozvoje a uplatňovat rozvinutější ekonomická měřítká jejich hodnocení. Obdobné meze se kladou i při ekonomické analýze vztahů oběhu, rozdělování i spotřeby, což zabráňuje postihnout ekonomické funkce současného vědeckotechnického rozvoje.

Klíčovou otázkou pro pochopení hybných sil vědeckotechnického rozvoje se stává teoretické osvojení vztahů mezi vědou, společenskou výrobou a potřebou, nebo přesněji řečeno mezi reprodukcí poznávacích potřeb uskutečňovaných vědou a reprodukcí ekonomických potřeb. Schopnost vědy produkovat s předstihem prakticky uplatnitelné poznání nemohla být přirozeně plně zachycena dostupným teoreticko-metodologickým aparátem ekonomické vědy. Obvykle se tento nezachytitelný fenomén vědy vyjadřoval pojmy latentnost, exogennost, všeobecnost. Obdobné problémy však existovaly i na straně analýzy potřeb. V jaké míře ekonomická potřeba podněcuje rozvoj vědy? Obvykle jen v té míře, jak zvyšuje ekonomii společenské práce, jež by byla zhodnotitelná ocenitelným vztahem mezi jejími zdroji a efekty. Protože se takový propočet opíral jen o dostupné ekonomické ukazatele, bylo obtížné ocenit vědu v plné její šíři jako ekonomicky potřebnou. To však i zužovalo pohled na pojetí ekonomické potřeby, zejména v současných podmínkách, kdy nejde již jen o rozvrhování omezených věcných zdrojů, ale o takové rozvrhování času, jenž již není plně vázán na reprodukci věcných podmínek výroby, ale na rozvoj společenských a lidských aktivit, při nichž se právě formují významné zdroje vědeckotechnického potenciálu. I zde ovšem chybějí nejen dostupné ukazatele, ale také dostatečně rozvinuté představy, které by umožnily pochopit, jak uspokojování potřeb přechází ve společenském vědomí a ve zdroj stimulace společenské aktivity a tvořivosti a vytváří tak zdroje a podněty pro další rozvoj vědy a jejích praktických úloh⁴).

Marxistický přístup disponuje dostatečným teoretickým aparátem, aby zachytil celý okruh souvislostí společenské reprodukce vědeckotechnického potenciálu. Již K. Marx a B. Engels vystupovali proti — v jejich době převládající — představě, jež chápala vědu (a nejen vědu) jako svébytnou reprodukci lidského ducha a dějiny společnosti jako dějiny lidského ducha. Ukázali na význam technické a společenské potřeby pro rozvoj vědy. B. Engels v dopise Borgiusovi uvádí, že „má-li společnost nějaký technický požadavek, pomáhá to vědě kupředu víc než deset univerzit“ [Marx-Engels 1975 : 225] a dokumentovali tuto souvislost na konkrétním historickém materiálu, jenž ukázal, že rozvoj řady experimentálních věd byl bezprostředně závislý na pokroku řemeslné vý-

peter — právě díky širšímu pohledu na změny ve struktuře vědy i ekonomiky — že s růstem koncentrace firem funguje rostoucí část výzkumu jako endogenní faktor ekonomického rozvoje [Schumpeter 1943].

(4) Významným aspektem těchto přeměn jsou psychologické stránky rozvoje lidské aktivity a tvořivosti, v nichž se promítají mnohostranné souvislosti rozumových a emocionálních stránek lidské tvořivosti v procesu společenské komunikace a kooperace. Viz blíže *Aktivita, tvořivost a kooperace jako psychologické faktory vědeckotechnického rozvoje*. Praha, UK 1985.

roby. Ekonomická potřeba pro ně ovšem neznamenalala dílčí výsek ze společenské skutečnosti, tak jak to bylo a je často chápáno. Ohrazovali se proti těm vulgarizujícím přístupům, které redukovaly potřebu jen na abstraktní ekonomický moment. B. Engels k tomu uvádí: „Podle marxistického pojetí dějin je v poslední instanci určujícím momentem v dějinách produkce a reprodukce skutečného života. Ani Marx ani já jsme nikdy netvrdili víc. Překrucuje-li to nyní někdo v tom smyslu, že ekonomický moment je určujícím, mění onu tezi v nic neříkající abstraktní a absurdní frázi [Marx-Engels 1972 : 535]. Tím, že vztahovali vždy potřeby ke konkrétním společenským podmínkám, což jim umožnilo v dynamice průmyslových výrobních sil kapitalismu odhalit předpoklady růstu potřeb, nastínili i způsob společenského zprostředkování potřeb v podmínkách prohlubující se společenské dělby práce, kdy vztah mezi výrobou a spotřebou se stává stále složitější. Vztah konkrétní a abstraktní práce, hodnot a užitné hodnoty odvodili z konkrétní analýzy ekonomických forem a vztahů, které zprostředkovávaly vztahy mezi výrobou a spotřebou. To jim umožnilo poskytnout i obrys možného zlomu, kdy potřeba již není dána vnější nutností a poutem k omezeným materiálním podmínkám, ale stává se potřebou lidskou, potřebou lidské pospolitosti, s ohledem na neindividuálnější jsoucno člověka a jeho potřebu po vlastním sebeuskutečnění [Marx 1978]. Přirozeně předpokládali, že tento proces musí být zprostředkován výraznými změnami ve společenské dělbě práce a dynamickým rozvojem výrobních sil, jenž bude vyžadovat hlubinné transformace v povaze společenských vztahů. V pojetí vědy jako bezprostřední výrobní síly vymezili úlohu vědy v přeměně charakteru lidské práce. S ohledem na změnu postavení člověka ve struktuře výrobních sil (aktivně využívající vědu) charakterizovali přechod od souhrnné k všeobecné práci, jež souvisí s jiným postavením člověka k přírodě, svému dílu i ostatním lidem, má jiná kritéria a plodí jiný druh společenského bohatství. Pojmy všeobecnosti výrobních sil a bezprostředního uplatnění vědy jako výrobní síly poskytují podnětný metodologický rámec pro pochopení vnitřní dialektiky rozvoje vědy jako společenské síly; věda mění strukturu výrobních sil, vytváří předpoklady pro uvolnění reálného lidského potenciálu a současně tím vstupuje do zcela nových, pro rozvoj vědy neadekvátnějších podmínek reprodukce lidského života. Pojetí vědy jako všeobecné práce není tedy dáno jen povahou jejich produktů (objektivním a pravdivým poznáním) nebo nezávislostí vědy na bezprostředních společenských podnětech, ale vyjadřuje i sociální charakteristiku rozvinutých výrobních sil; společenských výrobních sil, které přesahují působení vědy jako bezprostřední výrobní síly a umožňují — na takto dosažené základem — hlubší a rozvinuté fungování vědy ve společnosti. V tomto přístupu se rýsuje i podstatný metodologický podnět pro charakteristiku rozvinuté sociální povahy vědy plnící skutečné humánní poslání. Tyto otázky byly již podchyteny a jsou rozvíjeny v marxistické literatuře [Socialismus 1982 a další].

Uvedené pojetí vědy jednoznačně vyjadřuje poznávací potřebu analyzovat vztahy vědy, výroby a potřeb v komplexu ekonomických a sociálních aspektů, které by umožnily pochopit způsob, jak věda proniká do výroby a celé struktury potřeb a v jaké míře může takto plnit svou společenskou úlohu. Tím se totiž ukáže, že latentnost jak určité části vědy vůči ekonomickým potřebám, tak i latentnost určitých potřeb vůči bezprostřední spotřebě není vnějším činitelem vůči ekonomickému rozvoji, ale představuje stále významnější oblast, v níž se „hromadí“ důsledky vědeckotechnického rozvoje, ale i vytvářejí podmínky pro jejich transformaci do rozvojového potenciálu společnosti. Podstata spíše tkví v tom, že sociální sféra se stává významným zprostředkujícím činitelem reprodukce vědeckotechnického rozvoje, že ekonomické podmínky vědeckotechnického rozvoje jsou hlouběji sociálně podmíněny. Potřeba chápat spo-

lečenské zdroje vědeckotechnického rozvoje v jednotě (ale i rozpornosti) jejich sociálních a ekonomických aspektů je zřetelně diktována povahou současného vědeckotechnického rozvoje. Z toho však neplyne, že by sociální aspekty nebyly přítomny v orientaci vědy a techniky v dřívějších obdobích. Jejich povaha a způsob reprodukce jsou značně zprostředkovány, a proto při jejich nízké dynamice byly reflektovány jen v určitých obrysech nebo dílčích pohledech.

Vzniká nyní potřeba hlouběji a konkrétněji vymezit specifickou úlohu sociální sféry ve vztahu k urychlování vědeckotechnického a ekonomického rozvoje. Obvykle se zde setkáváme s dvěma krajními názory: sociální sféra je redukována jen na rozvoj spotřeby a životní úrovně a pak vědeckotechnický rozvoj je zkoumán jako náklad na růst a zkvalitňování životní úrovně; druhý krajní názor pak spojuje sociální sféru jen s rozvojem společenských hodnot a společenského vědomí a sociální váha vědy a techniky je poměřována k místu a úloze vědy jako společenské hodnoty ve struktuře společenského vědomí. Oba názory vyjadřují reálné sociální aspekty vědeckotechnického rozvoje, ale ve své jednostrannosti vylučují z pohledu na jeho společenskou reprodukci řadu zprostředkujících momentů a tím i celistvou podstatu jeho hybných sil. Tak například pokud se nevstihne specifický (technický a sociální) rys intenzifikace sféry služeb, která významně ovlivňuje rozvoj sociální sféry, může se současná pracovní a investiční náročnost služeb považovat za trvalou charakteristiku jejich ekonomiky a tím služby považovat za oblasti ekonomicky nákladné. Takto se ovšem z oblasti vědeckotechnického rozvoje vylučují mnohé faktory, které rozhodují o přeměně technické možnosti v sociální aktivitu sledující nebo rozvíjející určitou společenskou potřebu⁵⁾. Obdobně podle druhého přístupu se vylučuje značná část technických možností a „výzev“ z reálného společenského pohybu a oslabuje pohled na reálné fungující rozpor mezi technickou možností a společenskou potřebou, jenž je významnou hnací silou společenského rozvoje. Určení povahy tohoto rozporu ve způsobu práce i života umožňuje lépe rozpoznat místo a úlohu vědeckotechnických účelů ve struktuře společenských hodnot a tím i cesty vlivu společenského vědomí na aktivizaci vědeckotechnického rozvoje.

Pojetí sociálně zakotveného vědeckotechnického rozvoje předpokládá pochopit funkci sociální sféry ve vědeckotechnickém a ekonomickém rozvoji, ale i její svébytnost, zejména v těch aspektech, které jsme charakterizovali jako rostoucí úlohu lidských momentů ve strukturaci výrobních sil a tomu odpovídající prohlubování reálného obsahu socialistických společenských vztahů. I když vymezení sociální sféry může být jen přibližné, jejím základním momentem je kvalita socialistických společenských vztahů, vyjadřující jejich sociálně integrující úlohu. Klíčovým momentem jsou zde proměny v sociální struktuře společnosti zprostředkovávané růstem vedoucí úlohy dělnické třídy. Jejich reálný obsah však nemůže být určen bez pochopení nutných vrstev zprostředkování postihujících vztah individuálního, kolektivního a společenského a fungování celé struktury lidských činností, zájmů, potřeb, motivů a cílů. Mnohostranné vědeckotechnické možnosti a podněty tak prostřednictvím řady vrstev pronikají do jemného sociálního mechanismu kultury, v němž se technika a věda posuzují ve vztahu mezi povinnostmi, nutnostmi a svobodným jednáním a nabývají určitý sociální smysl, sociální hodnotu [Drobnickij 1984 : 336]. Sociální norma a hodnota se tak stávají svébytným zdrojem rozvoje vědy a techniky. To

(5) Jako příklad lze uvést otázku dopravy. Při samotné výstavbě základní struktury dopravní sítě je zřejmě rozhodující vazba mezi technickými možnostmi a ekonomickými náklady, jež si podřizuje sociální aspekt. Tato vazba se však uvolňuje v rozčlenění na prostředky dopravy, na rozvoj měst, oblastí i rozvoj životního způsobu.

je zřetelně v rozporu s často převládajícími představami o neutralitě vědy a techniky a s názory, že řešení sociálních problémů spočívá jen v nalezení adekvátních technických a vědeckých prostředků. Podle způsobu a rozsahu sociálního zprostředkování vědeckotechnického rozvoje a pro potřeby jeho teoretického vyjádření bychom mohli přibližně vymezit dva relativně svébytné reprodukční cykly:

- 1) Vědeckotechnický rozvoj čerpající z jeho dílčích možností a směřující k uspokojení rozvoje určité sociální sféry, například vědeckotechnický rozvoj zaměřený na likvidaci a ulehčování náročné a nezdravé fyzické práce, vědeckotechnický rozvoj uplatňovaný v rozvoji výchovně vzdělávacího procesu, v rozvoji zdravotnictví apod.
- 2) Vědeckotechnický rozvoj strukturovaný a anticipující sociální rozvoj v určité celistvosti, tj. nesoucí rozvinutý sociální smysl a obsah a aktivně spoluutvářející rozvoj sociální sféry. Tento aspekt se zřetelně projevuje v měnící se sociální struktuře, struktuře životního způsobu a společenských hodnot.

V prvním případě do popředí vystupuje technická možnost, technické parametry prostředků jsou zřetelnější a také sociální důsledky uplatnění těchto prostředků v řešení určitého praktického problému jsou relativně přehledné. V druhém případě je zřetelnější sociální nárok na techniku a její místo ve struktuře společenských hodnot a potřeb, avšak méně jsou viditelné ty cesty a způsoby rozvoje techniky, které by lépe vedly k sociálním potřebám a cílům. To má podstatný vliv na způsob sociálního hodnocení vědy a techniky, jež zaujímá stále důležitější místo v řízení vědeckotechnického rozvoje. Hodnocení vědy a techniky je nutno chápat nejen jako otázku dostupných informací o rozvoji a uplatnění vědy a techniky, ale jako reálně se formující subjektivní potenciál vědeckotechnického rozvoje, jenž vyjadřuje potřeby a zájmy základních nositelů vědeckotechnického rozvoje a aktivně se účastní procesu řízení (i sebeřízení) vědy a techniky.

Pochopení návaznosti obou cyklů společenské reprodukce vědy a techniky umožňuje také objasnit některé další otázky společenských souvislostí rozvoje vědy, například otázku, v jaké míře se věda stává sociálně diferenciací silou (v tom smyslu, že prohlubuje specializaci ve výrobě, vzdělání, řízení a organizaci i životním způsobu) a současně obsahuje i významný sociálně integrující potenciál. Mnohé analýzy sociálních důsledků vědeckotechnického rozvoje, které zvažují jen souvislosti charakterizované užším (bezprostřednějším) cyklem sociálních souvislostí rozvoje vědy a techniky, zjišťují, že vědeckotechnický rozvoj je spojen spíše s polarizací duševní a fyzické práce, nadměrnou specializací vědecké a technické práce, rozvrstvováním profesionalizace práce, přesycováním procesu vzdělávání nadměrnou informací a technickými prostředky a dalšími negativními důsledky, které mohou být chápány jako zdroje sociální diferenciace, jež je v rozporu s povahou socialistických vztahů. Zvážení širších sociálních souvislostí reprodukce vědy a techniky však odhaluje podstatné sociální mechanismy, v nichž se dotváří sociálně integrující úloha vědy. Věda a technika sledující harmonický komplex společenských funkcí, nejen výrobně technické aspekty, ale i zdokonalování společenských vztahů a otázky sociálního kulturního rozvoje lidí, se stává významnou sociálně integrační silou socialistické společnosti.

V naší odborné literatuře i v praktickém řízení se již věnuje značná pozornost společenským aspektům progresivních vědeckotechnických směrů. Byly již objasněny společenské podmínky rozvoje vědy a techniky a jejich institucí. Jednotlivé dílčí pohledy však nemohou zachytit rozsáhlý sociální tlak, který již dnešní vědeckotechnický rozvoj vytváří. Společenskou reprodukci vědecko-

technického rozvoje je nutno, jak jsme již vyjádřili, zachytit v značně složitém a citlivém mechanismu jeho společenského zprostředkování. Kolektiv ÚFS ČSAV, navazující na předcházející výzkum vědeckotechnické revoluce, rozpracoval teoretickou koncepci vědeckotechnického rozvoje jako rozvinutého sociálního procesu a nastínil konkretizaci jeho sociálních souvislostí zejména ve vazbách na změny v povaze a obsahu práce, v povaze řízení, v úloze pracujících na řízení, ve struktuře a jakosti spotřeby, kvalitě služeb, péči o životní prostředí, utváření sociální struktury, způsobu života, v rozvoji socialistické demokracie, společenské aktivity pracujících a v dosažení vyššího stupně společenského vědomí. Tato koncepce byla také empiricky ověřována [Společenské 1985] a uvedené vazby sociálních a vědeckotechnických procesů oceněny z hlediska československé společnosti.

Předkládaná stať je pouze příspěvkem k sledované analýze problému. Neklade si za úkol vyjádřit koncepci vztahů vědeckotechnického a sociálního rozvoje. S ohledem na pojetí sociální povahy současné vědeckotechnické revoluce nastiňuje klíčové otázky, které by měly být předmětem hlubší analýzy. Praktická potřebnost a teoretická závažnost této problematiky daly podnět k formulaci komplexního úkolu zaměřeného na otázky urychlování vědeckotechnického rozvoje, jenž bude koncentrovat síly společenskovedních pracovníků, usilovat o hlubší poznání teoretických souvislostí vědeckotechnického a sociálního rozvoje při výstavbě socialistické společnosti a na základě tohoto poznání předkládat praktická doporučení pro řízení vědeckotechnického rozvoje.

Literatura

- Bibler, V.: *Myšlení jako tvorba*. Praha, Mladá fronta 1983.
Drobnickij, O. G.: *Problemy nraŭstvennosti*. Moskva, Nauka 1977.
Ellul, J.: *The technological Society*. In: *Technology and man's future*, ed. Teich, A., N. Y., AAAS 1981.
Frolov, I. T.: *Nauka i gumanizm, novyj sintez*. Vestnik AN SSSR 1985, č. 11.
Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“*, 1. díl. Praha, Svoboda 1971.
Marx, K.: *Ekonomicko-filozofické rukopisy*. Praha, Svoboda 1978.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 37. Praha, Svoboda 1972.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 39. Praha, Svoboda 1975.
Nauka i kultura. Moskva, Nauka 1984.
Parsons, T.: *The Social System*. N. Y., The Free Press of Glencoe 1964.
Partija i sovremennaja naučno-techničeskaja revoljucija v SSSR. Moskva, Politizdat 1974.
Politická zpráva ÚV KSČ XVII. sjezdu KSČ. Rudé právo 25. 3. 1986.
Richta, R.: *Marxova cesta revoluční kritiky*, viz úvodní stať Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“*, 1. díl. Praha, Svoboda 1971.
Rudé právo 22. 2. 1986.
Schumpeter, J. A.: *Kapitalismus, Socialismus und Demokratie*. Bern, Franke Verlag 1950.
Socialismus a věda. Praha, Academia 1982.
Sociální příroda poznání. Moskva, Nauka 1979.
Společenské zdroje vědeckotechnického pokroku. Praha, ÚFS ČSAV, duben 1985.

Резюме

K. Мюллер: Научно-техническое и социальное развитие: связи, проблемы и перспективы

Цель статьи — выявление научно-технического развития как развернутого социального процесса, опирающегося на взаимообуславливающееся развитие научно-технических, экономических и социально-культурных аспектов общества. Автор критикует подходы, рассматривающие социальное развитие лишь как следствие взаимодействия науки, техники и экономики или сводящие его лишь к изменениям в общественном сознании. Углубленный анализ тенденций современного этапа научно-технической революции —

в частности, изменяющиеся отношения между техническими и человеческими сторонами производительных сил — позволяет сформулировать тезис о растущем значении социальной сферы при формировании экономического и научно-технического развития общества. Ядро этих преобразований усматривается в новых соотношениях производства и потребности, требующих в условиях научно-технической динамики производства новой ступени их общественного опосредствования. Автор указывает на познавательные пределы тех подходов к пониманию общественного производства и форм его развития, которые сводят как науку, так и потребности лишь к существующим технико-экономическим масштабам, и тем самым и их собственную специфику они понимают как внешнюю по отношению к движущим силам общественного производства. Характер социалистических общественных отношений позволяет не только отразить и развернуть взаимно стимулирующееся научно-техническое, экономическое и социальное развитие, но и находить формы для развития социальной сферы как существенного и определяющего общественного ресурса. Согласно характеру и мере опосредствования научно-технического и социального развития, автор характеризует два возможных типа их связей:

- (а) непосредственные, отражающие воздействия научно-технического развития на характер труда, управление производством, квалификацию, развитие образования, заботу о здоровье и т. п.,
- (б) развернуто-опосредствованные отношения, утверждающиеся при посредстве изменений в образе жизни, социальном положении классов и групп и изменений в структуре ценностей общества.

Summary

K. Müller: Scientific and Technological Development and Social Development: Implications, Problems and Perspectives

The aim of the present paper is to explain scientific and technological development as a developed social process based on the mutually conditioned development of scientific and technological, economic and sociocultural aspects of society. Approaches conceiving social development only as a consequence of the interaction of science, technology and economics, or reducing it only to changes in social consciousness, are subjected to criticism. A more thoroughgoing analysis of the tendencies asserting themselves at the present stage of the scientific and technological revolution — which particularly applies to the changing relations between the technical and human aspects of productive forces — makes it possible to formulate a thesis bringing to notice the growing importance of the social sphere in the formation of the society's economic as well as scientific and technological development. The assumption is put forward that the core of these transformations lies in the new relations between production and consumption which, under the conditions of the scientific and technological dynamics of production, call for a new level of their social mediation. Attention is drawn to the cognitive limitations of such approaches to the conception of social production and forms of its development which reduce both science and needs to the existing technico-economic criteria only, and consequently conceive their very specifics as external to the motive powers of social production. The nature of socialist social relations not only enables us to comprehend and promote the mutually stimulating scientific and technological, economic and social development but also to find forms for the development of the social sphere as a substantial and determinative social resource. In compliance with the nature and measure of the mediation of scientific and technological development and social development, two possible types of their relations are characterized:

- a) direct relations covering the impact of scientific and technological development upon the character of work, management of production, qualification, development of education, health care, etc.,
- b) developed mediated relations asserting themselves through changes in the way of life, the social position of classes and groups, and changes in the value structure of society.

V předmluvě k práci *Sociální jednání* poukazuje vedoucí kolektivu sovětských autorů J. A. Charin na rostoucí význam obecné analýzy problematiky sociálního jednání v souvislosti s probíhající konfrontací mezi marxistickým a nemarxistickým pojetím společnosti. Zároveň však konstatuje, že „nehledě na význam této problematiky je v naší filozofické literatuře obecná teorie sociálního jednání rozpracována velmi nedostatečně“ [Charin 1980 : 7]. Tato problematika do značné míry zůstává doménou jednostranných přístupů různých škol nemarxistické sociologie.

Tématem našeho příspěvku je pokus o formulaci principů takové koncepce sociálního jednání, která by respektovala určující východiska historického materialismu a byla takto použitelná při kritice nemarxistických pojetí sociálního jednání.

Koncepce, kterou zde předkládáme, je záměrně budována tak, aby umožňovala účinnou marxistickou kritiku jak pozitivistických variant kategorie sociálního jednání (speciálně teorie směny G. Homanse), tak také dnes módnějších variant nepozitivistických (především pojetí jednání v symbolickém interakcionismu a ve fenomenologických sociologiích). Lze ji aplikovat rovněž na kritiku koncepce produkce a reprodukce společnosti A. Giddense. Zvláštním problémem zůstává použití marxistické koncepce sociálního jednání při kritice tzv. teorie nezamýšlených důsledků, rozvíjené anglosaskou (R. K. Merton), německou (K. Popper) i francouzskou (R. Boudon) sociologií.

Podáme nejprve stručnou inventarizaci těch principů historického materialismu, které považujeme vzhledem k našemu úkolu za zvlášť významné. Lze je shrnout do čtyř bodů:

1) Historický materialismus zdůrazňuje vzájemnou, oboustrannou vázanost individuí a společnosti. To znamená, že společnost nelze redukovat na prostý souhrn izolovaných jednotlivců, ovšem na druhé straně neexistuje společnost ani nezávisle na konkrétních individuích, může být reprodukována pouze skrze aktivity svých členů.

Prvá část uvedeného tvrzení je v Marxově myšlení úzce spjata s jeho kritikou koncepce občanské společnosti. Marxovo myšlení (zejména v letech 1843 až 1845) lze chápat jako proces postupného kritického přehodnocování pojetí společnosti (občanské společnosti) coby sumy individuí sledujících — ve stálých konfliktech s druhými — své osobní egoistické zájmy. Jde o pojetí, jehož logickým protipólem bylo hegelovské chápání státu jako instituce zosobňující obecný zájem proti zájmům partikulárním. Pojetí občanské společnosti jako sumy nezávislých individuí nutně přivádělo osvícenské myšlení k postulování instituce státu jako prvku pořádatelského, organizujícího chaos protikladných zájmů, přitom však ponechávalo otázky původu a povahy státu otevřeny mystickým dohadům spekulativních rekonstrukcí.

Marxovo řešení problému falešné duality občanské společnosti a státní moci (a s tím spjaté vyvrácení iluze společnosti jako volného konglomerátu nezávislých individuí) probíhalo v několika krocích.

Prvým krokem (realizovaným např. ve stati *K židovské otázce*) byl poukaz na historickou vázanost celého problému. Občanská společnost je chápána v protikladu ke státu nikoli náhodou právě v období buržoazních revolucí. Marx zde poukazuje na zjevný paradox celého procesu sociální emancipace buržoazie: „Záhadou je už to, že lid, který se právě začíná osvobozovat, který právě začíná bořit všechny přehrady mezi různými svými elementy, zakládat politickou pospolitost, že takový lid slavnostně vyhláší práva egoistického člověka odloučeného od ostatních lidí a od pospolitosti . . .“ [Marx-Engels 1956 : 389].

Při zodpovězení této „hádanky“ buržoazních revolucí Marx ve své analýze dvojediného procesu rozkladu občanské společnosti na individua a ustavení politického státu provádí vlastně jakousi kritiku sociálních robinzonád, tedy určitou předzvěst pozdější kritiky robinzonád politické ekonomie. Ukazuje, že chápání (občanské) společnosti jako sumy nezávislých individui svrchovaných ve svém egoismu je jen přechodným historickým produktem, v žádném případě není však výchozím předpokladem společenského života.

Celý další vývoj Marxovy kritiky konstrukce „občanská společnost versus stát“ je zároveň upřesňováním jeho názoru na vztah „individuum-společnost“. Významný krok v tomto směru byl učiněn v práci *Svatá rodina*, kde se konstatuje: „Jen *politická* pověra si ještě dnes namlouvá, že občanský život musí být udržován pohromadě státem, kdežto ve skutečnosti naopak stát je udržován pohromadě občanským životem“ [Marx-Engels 1957 : 140]. Ukazuje se zde iluzornost pojmání státu jako autonomního prvku s regulačními funkcemi v období klasického kapitalismu. Tím se zároveň otevírá možnost věrohodnějšího vysvětlení skutečné povahy a původu státní moci. A konečně se tím také obrací pozornost k reálné povaze vztahů mezi lidmi uvnitř společnosti. V tomto stadiu ovšem není ještě blíže určeno, jaký charakter mají vazby, které udržují pohromadě nejen občanský život, ale i samotný stát.

Definitivní překonání mýtu občanské společnosti jako sumy nezávislých individuí (a zároveň překonání fiktivního protikladu občanské společnosti a státu) je dovršeno v *Německé ideologii*. Marx s Engelsem zde konstatují, že „občanská společnost zahrnuje veškeré materiální styky individuí v rámci určitého stupně vývoje výrobních sil“, výslovně zahrnují do této oblasti průmysl a obchod. Občanská společnost tak tvoří základnu „státu a celé ostatní idealistické nadstavby“ [Marx-Engels 1958 : 50]. V tomto smyslu vymezují klasikové marxismu zcela nově strukturní vztahy mezi občanskou společností a státem. Neomezují se však na toto statické vymezení, postihují uvedené vztahy rovněž v dynamické, vývojové rovině. Konstatují, že iluze protikladu občanské společnosti a státu a jejich zdánlivé vzájemné nezávislosti a nepřevoditelnosti mohla vzniknout teprve poté, co se soukromé vlastnictví oprostilo od pospolitosti (viz „politicky“ podmíněné vztahy vlastnictví v antice i středověku). Jestliže pospolité formy vlastnictví byly základem politického charakteru sociálních vztahů, pak ryze kapitalistické převládnutí soukromých forem vlastnictví poskytlo základ právě tak vzestupu „samostatné“ státní moci, jako i zdánlivě nepolitické formě občanské společnosti.

Právě odvození vzniku občanské společnosti z přesunů v charakteru vlastnických vztahů umožnilo klasikům marxismu prohloubit jejich analýzu hned v několika ohledech:

a) Proměňuje se názor na vztah individua a společnosti. Místo představy buržoazní společnosti jako konglomerátu nezávislých a izolovaných individuí nastupuje představa společenských vztahů vyrůstajících ze základního společenského protikladu: „vlastník — nevlastník“ a členěných dále například podle

typu vlastnictví (vlastníci půdy, obchodního kapitálu, průmyslového kapitálu). Touto cestou se na místo abstraktně chápané občanské společnosti dostává model *třídně rozvrstvené* společnosti buržoazní.

b) Ukazuje se skutečný charakter státu. Není to nositel univerzálních zájmů, je to pouze určitá forma organizace, „kterou si buržoazie musí zavádět navenek i uvnitř, aby si navzájem zaručili své vlastnictví a své zájmy“ [Marx-Engels 1958 : 75]. Nikoli garant obecného zájmu, nýbrž nástroj třídního panství.

c) Spojením problematiky občanské společnosti s problematikou vlastnických vztahů uvádějí klasické marxismu do souvislosti svou kritiku „sociálních robinzonád“ s kritikou robinzonád ekonomických. Ukazují, že pro samostatné individuum i pro soukromé vlastnictví platí stejná logika vývoje: obojí je nikoli předpokladem, nýbrž teprve vyústěním historického procesu.

Jestliže společnost nelze redukovat na prostý souhrn izolovaných jedinců, neplyne z toho, že by taková společnost mohla existovat jinak než skrze konkrétní aktivity a projevy svých členů. Již v *Ekonomicko-filozofických rukopisech z roku 1844* varuje Marx před snahami fixovat „společnost“ jako abstrakci proti individuu. Snad nejpregnantněji je tato myšlenka vyjádřena ve známé pasáži v práci *Svatá rodina*: „*Dějiny* nedělají nic. Nemají žádné bohatství, neprobojovávají žádné boje! To všechno dělá, má a probojovává *člověk*, skutečný, živý člověk; není to tak, že by „*dějiny*“ používaly člověka jako prostředku k dosažení *svých* cílů — jako by byly nějakou zvláštní osobou — ne, *dějiny* nejsou *ničím* jiným než činností člověka, který sleduje své cíle“ [Marx-Engels 1957 : 111].

Marxistické pojetí vztahu mezi společností a jejími členy se tak stává v pravém slova smyslu dialektickým. Ať již vezmeme Marxovo konstatování z *Ekonomicko-filozofických rukopisů* (společnost sama produkuje člověka jako člověka i je jím sama produkována), či jeho třetí tezi o Feuerbachovi (změnění lidé jsou produkty změněných okolností, avšak okolnosti mění právě lidé), všude nacházíme formulace dosvědčující vzájemnou odkázanost společnosti jako celku a jejích prvků, vzájemnou odkázanost společenského dění a jeho nositelů.

2) Již ze samotného principu oboustranné závislosti mezi charakterem společnosti a aktivitami jejích členů plyne další znak, který považujeme z hlediska historicko-materialistického pohledu na společnost a na sociální jednání za podstatný: aktivity členů společnosti *nejsou nepodmíněné*. Jejich možný charakter a průběh je určován vztahy, které existují objektivně, nezávisle na přáních jednajících aktérů.

Také tento princip marxistického chápání povahy sociální reality bychom pochopitelně mohli doložit celou řadou citátů z prací klasiků. Omezíme se na citaci jedinou, která ovšem dokazuje, že Marx dospěl k docenění principu objektivnosti společenských vztahů přesahujících vědomí konkrétních individuí již ve své nejranější tvorbě. V Obhajobě moselského dopisovatele uvádí: „Zkoumání poměrů *ve státě* velmi snadno svádí k tomu, že se přehlídí *věcná povaha poměrů* a všechno se vysvětluje *vůli* jednajících osob. Existují však *poměry*, které určují jednání jak soukromých osob, tak jednotlivých úřadů a jsou na nich právě tak nezávislé jako způsob dýchání“ [Marx-Engels 1956 : 202].

3) Když klasické marxismu hovoří o charakteru vztahů, do nichž jednotliví členové společnosti vstupují a v jejichž rámci jediné mohou rozvíjet svou aktivitu, důsledně (i když v poslední instanci) vyvozují tento charakter z charakteru převládajících *poměrů výrobních*.

Zejména počínaje *Německou ideologií* stává se právě teze o určující úloze výrobních poměrů společným jmenovatelem, který propojuje Marxovy a Engelsovy analýzy nejrůznějších oblastí sociální reality. Takovým programem je pro-

niknuta celá *Německá ideologie*: „Čím individua jsou, závisí na materiálních podmínkách jejich výroby.“ „Souvislost mezi lidmi je podmíněna potřebami a způsobem výroby.“ „Materiální vztahy tvoří základ všech vztahů.“ „Úkolem empirického zkoumání je prokázat souvislost společenské a politické struktury s výrobou.“ „Lidé rozvíjející svou materiální výrobu a své materiální styky mění s touto svou skutečností i své myšlení a produkty svého myšlení“ [Marx-Engels 1958 : 35–44].

Jakkoli jsou uvedené myšlenky Marxe a Engelse notoricky známé a často citované, je zapotřebí zdůraznit, že právě bez nich by byly oba dosud vyložené principy pojmání sociální reality v zásadě akceptovatelné velkou částí nemarxistických teorií společnosti. Právě připojení tohoto principu k oběma předchozím tvoří teprve spolehlivou hranici pro jednoznačné odlišení historického materialismu od různých verzí nemarxistických pojetí povahy společnosti.

4) Všechna předchozí určení (tedy vzájemná vázanost individuí, podmíněnost přítomných aktivit minulým vývojem, určující význam procesu materiální reprodukce společnosti) tvoří teprve ve svém souhrnu základ marxistického chápání *sociální podstaty člověka*. V tomto smyslu je marxistické chápání podstaty člověka syntetickou kategorií, nevyčerpává se v jednotlivých, jakkoli podstatných určeních.

Právě v tomto smyslu je také zapotřebí interpretovat Marxovu šestou tezi o Feuerbachovi, v níž je lidská podstata ztotožněna se souhrnem společenských vztahů. Všechny tři dimenze (které lze s jistou mírou nepřesnosti identifikovat jako sociabilitu, historičnost a materiálnost) vstupují společně jak do povahy společenských vztahů, tak do podstaty člověka.

Klademe důraz na současnost výskytu všech tří určení povahy sociální reality jako na podstatný prvek marxistického stanoviska. Z hlediska současného stavu polemiky mezi marxistickou a nemarxistickými koncepcemi společnosti a člověka totiž nemůže být hlavním „trumfem“ marxistické argumentace jednoduše poukaz na lidskou podstatu jako na souhrn společenských vztahů. Tento argument byl dostatečně průkazný v době, kdy byl Marxem používán v polemice s idealistickou filozofií, která mimo jiné abstrahovala od společenských předpokladů při zkoumání povahy lidského vědomí a od významu materiální reprodukce při zkoumání významu vědomí pro charakter lidské společnosti a jejího vývoje. V současnosti však marxismus polemizuje především se sociologickými a etnologickými koncepcemi. Pro jejich velkou část je teze o lidské podstatě jako souhrnu společenských vztahů ve své obecné formulaci docela dobře přijatelná. Jádrem polemiky se pak pochopitelně přesunuje k otázce *povahy* společenských vztahů. A právě v tomto bodě získává zásadní význam komplexní marxistické pojetí.

Při výkladu povahy společenských vztahů (jejichž význam rámcově uznávají) vyzvedávají jednotlivé nemarxistické sociologické směry vždy některé ze tří dílčích určení, přičemž význam zbylých zpravidla podceňují.

Patrně nejčastěji se lze setkat s vyzvednutím kritéria *sociability*. Pro současné sociologické a sociálně psychologické koncepce rozhodně nejsou typické robinzonády, s nimiž musel polemizovat Marx v polovině minulého století. Vzájemná závislost individuí a dialektika ve vztahu společnosti a jejich částí jsou běžně uznávány. Kategorie sociálních vztahů v tomto typu sociologického myšlení nabývá podobu konceptu *interakce*. Deformovanost tohoto nemarxistického přístupu se projevuje zpravidla v nedocnění obou zbylých určení povahy sociálních vztahů. Interakce je chápána ahistoricky, subjektivně a její těžiště je přesouváno do symbolické roviny způsobem, který znemožňuje docenit materiálně přetvářející aspekt lidské činnosti. (Některé prvky tohoto přístupu lze demonstrovat na koncepcích řady stoupenců G. H. Meada.)

Rovněž historická dimenze sociálních vztahů — chápaná opět izolovaně od dimenzí ostatních — bývá určitými nemarxistickými sociologickými směry jistým způsobem tematizována. To je případ směrů soustředěných na analýzu jazyka (s jeho schopností překračovat prostor a čas), či vzorů chování (jako prostředku fixování minulých zkušeností), či konečně na fenomenologicky inspirovanou analýzu způsobů předávání každodenního vědění. V tomto posledním případě vystupuje jako zvlášť naléhavý problém intersubjektivita, tedy podstatný aspekt dimenze sociability. Ve všech zbylých případech zůstává navíc zpravidla nevyřešena otázka vztahu symbolických a materiálně přetvářejících aspektů lidské činnosti.

Konečně můžeme poukázat i na třetí možnou deformaci při výkladu povahy společenských vztahů, která spočívá v umělém izolování dimenze ekonomiky od ostatních rozměrů sociální skutečnosti. Patří sem především ty sociologické konstrukce, které vycházejí z představy člověka jako tvora typu homo economicus. Tento typ myšlení redukuje sociální vztahy na vzájemnou kalkulaci výhodnosti různých variant jednání. Deformace rozměru sociability se projevuje v umělé racionalizaci všeho lidského jednání, výrazná je rovněž tendence k ahistorismu v chápání sociálních jevů. (S typickou odrůdou této koncepce se lze setkat v případě teorie směny G. C. Homanse.)

Jak již bylo zdůrazněno, hlavní přednost marxistické interpretace povahy společenských vztahů spatřujeme v důsledném propojení sociálních, historických a materiálně ekonomických aspektů těchto vztahů. Zvlášť plasticky je toto propojení vyjádřeno v myšlence klasiků, podle nichž v dějinách „je na každém stupni už napřed nějaký materiální výsledek, nějaký souhrn výrobních sil, historicky vytvořený vztah k přírodě a vzájemný vztah mezi individui, souhrn, který každé generaci předává generace předchozí, masa výrobních sil, kapitálů a okolností, které si sice nová generace na jedné straně přizpůsobuje, ale které této generaci zase předpisují její vlastní životní podmínky a dávají jí určitý vývoj, zvláštní charakter — že tedy okolnosti jsou vytvářeny lidmi, stejně tak jako jsou lidé vytvářeni okolnostmi“ [Marx-Engels 1958 : 51].

* * *

Z provedené „inventarizace“ určitých, pro nás zvlášť relevantních principů historického materialismu vyplynula zároveň jednoznačná východiska pro další postup při analýze problematiky sociálního jednání. Marxistickou koncepci sociálního jednání si lze stěží představit jinak než jako konkretizaci teze, podle níž je lidská podstata souhrnem společenských vztahů strukturně přesahujících a historicky předcházejících existenci konkrétních individuí, přičemž za určující pro charakter těchto vztahů je nutno považovat vztahy spjaté s procesem materiální reprodukce společnosti.

V dalším kroku tedy půjde o to, nalézt právě v procesu materiální reprodukce společnosti (chápané jako jednota výroby, rozdělování, směny a spotřeby) takový mechanismus, který by mohl sloužit pro objasnění povahy sociálního jednání.

K tomuto zkoumání nepřistupujeme zcela nepřipraveni. Víme již, že teorie sociálního jednání, má-li být použitelná pro výklad komplexní sociální reality, musí splňovat minimálně následující požadavky:

- a) musí být schopna vysvětlit, jak je možná *koordinace činností* většího počtu jednajících,
- b) nesmí opomíjet *aktivní charakter* jednání konkrétních aktérů,
- c) musí však zároveň doceňovat *objektivní určenost* těchto aktérů širšími společenskými podmínkami, v nichž jednání probíhá.

Jinými slovy: teorie sociálního jednání musí být schopna pojmout jednající individua v rámci širších společenských kontextů, aniž by jejich jednání na tyto kontexty redukovala.

Všechny uvedené podmínky jsou podle našeho názoru splněny v koncepci, kterou lze odvodit bezprostředně z Marxovy analýzy zbožní výroby, z jeho analýzy povahy směnné hodnoty.

Zrekapitulujme nejprve samotnou Marxovu analýzu, abychom ji pak převedli do kategorií sociálního jednání. Budeme přitom vycházet zejména z Marxových rozborů obsažených v jeho *Rukopisech Grundrisse* [Marx 1971, 1974, 1977].

Při analýze oběhu zboží rozebírá Marx důsledky, které plynou z toho, že výrobek je vyráběn nikoli jako bezprostřední užitná hodnota, nýbrž právě jako *hodnota směnná*. Všimá si momentů implicitně obsažených v jakékoli realizaci směnných hodnot. Tyto momenty plynou ze skutečnosti, že směnnou hodnotu lze realizovat právě jen skrze prodej a zcizování. Předpokladem je, že výtvar bezprostředního výrobce má charakter výrobku jen potud, pokud je výtvozem určeným pro jiné, pokud je tedy možno se ho směnou zbavit. Stejný předpoklad ovšem musí být východiskem úvah i všech ostatních výrobců. Také oni mohou se svými výtvary počítat jako s výrobky jen pokud se jich zbaví směnou, také pro ně je tedy výroba konkrétních předmětů pouze prostředkem, nikoli vlastním účelem. V procesu oběhu se takto navzájem podmiňuje „všeobecné zbavování“ a „všeobecné přisvojování“.

Výrobce zboží přirozeně předpokládá, že jeho výrobek má nějakou užitnou hodnotu, nikoli však pro něj samého. Pro něj je významná pouze směnná hodnota výrobku. Výrobce takto vyrábí pro své potřeby teprve oklikou přes výrobu pro potřeby druhých. Vyrábí tedy pro společnost (jeho práce má tudíž společenský charakter), a to pro společnost, jejíž další členové opět v nějaké jiné oblasti vyrábějí pro něho, aby se tak stejnou oklikou uspokojily i jejich potřeby.

Výsledkem je oběh, tedy „pohyb, v němž se vlastní produkt klade jako směnná hodnota (peníze), tj. jako společenský produkt, a společenský produkt se klade jako vlastní (jako individuální užitná hodnota, předmět individuální spotřeby)“ [Marx 1977 : 210].

V procesu produkce směnných hodnot tak vzniká situace kvalitativně odlišná od poměrů založených na výrobě hodnot užitných. Především vzniká kvalitativně nový stupeň závislosti individuí na společenském celku. Namísto závislosti přírodní povahy (příbuzenské svazky, příslušnost k lokální pospolitosti), nastupuje závislost zprostředkovaná čistě ekonomicky. Taková závislost by se nemohla rozvinout v situaci, kde by různí lidé měli stejné potřeby a vyráběli pro jejich uspokojení všichni tytéž výrobky. Tato závislost skutečně také neexistovala ve společnostech, v nichž individua vyráběla sama všechny prostředky své bezprostřední obživy. V těchto, zpravidla agrárních zemích také nemá výroba společenský charakter.

Mezistupně k nové organizaci sociálních vztahů je situace, kdy ještě nerozvinutá forma směnné hodnoty vystupuje pouze jako nevýznamný přebytek nad užitnou hodnotou, kterou výrobce vyrobil pro vlastní spotřebu.

Teprve v buržoazní společnosti dochází ke vzájemnému uspokojování potřeb výrobců „prostřednictvím látkové rozdílnosti jejich práce a jejich zboží dělá z jejich rovnosti vztah naplněný sociálním obsahem a z jejich zvláštní práce činí zvláštní způsob existence sociální práce vůbec“ [Marx 1977 : 219]. Teprve na tomto stupni se rozvíjejí sociální závislosti vyvolávané čistě ekonomickými mechanismy, tj. bez příměsi předkapitalistických forem „vněekonomických“ pout.

Pro postižení celkového charakteru nově vzniklého typu vzájemné závislosti individuí považujeme za klíčové následující Marxovy formulace, které vyzdvihují jednotu dvou zdánlivě neslučitelných stránek výroby směnné hodnoty, tedy jednotu zdánlivé izolovanosti (zdání, které bylo vtěleno do podoby „občanské společnosti“) a přitom faktické propojenosti vyrábějících subjektů. Marx o tom říká: „Směňující vyrobil zboží, a to pro výrobce zboží. Tato okolnost zahrnuje dva momenty. Na jedné straně vyráběl jako nezávislé soukromé individuum, z vlastní iniciativy určené pouze svou vlastní potřebou a svými vlastními schopnostmi, sám od sebe a sám pro sebe, a to ani jako člen prvobytného společenství, ani jako individuum, které se podílí na výrobě bezprostředně jako individuum společenské, a proto také nemá ke svému výrobku vztah jako k bezprostřednímu zdroji existence.

Na druhé straně však toto individuum vyrobilo *směnnou hodnotu*, výrobek, který se teprve prostřednictvím určitého společenského procesu, určité metamorfózy stává produktem pro ně samé. Vyrábělo tedy už v takové spojitosti, za takových výrobních podmínek a směnných vztahů, které nastaly až v důsledku dějinného procesu, ale jemu samému se jeví jako přírodní nutnost. Nezávislost individuální výroby je tak doplněna společenskou závislostí, která nachází svůj odpovídající výraz v dělbě práce“ [Marx 1977 : 211].

Se stoupajícím stupněm rozvinutosti dělby práce se jednota izolovanosti bezprostředního výrobce a zároveň zprostředkované propojenosti všech výrobců projevuje jako jednota růstu mnohostrannosti společenských potřeb při současném růstu jednostrannosti individuálních výrobců.

Marx ovšem ukazuje, jak je i nadále *zdání izolovanosti* jednotlivých výrobců v podmínkách zboží výroby umožněno paradoxně právě jejich naprostou *vzájemnou závislostí*, zprostředkovanou zákony trhu. Individua mohou vyrábět jako samostatní výrobci jen pokud jejich výroba respektuje pravidla směny, která regulují veškerou výrobu i spotřebu ve společnosti. Marx konstatuje, že předpoklady k tomu, aby jednotlivci mohli vystupovat jako nezávislé subjekty, jsou ekonomické povahy a nemají se svobodou a nezávislostí individuí příliš společného.

Marx přitom nepropadá šablonovitému vidění romantizujících kritiků kapitalistické společnosti, kteří kladli proti věčně smluvním vztahům idealizovanou osobní pouta feudální minulosti. Dává přednost věčné souvislosti před absencí jakékoli souvislosti anebo dokonce před lokální závislostí založené na pokrevních vztazích či přímo na vztazích nadvlády a poroby.

Marx nepropadá ovšem ani iluzím buržoazní racionality, která byla fascinována rozbitím svazků osobní závislosti v domněnání, že s odstraněním předbурžoazních forem společenské nerovnosti zaniká společenská nerovnost jako taková.

Jádrem Marxových úvah o zboží a jeho oběhu je myšlenka o tom, že směnná hodnota vytváří vzájemnou a všestrannou závislost individuí, která jsou si přitom osobně navzájem zcela lhostejná. Jde o souvislost, která je nezávislá na vědění a vůli jednotlivců, a přesto vyrůstá z jejich vlastního jednání a uplatňuje se právě skrze ně. Mechanismus světového trhu je výrazem této souvislosti jednotlivce se všemi ostatními i výrazem nezávislosti této souvislosti na vůli jednotlivých zúčastněných. Souvislost vzájemně si lhostejných jedinců je zprostředkována vzájemným tlakem všeobecné nabídky a poptávky.

Marx při analýze výroby založené na směnné hodnotě analyzuje vlastně určitý speciální případ sociálního jednání, přičemž je zde v principu zachycen mechanismus sociálního jednání obecně. Lze se, podle našeho názoru, pokusit rozšířit principy jeho analýzy na všechny případy jednání, pokud vůbec má sociální charakter.

Především: Marxův rozbor povahy směnné hodnoty je pro nás cenný tím, že je zde ukázáno, jakým způsobem jsou společensky spjata zdánlivě nezávislá individua a v jakém smyslu je tato jejich vzájemná spjatost skutečně nezávislá na jejich vlastních intencích a představách, které o sobě a svém jednání chovají.

Můžeme formulovat obecné tvrzení o povaze každého sociálního jednání: podstata sociálního jednání je ve vztahu k jednání individuálnímu v obdobné relaci, v jaké je mechanismus výroby směnných hodnot k mechanismu výroby hodnot užitných. Potom platí, že v individuálním jednání (tedy v jednání tak, jak je chápe samotný aktér) se člověk projevuje jako „nezávislé soukromé individuum“ jednající „z vlastní iniciativy a určené pouze svou vlastní potřebou a svými vlastními schopnostmi, sám od sebe i sám pro sebe“.

Takový charakter činnosti je však umožněn (a přitom ovšem i podmíněn) právě tím, že jednající zároveň nutně participuje na mechanismu jednání sociálního, jehož komplexní povahu si on sám vůbec nemusí uvědomovat. Přitom právě díky sociálnímu aspektu jeho jednání se jeho vlastní činnost „teprve prostřednictvím určitého společenského procesu“ stává činností pro něj samého. Zdánlivá nezávislost individuálních jednání je tak doplněna faktickou společenskou závislostí jednajících.

Při naší parafrázi Marxova textu má centrální význam ten princip směnné hodnoty, podle něhož v samotném základu mého jednání (u Marxe: výroby produktu určeného jako zboží) tkví celá série předpokladů týkajících se druhých osob a jejich jednání (např. že mají určité potřeby, které můj výrobek může uspokojit, že samy vyrábějí výrobky, které mohu potřebovat já apod.). Princip výroby směnné hodnoty i princip sociálního jednání je tedy tentýž: je jím zdánlivá nezávislost jednajícího spočívající ovšem na předpokladu jeho faktické podrživosti souboru pravidel, jejichž podstatou je respektování jednání druhých a kalkulace s nimi.

Existuje ještě další významná shoda v principech sociálního jednání a produkce směnných hodnot: obojí je podrženo pravidlům, která se prosazují sice skrze činnost *souhrnu* individuí, avšak nezávisle na přáních každého *konkrétního* jedince.

Výrobce směnné hodnoty si podržuje zdání samostatnosti, pouze pokud se podílí na realizaci nadosobních pravidel (poptávky a nabídky), tedy pokud nepřestane vyrábět s ohledem na zákony trhu. Jakmile by přestal tyto zákony respektovat (nebo dokonce přestal vyrábět), vymaní se sice ze své závislosti na těchto pravidlech, ale za cenu ztráty své vlastní samostatnosti (respektive zdání své samostatnosti) jakožto svobodného a nezávislého výrobce. Právě tak jednající v nejobecnějším smyslu se může „osvobodit“ ze závislosti na pravidlech sociálního jednání (tedy v podstatě od nutnosti brát do úvahy pravděpodobná jednání druhých) pouze za cenu přerušení kontaktu s druhými, čímž se opět zbavuje i posledního zdání sebe sama jako samostatně a zodpovědně jednající osoby.

Při pokusu vyvodit podstatné analogie mezi procesem výroby směnných hodnot a fungováním sociálního jednání obecně je nutno vystříhat se nebezpečí krátkých spojení. Sociální jednání nespočívá v jakémsi bezprostředním vyměňování určitých hodnot za protihodnoty (jak se to snaží dokázat v teorii sociální směny G. C. Homans). Přirovnání sociálního jednání k určitým aspektům zboží výroby má hlubší význam. Jde o to, že každý konkrétní jednající subjekt je ustavičně nucen (má-li být jeho činnost pro druhé i pro něho samotného vůbec smysluplná) orientovat své jednání podle vztahů, které existují nezávisle na jeho vlastní vůli, i když zároveň nemohou být reprodukovány jinak než právě jen skrze sumu konkrétních jednání zúčastněných aktérů. Ana-

logie se směnnou hodnotou spočívá tedy v tom, že jednající je nucen (nechce-li ztratit status samostatného a rovnocenného partnera) brát při svém jednání do úvahy předpoklady o reakcích, které jeho jednání pravděpodobně vyvolá u druhých. Musí brát do úvahy rovněž to, že druzí kalkulují podobně s jeho reakcemi na jednání svá.

Již na tomto místě vidíme, že v této interpretaci marxistická koncepce jednání předjímá některé základní prvky a principy, které byly formulovány explicitně teprve stoupenci teorie sociálních rolí. Jedná se o princip vzájemné orientovanosti jednání v průběhu interakce, o soubor předpokladů a očekávání týkajících se reakcí partnerů, s nimiž jednající do interakce vstupuje. Marxistické pojetí umožňuje ovšem hlubší analýzu, než jakou dovoluje běžná výbava teoretiků sociálních rolí. Model sociálního jednání postavený na analogii s koncepcí směnných hodnot totiž umožňuje brát v úvahu i mechanismy reprodukce sociálního světa, které překračují oblast vědomí a chtění jednotlivých partnerů zúčastněných v interakci.

Analogie vedená mezi výrobou zboží a realizací jednání může být plodná ještě v dalším ohledu. Konkrétní výrobek je, jak známo, jednotou užité hodnoty a hodnoty směnné, má tedy dvojaký charakter. Podobně dvojaký charakter má každé realizované jednání. Neexistují oddělené modely jednání individuálního a jednání sociálního. Každý realizovaný akt obsahuje v sobě zároveň projevy individuální spontaneity a neopakovatelnosti i sociální typičnosti a podmíněnosti.

Lze si samozřejmě teoreticky představit jednání, v němž by prvá složka (spontaneita) či složka druhá (vnější určenost) naprosto převládla a alternativní prvek zcela potlačila. Prvý typ by se ve své vyhrčené podobě vystavoval nebezpečí naprosto nekomunikovatelnosti. Byl by vyjádřením bezbřehé spontaneity, která naprosto nepočítá s reakcemi druhých, které tedy nejde o nic než o nebrzděný výraz vnitřních stavů. Aktér tohoto typu by pochopitelně velmi brzy vypadl ze systému sociální interakce, protože jeho reakce by se staly pro druhé naprosto předvídatelnými. Je dáno v samotné povaze vzájemné orientace, že partneři v interakci mohou kalkulovat jen s jednáním toho, o němž oprávněně předpokládají, že také on ve svém jednání kalkuluje s reakcemi jejich.

Opačný extrém by se odehrával hluboko v oblasti rituálních praktik. Jednání subjektu by nebylo ani zčásti prostředkem výrazu jeho vlastní individuality, realizace určitých činností by byla z jeho strany pouze výrazem naprosto konformity s poměry existujícími mimo něj a diktujícími mu do nejmenších podrobností „repertoár“, který má sehrát.

Oba vylíčené typy jsou pochopitelně ve své extrémnosti pouze umělými fikcemi. Skutečně realizovaná jednání mají dvojaký charakter, představují bohatě odstupňovanou jednotu spontaneity a vnější určenosti. Existence jednoho pólu bez korigující přítomnosti pólu druhého je právě tak absurdní, jako by byla existence zboží, které by nepředstavovalo jednotu hodnoty užité a směnné.

Vrátíme-li se k výčtu některých zásadních principů historického materialismu z prvé části této stati, můžeme konstatovat, že právě výklad sociálního jednání podaný jako určitá analogie Marxova výkladu fungování zboží výroby a povahy směnné hodnoty umožňuje postihnout komplexní charakter lidské podstaty jakožto souhrnu společenských vztahů.

1) Vyložená koncepce sociálního jednání nechápe společnost mechanicky jako prostý souhrn izolovaných jednotlivců. Naopak ukazuje, jak je zdánlivá nezávislost jednání konkrétních individuí umožněna teprve jejich faktickou participací na společenských vztazích nadindividuální povahy. Zároveň však tato koncepce dokládá, že reprodukce nadindividuálních společenských vztahů není

можна́ jinak než skrze aktivity konkrétních individuí. Tímto způsobem jsou postiženy oba základní aspekty lidské *sociability*.

2) *Objektivita* a *historicitá*, které vymezují rámec možných aktivit jednajících subjektů, je obsažena v nastíněné koncepci sociálního jednání ve stejném smyslu, v jakém ji obsahuje Marxův rozbor podmínek směny zboží. Respektování těchto podmínek, které časově oblast činnosti individua předcházejí a strukturně ji přesahují, je nezbytnou podmínkou úspěšnosti činnosti výrobní, právě tak jako smysluplnosti činnosti nevýrobního charakteru.

3) V neposlední řadě umožňuje vyložený postup přímo programově vázat celou oblast lidských aktivit s dimenzí výroby a směny materiálních statků, na oblast *materiální reprodukce* společnosti. Netvrdí se přitom, že veškerá různorodost lidských aktivit je bezprostředně podmíněna ekonomicky. V oblasti materiální reprodukce je „pouze“ nalezen klíč k objasnění logiky každého jednání, pokud je lze považovat vůbec za jednání sociální.

4) Tímto způsobem je zároveň potvrzeno komplexní chápání sociální podstaty člověka. Je vyložena dvojedinost specificky individuálních a zároveň nutně sociálních projevů individua. Jedná se o ilustraci pojetí, které Marx formuloval v obecné rovině již v *Ekonomicko-filozofických rukopisech*. „Zralý Marx“ je pak formuloval při analýze nikoli filozofického, nýbrž ekonomického materiálu. Právě oklikou přes výrobu pro potřeby druhých (respektive oklikou přes jednání, jehož smysl je orientován podle jednání druhých) se individuum projevuje jako společenská bytost, a to dokonce i v situacích, kdy není bezprostředně účastno „pospolitého života“.

Literatura

Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 1. Praha, SNPL 1956.

Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 2. Praha, SNPL 1957.

Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, SNPL 1958.

Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“ (Ekonomické rukopisy z let 1857–59)*. Praha, Svoboda 1971, 1974, 1977.

Charin, J. A.: *Sociálne dejstvie*. Nauka i technika 1980.

Резюме

Я. Келлер: Марксистская концепция социального поведения

Представленная статья — часть более крупного труда, целью которого является формулировка марксистской концепции социального поведения, применимая при критике позитивистских и непозитивистских теорий социального поведения.

В введении автор осуществляет некоторую инвентаризацию тех принципов исторического материализма, которые особо релевантны для указанной проблематики. В этой связи он указывает на необходимость уточнить тезис о сущности человека как совокупности общественных отношений так, чтобы он был применимым не только в полемике с идеалистической философией, но и в полемике с социально более обоснованными теориями современной немарксистской социологии, культурной антропологии и социальной психологии.

Марксистскую точку зрения по проблематике социального поведения автор стремится вывести из анализов социальных связей, сопровождающих производство товаров, осуществленных Марксом, как их можно найти в «Экономических рукописях 1857–1859 годов». Автор полагает, что именно на основе этого анализа специального случая поведения социальных актеров, осуществленного Марксом, можно сформулировать общие принципы теории социального поведения, которые:

- I) последовательно учитывают основные тезисы исторического материализма,
- II) применимы не только при критике теории социальной смены Хоманса, но и при критике феноменологических и интеракционистских концепций поведения, включая теорию социальной роли,
- III) доказывают иллюзорность стремлений веберовского толка найти именно в категории социального поведения область, не допускающую возможность марксистского анализа.

Summary

J. Keller: On the Question of the Marxist Conception of Social Behaviour

This paper is a part of a more extensive study aimed at formulating a Marxist conception of social behaviour to be applied in criticisms of both positivistic and non-positivistic theories of social behaviour.

The introduction brings a certain inventory of the principles of historical materialism that are particularly relevant to the problem area under examination. In this connection the necessity is pointed out to formulate with more precision the thesis considering the substance of man as a complex of social relations, so as to make it usable in polemizing not only against idealistic philosophy but also against the socially more enlightened theories of contemporary non-Marxian sociology, cultural anthropology and social psychology.

An attempt is made to deduce the Marxist approach to the problems of social behaviour from Marx's analyses of the social implications accompanying the production of goods, as they are found in the Manuscripts of „Grundrisse“. In the author's opinion it is exactly on the basis of Marx's analysis of the special case of the social actors' behaviour that general principles of the theory of social behaviour can be formulated. These principles

1. consequentially respect the basic propositions of historical materialism;
2. they are applicable not only in criticizing Homans' theory of social exchange but also in criticizing phenomenological and interactionist conceptions of behaviour, inclusive of the theory of social roles;
3. they demonstrate the illuscriness of efforts aimed at finding, in accord with Weber, an area eluding the possibilities of Marxist analysis in the category of social behaviour itself.

**Poznámky k diskusii sovietskych teoretikov
k otázkam vymedzenia sociálno-profesijnej
skupiny inteligencie v socialistickej
spoločnosti**

EVA GNOTHOVÁ
Vysoká škola politická ÚV KŠČ,
Bratislava

Vymedzenie postavenia sociálnej skupiny inteligencie v sociálno-triednej štruktúre socialistickej spoločnosti má veľký význam pre spoločenskú prax, a preto sa tento problém stal stredobodom pozornosti mnohých sovietskych teoretikov. Potvrďuje to i skutočnosť, že v minulosti sa na základe populárneho výkladu marxizmu-leninizmu vytvárali čiastočne zjednodušené názory o sociálno-triednej štruktúre socialistickej spoločnosti ako o štruktúre pozostávajúcej z robotníckej triedy, triedy družstevných roľníkov a sociálnej skupiny inteligencie.(1) V dôsledku tohto zobrazenia sociálnotriedneho zloženia socialistickej spoločnosti vznikli predstavy, ako keby bolo možné celú socialistickú spoločnosť bezozbytku zadeliť buď do robotníckej triedy, triedy družstevných roľníkov, alebo do sociálnej skupiny inteligencie. V tomto prípade sa nebrala do úvahy skutočnosť, že vedľa oboch tried a sociálnej skupiny inteligencie existuje ešte pomerne dosť početná *sociálna skupina ostatných zamestnancov* (t. j. zamestnancov po odpočítaní robotníkov).

Zaužívané zobrazenie sociálno-triednej štruktúry socialistickej spoločnosti(2) nutne vyvoláva otázku, v čom spočívala príčina zjednodušeného chápania sociálno-triednej štruktúry socialistickej spoločnosti. Je pravdepodobné, že základný problém bol vyvolaný snahou poukázať predovšetkým len na hlavné články sociálno-triednej štruktúry sovietskej spoločnosti. A hlavnými článkami sú, samozrejme, triedy a sociálno-profesijná skupina inteligencie vzhľadom na to, že robotnícka trieda sa pri budovaní nového spoločenského zriadenia musí nutne opierať o vedu. Predovšetkým príslušníci týchto dvoch tried a sociálnej skupiny inteligencie sú podstatou dynamického vývoja socialistickej spoločnosti a pod vedením robotníckej triedy sa aktívne zúčastňujú na plnení úloh súvisiacich s jej ďalším rozvojom. Zachytenie len hlavných článkov sociálnej štruktúry socialistickej spoločnosti bolo zrejme veľmi prijateľné i pre štatistické nazeranie na členenie spoločnosti.(3) Skutočnosť je však taká, že do týchto troch hlavných článkov nemôžeme zadeliť všetko obyvateľstvo. Nutne musíme brať do úvahy existenciu sociálnej skupiny ostatných zamestnancov, ktorá sa v sociálno-triednej štruktúre neuvádza z toho dôvodu, že v politickom hnutí nie je schopná vystupovať ako samostatný homogénny celok. Na druhej strane je faktom, že i napriek značnej sociálnej diferenciacii je skupina ostatných zamestnancov v socialistickej spoločnosti vedená robotníckou triedou a jej avantgardou — komunistickou stranou.

(1) Tieto názory viedli k určitému redukeionizmu, ktorý sa okrem iného prejavil v päťdesiatych rokoch v prácach učebnicového charakteru, viď napr. [Konstantinov 1949]. Podobne bolo možné stretnúť sa s týmito názormi v preložených učebniciach, používajúcich vtedy v Československu.

(2) Proti marxisticko-leninskému poňatiu sociálno-triednej štruktúry socialistickej spoločnosti vystúpil u nás hlavne v druhej polovine šesťdesiatych rokov rad predstaviteľov predovšetkým pravicového revizionizmu. K tejto problematike viď kritickú analýzu obsiahnutú v práci: Hrzal, L. — Netopilík, J.: *Ideologický boj ve vývoji české filozofie v r. 1945 — 1972*. Praha, Svoboda 1983.

(3) Pravdepodobne preto sa uchopil tejto štatistickej interpretácie štruktúry socialistickej spoločnosti i F. V. Konstantinov.

Interpretácia sociálno-triednej štruktúry socialistickej spoločnosti v tom zmysle, ako sme sa s ňou stretli v prácach F. V. Konstantinova, nám umožňuje vysloviť hypotézu o tom, že vedeckí pracovníci, ktorí sa zaoberajú empirickým a sociologickým výskumom, majú spravidla záujem zachytiť čo najpresnejšie existujúci stav v danej chvíli. S opačným stanoviskom sa stretávame u tých vedcov, ktorí sa zameriavajú hlavne na analýzu sociálnych procesov a ich zákonitostí, pretože chcú predovšetkým akcentovať momenty poukazujúce na vývojové tendencie. Tieto dva odlišné pohľady pracovníkov v oblasti spoločenských vied na skúmanie problematiky sociálno-triednej štruktúry socialistickej spoločnosti preto zákonite vyvolávajú otázku, či problém nespočíva práve v tomto.

I v súčasných prácach sovietskych teoretikov N. A. Aitova, P. P. Amelina, A. A. Amvrosova, P. N. Fedosejeva, L. N. Nadeľa, M. N. Rutkeviča, V. I. Semjonova, C. A. Stepaňana sú evidentné rozdielne prístupy k otázke vymedzenia hraníc inteligencie. Problém, ktorý riešia, má niekoľko dimenzií a je pochopiteľné, že najzložitejšie je zachytiť ich spoločne.

Prvá dimenzia problému spočíva v tom, že rozmiestňovanie pracovných síl v súčasnej praxi výstavby Sovietskeho zväzu vyžaduje akcentovať pri štatistickom sledovaní vývoja podielu inteligencie na obyvateľstve predovšetkým tú časť, ktorá je jadrom celej skupiny. V podstate ide o tú časť príslušníkov sociálnej skupiny inteligencie, ktorá najviac v sebe akumuluje sociálno-profesionálne znaky celej skupiny, t. j. o tých pracovníkov na úseku duševnej činnosti, ktorí majú obzvlášť vysokú, spravidla vysokoškolskú kvalifikáciu. Spoločenská prax súvisiaca s rozmiestňovaním pracovných síl vyžaduje, aby sa venovala zvýšená pozornosť práve tomuto sociálnemu súboru, pretože jeho reprodukcia, a hlavne rozšírená reprodukcia, je z ekonomického a časového hľadiska pre spoločnosť najnáročnejšia. Totiž na výchovu príslušníka inteligencie vynakladá spoločnosť najvyššie ekonomické náklady a súčasne dĺžka prípravy na výkon povolania zahrňuje najdlhšie časové obdobie.

Druhá dimenzia problému vyplýva zo skutočnosti, že vývoj rozvinutej socialistickej spoločnosti a ďalšie perspektívy vývoja Sovietskeho zväzu [XXVI. zjazd 1981 : 62] zároveň vyžadujú sledovať dynamiku procesu sociálneho zblížovania fyzicky a duševne pracujúcich, t. j. prekonávanie sociálneho rozdielu medzi nimi, na ceste k budúcej sociálne homogénnej komunistickej spoločnosti. Analýza tohto procesu vyžaduje, aby sa venovala mimoriadna pozornosť vývoju tých zložiek duševne pracujúcich, ktorí sa neopierajú o najvyšší vysokoškolský stupeň odbornosti. Teda v podstate ide o tie zložky duševne pracujúceho obyvateľstva, ktoré dosiahli — i napriek tomu, že nevlastnia vysokoškolské diplomy — vysoký stupeň odbornosti, pričom v ich pracovnom zaradení dochádza ku stále užšiemu spájaniu určitých foriem fyzickej práce, bez ktorých sa doteraz spoločnosť ešte nemôže zaobiť, s veľmi náročnou duševnou prácou.

Načrtnuté rozmery problému dokazujú, že riešiť otázku hraníc sociálno-profesionálnej skupiny inteligencie v tomto konkrétne-historickom dobovom kontexte je veľmi náročný problém. V týchto súvislostiach sovietski autori volia dva prístupy k jeho riešeniu.

Do prvej skupiny je možno zahrnúť práce, v ktorých autori vymedzujú určitost inteligencie z *úzkého aspektu*, t. j. do inteligencie zahrňujú vysokokvalifikovaných pracovníkov, u ktorých profesionálne prevláda duševná práca nad prácou fyzickou. V ich prístupoch prevláda spôsob štatistického vymedzenia inteligencie, teda tendencia zahrňovať do tejto sociálnej skupiny len tie jej zložky, v ktorých sa najviac akumuluje sociálno-profesionálne črty celej skupiny. Sem môžeme zaradiť P. P. Amelina, L. N. Nadeľa, V. S. Semjonova, P. N. Fedosejeva. Ich definície týkajúce sa vymedzenia inteligencie zdôrazňujú napr. výkon „vysokokvalifikovanej a kvalifikovanej duševnej práce“ [Amelin 1970 : 43], výkon „vyšších. najzložitejších druhov duševnej práce“ [Nadeľ 1971 : 43], „funkčnú spätosť s duchovnou produkciou alebo

s náročnou duševnou prácou v oblasti služieb [Fedosejev 1975 : 51], prípadne príslušníkov inteligencie považujú za „vzdelaných predstaviteľov obyvateľstva, ktorých kapitálom je ich rozum, duševné schopnosti“ [Semjonov 1972 : 97]. Definície umožňujú vyvodiť záver, že títo autori do inteligencie zahrňujú pracovníkov vyčlenených na výkon vysokokvalifikovanej duševnej práce, ktorá objektívne vyžaduje nadobudnutie vysokoškolského vzdelania a odbornej kvalifikácie. I keď získané vzdelanie nezodpovedá v každom prípade práci vykonávanej jednotlivcom a samo o sebe nie je kritériom sociálnych rozdielov, je dôležitým atribútom inteligencie. V spoločenskej praxi a najmä pri sociologických výskumoch umožňuje rozlíšiť hranice medzi inteligenciou a triedami a ďalšími vrstvami sociálnej skupiny ostatných zamestnancov. Tento prístup k vymedzeniu postavenia inteligencie evokuje dve otázky: Jednak či nie je prevaha úzkeho poňatia inteligencie podmienená potrebami sociologických výskumov vývoja sociálno-triednej štruktúry socialistickej spoločnosti, pri ktorom sa berie do úvahy vymedzenie inteligencie z úzkeho aspektu, pretože ide o jadro, ktoré v sebe najviac akumuluje sociálno-profesionálne znaky celej skupiny. Na druhej strane či analýza procesu zblížovania jednotlivých tried a sociálnych skupín socialistickej spoločnosti nebude vyžadovať prejsť k širšiemu poňatiu inteligencie, pretože pri jej úzkom vymedzení vypadá zo zorného uhla vrstva vysokoškolsky a stredoškolsky kvalifikovaných robotníkov a vysokokvalifikovaných členov JRD a ďalšie vrstvy skupiny ostatných zamestnancov.

Druhým prístupom je vymedzenie inteligencie zo *širokého aspektu*. V tomto prípade sú do kategórie „inteligencia“ zahrňovaní vysokokvalifikovaní pracovníci, u ktorých profesionálne prevláda duševná práca nad fyzickou prácou, a súčasne *ostatní zamestnanci*.⁽⁴⁾ Prípadne i vysokokvalifikovaná časť *robotníckej triedy* a vysokokvalifikovaná časť *triedy družstevných roľníkov*. Teoretické štúdie zaraďujúce sa do tejto skupiny sa v sovietskej vedecko-komunistickej a sociologickej literatúre vyskytujú menej často. Z tohto aspektu sa problematiky vymedzenia inteligencie dotýka napr. sovietsky teoretik Č. A. Stepaňan, ktorý považuje inteligenciu za jednotnú sociálnu vrstvu, ktorej súčasťou je sociálna skupina zamestnancov. Títo „pracovníci prevažne duševnej práce“ sa medzi sebou líšia len rozdielnou úrovňou dosiahnutej kvalifikácie a svojím špecifickým profesionálnym zameraním [Stepaňan 1979 : 50]. Je však potrebné podotknúť, že autor sa v tejto súvislosti nezmieňuje o vysokokvalifikovanej časti robotníckej triedy a triedy družstevných roľníkov.

Spomínané práce sovietskych spoločenskovedných teoretických pracovníkov vyjadrujúce odlišné prístupy k vymedzeniu inteligencie nám dovoľujú usudzovať, že ich pohľady na skúmanú problematiku úzko súvisia so zameraním ich vlastnej vedeckovýskumnej činnosti. Koniec-koncov sa ukazuje, že užšie poňatie zastávajú hlavne tí autori, ktorí sa zaoberajú empirickým a sociologickým výskumom súčasnej sovietskej inteligencie, pričom spolupracujú s inštitúciami zaisťujúcimi rozmiestňovanie pracovných síl, prípravu novej inteligencie a pod. V tomto sa môže skrývať dôvod, prečo u týchto autorov dochádza k presadzovaniu užšieho poňatia inteligencie. Naproti tomu autori, ktorí sa zaoberajú obecnější teoretickou problematikou a v jej rámci i problematikou vývoja k sociálne homogénnej komunistickej spoločnosti, majú predovšetkým tendenciu akcentovať širšie poňatie inteligencie. Avšak reálne samozrejme existujú oba problémy. Preto prístupy stúpcov oboch smerov nemôžu byť vyriešené cestou formálnej dohody. Naopak, táto diskusia vyžaduje najstť racionálnu väzbu u oboch stanovísk, ktorá by umožnila pravdivo zobrazitť problém v jeho úplnosti i s tými vnútornými rozpormi medzi súčasným a budúcim, ktoré zahrňuje. Preto v posledných rokoch sa niekoľko sovietskych autorov snaží

(4) V Sovietskom zväze sa používa termín „zamestnanci“ tam, kde my používame termín „ostatní zamestnanci“, t.j. zamestnanci po odpočítaní robotníkov.

sformulovať *komplexné poňatie* postavenia inteligencie, v ktorom by sa *organicky spojili pozitívne prvky oboch vyššie spomínaných prístupov*. Do tejto skupiny môžeme zaradiť A. A. Amvrosova a M. N. Rutkeviča.

Sovietsky teoretik A. A. Amvrosov v práci *Od triednej diferenciácie k sociálnej homogenite spoločnosti* upozorňuje predovšetkým na rozpornosť pojmu „inteligencia“. „V súvislosti s tým, že sa za socializmu stierajú hranice medzi triedami, sociálnymi vrstvami a skupinami a zvyšuje sa vzdelanosť všetkého ľudu, vznikajú ťažkosti s definíciou pojmu „inteligencia v socialistickej spoločnosti“. V populárnej literatúre sa obvykle stotožňujú pojmy „duševne pracujúci“, „inteligencia“ a „zamestnanci“, pretože do inteligencie sa zahrňujú všetci duševne pracujúci, a k tým sa radia i všetci zamestnanci. Vo vedeckej literatúre sa rozlišujú pojmy podľa obsahu, ale ešte neexistujú všeobecne uznávané definície. Domnievame sa, že pojmy „duševne pracujúci“, „inteligencia“ a „zamestnanci“ sú rovnakého významu, vzájomne sa prekrývajú, ale nie sú totožné“ [Amvrosov 1975 : 116]. Z tohto autorovho výkladu je zrejmä snaha vystihnúť rozpornosť dvoch dimenzií vymedzenia inteligencie — na jednej strane problém jej akumulácie (t. j. v podstate jej úzke vymedzenie) a na druhej strane problém prelínania inteligencie s triedami a s ostatnými sociálnymi skupinami a vrstvami socialistickej spoločnosti (t. j. vymedzenie inteligencie zo širokého aspektu). Túto rozpornosť sa snaží A. A. Amvrosov postihnúť i terminologicky, preto používa pojem „duševne pracujúci“. Podľa jeho názoru je pojem *duševne pracujúci* z uvedených troch pojmov obsahovo najširším. Autor uvádza, že ústredný štatistický úrad ZSSR zahrňuje do tejto kategórie všetkých pracovníkov, v činnosti ktorých prevládajú funkcie duševnej práce [Amvrosov 1975 : 116].

A. A. Amvrosov vyčleňuje medzi „duševne pracujúcimi“ dve základné skupiny: *inteligenciu* vo vlastnom slova zmysle (pracovníci, ktorí sa profesionálne zaoberajú vysokokvalifikovanou duševnou prácou) a *zamestnancov* (pracovníci, ktorí vykonávajú prácu hlavne v službách). Pri definovaní do kategórie „inteligencia“ zahrňuje A. A. Amvrosov skupinu ľudí, u ktorých vystupujú výrazne do popredia profesionálne znaky — inteligenciu chápe v úzkom slova zmysle ako „...sociálnu skupinu, či vrstvu, skladajúcu sa z ľudí profesionálne vykonávajúcich vysokokvalifikovanú duševnú prácu, ktorá vyžaduje odborné stredoškolské alebo vysokoškolské vzdelanie“. V tejto súvislosti upozorňuje, že nie je možné zamieňať pojmy „inteligencia“ a „zamestnanci“, pretože sa úplne nezhodujú. V presnom slova zmysle sú zamestnanci pracovníkmi socialistickej spoločnosti, ktorí pracujú v štátnych a spoločenských organizáciách a za svoju prácu dostávajú stanovenú mzdu. Časť zamestnancov s nízkym vzdelaním, ktorí vykonávajú fyzickú prácu, prirodzene nepatrí k inteligencii (predavači v stánkoch, bufetoch, sprievodcovia, strážnici atď. [Amvrosov 1975 : 117]).

Z uvedených poznámok A. A. Amvrosova je zrejná racionálna snaha sformovať komplexný prístup k vymedzeniu inteligencie. Autor preto operuje s pojmom „sociálna skupina duševne pracujúcich“, ktorý už sám o sebe naznačuje, že nejde len o sledovanie procesov v oblasti sociálno-profesionálnej, ale i v oblasti sociálno-ekonomickej. V podstate teda ide o umožnenie sledovania procesov prelínania inteligencie v úzkom slova smysle, t. j. jadra inteligencie s jednotlivými triedami, sociálnymi skupinami a vrstvami socialistickej spoločnosti, čo je proces oveľa širší a rozmernejší.

Prístup, v ktorom sa spájajú pozitívne prvky úzkeho a širokého poňatia určítosti inteligencie, nachádzame i u M. N. Rutkeviča. V odbornej stati *Tendencie zmeny sociálnej štruktúry sovietskej spoločnosti* uvádza, že „...podľa kritéria charakter práce a podľa miesta v systéme spoločenskej delby práce všetci pracovníci národného hospodárstva sa delia na zaoberajúcich sa prevažne fyzickou prácou a prevažne duševnou prácou“ [Rutkevič 1975 : 67]. Diferencovaním pracovníkov národného hospodárstva a vyčlenením „pracovníkov prevažne duševnej práce“ autor takisto terminologicky vyjadruje rozpornosť kategórie „inteligencia“. Preto volí širší pojem

— *pracovníci prevažne duševnej práce*. M. N. Rutkevič nechápe týchto pracovníkov ako jednorodú skupinu, ale naopak — člení ich na „odborníkov“ a „zamestnancov-neodborníkov“. Medzi „odborníkov“ zahrňuje osoby, ktoré sa „... profesionálne zaoberajú zložitou, vysokokvalifikovanou duševnou prácou, ktorej výkon si vyžaduje zvyčajne vysokoškolské vzdelanie alebo stredné odborné vzdelanie“. Autor ďalej dopĺňa, že „... určujúcim znakom tejto skupiny nie je diplom, ani úroveň vzdelania sama o sebe, ale je to charakter práce, ktorý v prevažnej väčšine prípadov zodpovedá získanej profesionálnej príprave“. Druhú skupinu „pracovníkov prevažne duševnej práce“ tvoria podľa M. N. Rutkeviča „zamestnanci-neodborníci“. Do tejto skupiny „... spadajú zamestnanci vykonávajúci menej zložitú, stereotypnejšiu duševnú prácu, ktorá si nevyžaduje získanie stredného odborného a už vôbec nie vysokoškolského vzdelania (veľká časť obchodno-výrobného personálu vo sfére riadenia, výpočtoví pracovníci atď.) [Rutkevič 1975 : 67].

K tejto problematike sa v roku 1980 M. N. Rutkevič vracia v súvislosti so štatistickým sledovaním dvoch uvedených skupín pracovníkov duševnej práce. Konštatuje, že v sovietskych štatistických výskumoch sa pre príslušníkov týchto dvoch skupín duševných pracovníkov takisto používajú kategórie „odborníci“ a „zamestnanci-neodborníci“. Pod „odborníkmi“ štatistické orgány chápu tú „... časť pracovníkov duševnej práce, ktorí na výkon svojich funkcií musia mať vysokú úroveň odborných vedomostí, nadobudnutých vo vysokých, stredných a odborných školách“. Kategóriu pracovníkov, ktorí sa teraz v štatistike označujú termínom „odborníci“, musíme teda skúmať ako inteligenciu v úzkom slova zmysle — dodáva autor [Rutkevič 1980 : 64]. Do kategórie „zamestnanci-neodborníci“ zahrňujú sovietske centrálné štatistické orgány „... osoby zaoberajúce sa menej kvalifikovanými druhmi duševnej činnosti, ktorá nevyžaduje pre svoje splnenie stredné odborné a tým viac vysokoškolské vzdelanie“ [Rutkevič 1980 : 66].

I komplexný prístup M. N. Rutkeviča k poňatiu inteligencie odzrkadľuje snahy reagovať na požiadavky spoločenskej praxe. Členením „sociálnej skupiny pracovníkov prevažne duševnej práce“ na odborníkov a zamestnancov-neodborníkov môže spoločnosť získať reálny pohľad na profesijnú štruktúru spoločnosti. Na druhej strane tým, že pojem „skupina pracovníkov prevažne duševnej práce“ má i svoju sociálno-ekonomickú dimenziu, umožňuje sledovať i určité prekryvanie profesijnej štruktúry so sociálno-triednou štruktúrou spoločnosti.

Analyzované stanoviská sovietskych teoretikov k vymedzeniu inteligencie z úzkeho alebo širokého aspektu majú v tejto súvislosti ešte jednu väzbu. Jej podstatou je fakt, že užšie poňatie inteligencie úzko súvisí s aktuálnym využívaním sociálno-profesionálnej skupiny inteligencie pri výstavbe spoločnosti. Stúpenci tohto poňatia si preto nemusia klásť otázky týkajúce sa miesta inteligencie v sociálno-triednej štruktúre socialistickej spoločnosti a vzhľadom na to, že sledujú čisto profesionálnu určitosť inteligencie, tieto otázky sa tu dokonca javia zbytočné. Naproti tomu širšie poňatie, ktoré akcentuje problematiku zblížovania inteligencie s ostatnými vrstvami na ceste k sociálne homogénnej spoločnosti, priamo vyžaduje sledovať, ako sa inteligencia stále viac prestupuje s oboma základnými triedami a sociálnou skupinou ostatných zamestnancov. Veď práve proces prestupovania je jednou z najpodstatnejších otázok vývoja k budúcej sociálne homogénnej komunistickej spoločnosti.

Vymedzenie postavenia inteligencie je úzko späté s otázkou stanovenia hraníc jednotlivých tried a sociálnych skupín sociálno-triednej štruktúry socialistickej spoločnosti. Tento problém vystupuje obzvlášť do popredia v súvislosti s formovaním *hraničných sociálnych vrstiev*.

V poslednom období vyvolala značnú pozornosť teoretických pracovníkov z oblasti spoločenských vied skutočnosť, ako správne zaradiť neustále rastúcu vrstvu robotníckej triedy, ktorá sa svojou kultúrne-spoločenskou a všeobecne-vzdelávacou úrovňou čoraz viac zblízuje s inteligenciou, hlavne s jednou jej profesionálnou časťou —

vedecko-technickou inteligenciou. V odbornej literatúre táto vrstva robotníckej triedy dostala názov „robotníci-inteligenti“.

Uvedenou problematikou sa podrobne zaoberali sovietski teoretici A. M. Geljuta a V. I. Staroverov v práci *Sociálny profil robotníka-inteligenta*. Konštatujú, že vznik vrstvy „robotníkov-inteligentov“ v ZSSR je zákonným javom sociálneho a vedecko-technického pokroku, ktorý je rozhodujúcim faktorom vytvárania materiálno-technickej základne komunizmu, zblížovania fyzickej a duševnej práce, zabezpečenia úplného blahobytu a slobodného všestranného rozvoja všetkých členov spoločnosti, integrácie jej sociálnych skupín a vrstiev“ [Geljuta, Staroverov 1977 : 6]. Autori uvádzajú, že pod vplyvom súčasnej VTR namiesto robotníka, ktorý bol zaujatý bezprostrednou výkonnou prácou, spojenou s obrábaním a pretváraním pracovných predmetov, prichádza robotník, ktorého základnou funkciou je riadenie strojov, mechanizmov a prístrojov, ich pozorovanie za chodu, kontrola celkového technologického procesu (zdôraznila E. G.). Ako zdôrazňujú autori, „robotníci-inteligenti“ sa zaoberajú technologickým riadením výrobného procesu, riešením praktických úloh, spracúvaním informácií získaných v priebehu pracovného procesu a pod. V tejto súvislosti sa autori odvolávajú na K. Marxa, ktorý objasnil, že veľký priemysel zavádzaním strojov, chemických procesov a ďalších metód postupne realizuje prevraty v technickej základni výroby a spolu s tým i vo funkciách robotníkov i v spoločenských kombináciách pracovného procesu [Geljuta, Staroverov 1977 : 90].

A. M. Geljuta a V. I. Staroverov poukazujú na to, že buržoázni sociológovia(5) budú zaradiť takýchto robotníkov k inteligencii. čím sa snažia dokázať, že robotnícka trieda sa mení na „triedu inteligencie“, alebo — na druhej strane — zahrňujú všetkých inžiniersko-technických pracovníkov medzi vrstvy proletariátu a v tomto postavení im potom prisudzujú vedúcu úlohu v spoločnosti. Tieto prístupy volia preto, aby zakryli vedúcu úlohu proletariátu v revolučnom hnutí. „vytrelí“ otázku vzťahu robotníckej triedy s inteligenciou, zamaskovali reakčnú sociálnu a politickú úlohu buržoázneho krídla inteligencie v kapitalistických krajinách a vnútili pracujúcim predstavu, že už v rámci kapitalistickej spoločnosti prichádza k „zlievaniu“ robotníckej triedy s inteligenciou [Geljuta, Staroverov 1977 : 64].

K otázke zaradenia novovznikajúcej vrstvy „robotníkov-inteligentov“ sa vyjadruje i C. A. Stepaňan. Reagujúc na prácu A. M. Geljutu a V. I. Staroverova *Sociálny profil robotníka-inteligenta* vystupuje predovšetkým proti deleniu inteligencie. Vyjadruje obavy, že, „...niektorí autori sa snažia „rozporciovať“ túto jednotnú sociálnu vrstvu na oddelené sociálne vrstvy „robotníckej inteligencie“ a súčasne zliať tieto nové vrstvy s dvoma triedami našej spoločnosti, a tak umelo urýchliť proces prekonania reálne existujúcich sociálno-triednych rozdielov za socializmu“ [Stepaňan 1979 : 52]. C. A. Stepaňan odmieta „členenie“ inteligencie a jej jednotnosť zdôvodňuje odvolaním sa na Ústavu ZSSR, v ktorej sa uvádza, že v podmienkach rozvinutej socialistickej spoločnosti sa mení inteligencia zo sociálne rôznorodej vrstvy — akou bola v prechodnom období — na jednotnú sociálnu vrstvu. Na otázku kam zaradiť tento rastúci oddiel robotníckej triedy, zblížujúci sa po kultúrnotechnickej a všeobecno-vzdelávacej stránke čoraz viac s inteligenciou, C. A. Stepaňan odpovedá, že „...v podmienkach rozvinutého socializmu a pod vplyvom vedecko-technickej revolúcie rastie „pracovník nového typu“, v činnosti ktorého sa čoraz harmonickejšie zlučuje fyzická a duševná práca“ [Stepaňan 1979 : 50]. Avšak sociálno-triedne zaradenie tohto „pracovníka nového typu“ autor neuvádza.(6)

(5) Autori v práci konštatujú, že podobný prístup sa objavil v minulosti i v prácach niektorých marxistických sociológov, ale na základe konštruktívnej kritiky takýchto prístupov i hlbkej analýzy vplyvu súčasnej vedecko-technickej revolúcie na sociálnu štruktúru socialistickej spoločnosti boli tieto chybné názory v podstate prekonané [Geljuta-Staroverov 1977 : 64].

(6) C. A. Stepaňan sa v tejto súvislosti odvoláva na L. I. Brežneva, ktorý vo svojom

Argumentácia C. A. Stepaňana je v tejto súvislosti čiastočne poznačená tým, že autor zrejme nebral dostatočne na zreteľ vzťah profesionálnej a sociálno-triednej štruktúry spoločnosti. Inteligencia v prechodnom období od kapitalizmu k socializmu je vzhľadom na svoje predchádzajúce postavenie v spoločnosti sociálno-triedne diferencovaná — jej regrutačnú základňu tvoria bývalí príslušníci buržoázie, maloburžoázie a tiež vyrastá i nová inteligencia z radov robotníckej triedy a družstevného roľníctva. Postupne, s vybudovaním základov socializmu a s budovaním rozvinutej socialistickej spoločnosti, sa inteligencia zjednocuje vzhľadom na svoj pôvod — regrutuje sa už len z radov robotníckej triedy, družstevného roľníctva a v určitej miere i zo svojich vlastných radov. O zodpovedajúcu reguláciu zdrojov jej rastu sa stará socialistický štát, realizujúci vo svojej politike historické poslanie robotníckej triedy a jej vedúcu úlohu. Ale sociálno-triedna jednotnosť inteligencie čo do pôvodu v etape rozvinutej socialistickej spoločnosti nebráni tomu, aby sa nevytvárali na hraniciach medzi ňou a robotníckou triedou hraničné vrstvy „robotníkov-inteligentov“. Tento jav umožňuje skutočnosť, že inteligencia je sociálno-profesionálnou skupinou, ktorá sa preto zároveň kríži s triednou štruktúrou socialistickej spoločnosti. V dôsledku toho z profesionálneho aspektu vysokokvalifikovaní robotníci tvoria súčasť širšieho poňatia kategórie inteligencia — profesionálne sa totiž zúčastňujú na výkone takej práce, ktorej obsah vyžaduje nadobudnutie príslušného vzdelania. Avšak zo sociálno-triedneho aspektu „robotníci-inteligenti“ zostávajú i naďalej príslušníkmi robotníckej triedy, pretože sa nezúčastňujú na riadení vzťahov vznikajúcich medzi ľuďmi, ale len na riadení príslušnej techniky a technologických procesov v rámci spoločenského výrobného procesu.

Stanovisko C. A. Stepaňana vyvolalo ohlas u sovietskych teoretických pracovníkov. Do polemiky s autorom vstúpil N. A. Aitov, ktorý sa dotýka tak sociálno-triedneho, ako i profesionálneho aspektu „pracovníka nového typu“. N. A. Aitov je toho názoru, že „... v podmienkach socialistickej spoločnosti ‚pracovníci nového typu‘ tvoria v sociálnej štruktúre vrstvu ‚robotníkov-inteligentov‘, čo je výsledkom stierania podstatných rozdielov medzi duševnou a fyzickou prácou. ‚Pracovníci nového typu‘ — to sú v podstate tí istí ‚robotníci-inteligenti‘, ktorí sa formujú v rozvinutej socialistickej spoločnosti. V podmienkach existencie protikladu medzi duševnou a fyzickou prácou by vznik vrstvy ‚robotníkov-inteligentov‘ neprihádzal do úvahy“ [Aitov 1979 : 30].

Načrtnutá diskusia a stanoviská jednotlivých pracovníkov sovietskeho teoretického frontu sú dôkazom, že otázka stanovenia hraníc jednotlivých tried a sociálnych skupín je veľmi aktuálna v súčasných procesoch zblížovania tried a sociálnych skupín v socialistickej spoločnosti. Ako uvádza A. M. Geljuta a V. I. Staroverov už i samotný názov „hraničné sociálne vrstvy“ hovorí o tom, že „... vznikajú na hranici tried a sociálnych skupín ako výsledok sociálneho zblížovania ich určitej časti. Zároveň tieto vrstvy disponujú novou sociálnou kvalitou, ktorá vzniká ako výsledok transformácie črt a vlastností tried a sociálnych skupín, od ktorých sa odvíjajú“. Autori ďalej objasňujú, že „... formovanie hraničných vrstiev je vlastné všetkým triednym spoločnostiam, pretože odráža zmeny vo výrobných silách a vo výrobných vzťahoch. V otrokárskom, feudálnom, kapitalistickom zriadení charakterizuje rozšírenú reprodukciu triedne antagonistických spoločenských vzťahov. Za socializmu vznik hraničných vrstiev odráža sociálnu integráciu spoločnosti, zblížovanie jej vlastných prvkov štruktúry... Preto analýza vzniku a rozvoja hraničných sociálnych vrstiev v sovietskej spoločnosti je zaujímavá nielen z hľadiska potreby riadiť a zdokonaľovať jej sociálnu štruktúru, ale i pre objasnenie podstaty procesov v štruktúre kapitalistickej spoločnosti“ [Geljuta, Staroverov 1977 : 4].

vystúpení hovoril o pracovníkoch nového typu, spájajúcich vo svojej činnosti fyzickú a duševnú prácu [Brežnev 1978 : 625].

Formovanie hraničných sociálnych vrstiev neodráža však len zmeny prebiehajúce vo výrobných silách a vo výrobných vzťahoch spoločnosti, ako uvádza A. M. Geljuta a V. I. Staroverov. V tejto súvislosti sa žiada zdôrazniť, v akých sociálnych podmienkach hraničné sociálne vrstvy vznikajú a aké sú ich vývojové perspektívy v dôsledku týchto podmienok. Veď V. I. Lenin už v *Pôvodnom náčrte téz o agrárnej otázke pre II. kongres Kominterny* veľmi podrobne analyzoval štruktúru dedínskej maloburžoázie a tak poukázal na existenciu jej jednotlivých vrstiev [Lenin 1954 : 113]. Z náčrtu V. I. Lenina je možné vidieť, že už dávno pred nástupom vedecko-technickej revolúcie existovali hraničné vrstvy. Preto ak hovoríme o hraničných sociálnych vrstvách v triedne antagonistickej spoločnosti, musíme zároveň zdôrazniť, že ich existencia je veľmi úzko spojená s prehlbujúcou sa triednou diferenciáciou spoločnosti. V dôsledku pôsobenia všeobecného zákona kapitalistickej akumulácie prichádza k takej „akumulácii bohatstva na jednom póle“, ktorá je zároveň „akumuláciou biedy, útrap práce, otroctva, nevedomosti, zosurovenia a morálnej degradácie na druhom póle“ [Marx 1959 : 681] — teda o čo rýchlejšie rastie kapitál vládnucej triedy, o to viac narastajú sociálne, triedne a politické rozdiely medzi ňou a robotníckou triedou. Jedine v spoločnosti zbavenej triedneho antagonizmu je existencia hraničných sociálnych vrstiev príznakom zblížovania tried na ceste k sociálne homogénnej komunistickej beztriednej spoločnosti. Proces zblížovania neantagonistických tried a vrstiev dosiahol najväčšiu hĺbku v Sovietskom zväze. Táto krajina v etape rozvinutej socialistickej spoločnosti dosiahla taký stupeň zblíženia oboch neantagonistických tried a sociálnych vrstiev, na ktorom sa začína postupne formovať nová kvalita ich sociálnej homogenity, akou je *sovietsky ľud*. Tento proces sa prejavil už v premene štátu diktatúry proletariátu na *všetľudový štát*. L. I. Brežnev v správe prednesenej na XXVI. zjazde KSSZ načrtnol perspektívy ďalšieho vývoja sovietskej spoločnosti v tom zmysle, že je možné predpokladať, že „...beztriedna štruktúra spoločnosti sa vo svojej podstate utvorí v historickom rámci zrelého socializmu“ (XXVI. zjazd 1981 : 62).

Stanovenie hraníc jednotlivých tried a sociálnych skupín má veľký význam pre reálne *štatistické sledovanie* vývoja sociálno-triednej štruktúry socialistickej spoločnosti. I. Hrůza v štúdiu *Teoreticko-metodologické východiská marxisticko-leninského skúmania sociálno-triednej štruktúry socialistickej spoločnosti* zdôrazňuje, že „...potreby štatistického skúmania nás nútia, aby sme sa snažili viesť tieto hranice pokiaľ možno čo najostrejšie. To nám však nesmie zastrieť skutočnosť, že hranice medzi jednotlivými zložkami sociálno-triednej štruktúry nie sú v realite zvlášť ostré, že existujú nielen hranice, ale tiež hraničné javy“ [Hrůza 1978 : 21]. V tejto súvislosti sa autor odvoláva na Engelsovu kritiku tézy „hart and fest lines“ — „absolútne ostré hraničné čiary“, ktorú F. Engels podal a vedecky zdôvodnil v *Dialektike prírody*. I. Hrůza z tejto práce a z Leninovej štúdie *Pôvodný náčrt téz o agrárnej otázke pre II. kongres Kominterny* vyvodzuje záver, že „...vzťah jednotlivých zložiek v sociálno-triednej štruktúre spoločnosti nie je možné chápať ako vzťah monofarebných celkov, ale je nutné vidieť, že každá časť sociálnotriednej štruktúry, každá trieda, sociálna skupina sa skôr podobá sústave farieb svetelného spektra, na ktoré sa rozkladajú paprsky prechádzajúce hranolom. Existuje celý rad medzistupňov, postupných prechodov“ [Hrůza 1978 : 22].

Existencia hraničnej skupiny „robotníkov-inteligentov“ v socialistickej spoločnosti je práve takýmto hraničným javom vznikajúcim na hraniciach robotníckej triedy a sociálnej skupiny inteligencie v procese zblížovania a prekonávania neantagonistických rozdielov v socialistickej triedne neantagonistickej spoločnosti. Je prejavom postupnej sociálnej homogenizácie spoločnosti, spejúcej k jednotnej sociálnohomogénnej komunistickej spoločnosti. „Robotníci-inteligenti“ sú príslušníkmi robotníckej triedy, tvoria jej najkvalifikovanejšiu vrstvu, pričom táto vrstva spája v sebe také črty robotníckej triedy ako sú vysoká politická aktivita, disciplína, uvedomelosť,

organizovanosť a také črty inteligencie ako vysokú odbornosť, vzdelanosť a kultúru. Zaradenie „robotníkov-inteligentov“ do rámca sociálnotriednej a profesionálnej štruktúry socialistickej spoločnosti veľmi úzko súvisí s ústrednými koncepciami vymedzenia inteligencie. Vzhľadom na to, že ide o vysokoškolsky vzdelané kádre, je to problém, ktorý na jednej strane spadá do okruhu úzkeho poňatia inteligencie. Uvedení vysokokvalifikovaní robotníci sú z profesionálneho hľadiska príslušníkmi inteligencie. Ale na druhej strane ich postavenie v sociálno-ekonomickej stránke spoločenskej delby práce, vo výrobných vzťahoch spoločnosti, z ktorého plynie ich príslušnosť k robotníckej triede, sa touto skutočnosťou nemení. Existencia vysoko-kvalifikovanej vrstvy v rámci robotníckej triedy je mimoriadne dôležitým javom v procese zblížovania jednotlivých tried a sociálnych skupín socialistickej spoločnosti a stierania hraníc medzi nimi, a preto sa premieta i v širšom poňatí inteligencie. Na mimoriadny význam tohto javu upozornil i L. I. Brežnev vo svojom prejave na XVII. zjazde všesväzového leninského komunistického zväzu mládeže, v ktorom sa zaoberal hlbokými zmenami prebiehajúcimi v robotníckej triede: „Ešte pred desiatimi či pätnástimi rokmi boli takí špecialisti, ako sú operátori laserového technologického zariadenia, hrdinami nanajvýš vedecko-fantastických románov. Avšak to, čo bolo včera fantáziou, sa dnes stáva realitou. Do života sa zariadila najvzdelanejšia generácia robotníckej triedy v dejinách“ (zdôraznila E. G.) [Brežnev 1979 : 209]. Uvedená slová L. I. Brežneva svedčia o veľkých rozmeroch tohto prebiehajúceho procesu.

Literatura

- Aitov, N. A.: *O někotorych disskusionnych voprosach izučenijsa sovetskoi inteligencii*. Sociologičeskije issledovanija 1979, č. 3.
- Amelin, P. P.: *Inteligencija i socializm*. Leningrad, Nauka 1970.
- Amvrosov, A. A.: *Od třídni diferenciacie k sociální homogenitě společnosti*. Moskva-Praha, Progress-Svoboda 1976.
- Brežněv, L. I.: *Leninskim kursom. Tom 6*. Moskva, Politizdat 1978. Pozri: Sovětské odbory v podmínkách rozvinutého socialismu. Praha, Svoboda 1979.
- Brežněv, V. I.: *Z projevu na XVII. sjezdu všesvazového leninského komunistického svazu mládeže*. In: *Sovětské odbory v podmínkách rozvinutého socialismu*. Praha, Práce-Svoboda 1979.
- Fedosejev, P. N.: *Vedecký komunizmus a jeho falzifikácia renegátmi*. Bratislava, Pravda 1975.
- Geljuta, A. M. — Staroverov, V. I.: *Socialnyj oblik rabočego-intelligenta*. Moskva, Politizdat 1977.
- Hrůza, I.: *Teoreticko-metodologické východiska marxisticko-leninského zkoumání sociálně-třídní struktury socialistické společnosti*. In: *Vybrané otázky sociologického zkoumání vývoje sociálně-třídní struktury socialistické společnosti*. Praha, ÚV SAK ČSR 1978.
- Lenin, V. I.: *Původní náčrt též o agrární otázce pre II. kongres Kominterny*. Spisy 31. Bratislava, SPNL 1954.
- Marx, K.: *Kapitál, zv. I*. Bratislava, SNPL 1959.
- Nadel, L. N.: *Naučno-techničeskaja intelligencija v sovremennom buržoaznom obščestve*. Moskva, Nauka 1971.
- Rutkevič, M. N.: *Sovietskaja intelligencija: Struktura i tendencii razvitijsa na sovremennom etape*. Sociologičeskije issledovanija 1980, č. 2.
- Rutkevič, M. N.: *Tendencii izmenenija socialnoj struktury sovetskogo obščestva*. Sociologičeskije issledovanija 1975, č. 1.
- Semjonov, V. S.: *Kapitalismus a třidy*. Praha, Svoboda 1972.
- Stepaňan, C. A.: *Sovietskaja intelligencija i osnovnyje puti jijo formirovanija*. Voprosy filosofii 1979, č. 1.
- XXVI. zjazd KSSZ. *Dokumenty a materiály*. Bratislava, Pravda 1981.

Резюме

Е. Гнотова: Замечания к дискуссии советских теоретиков по вопросам определения социально-профессиональной группы интеллигенции в социалистическом обществе

Проблематика исследования социально-классовой структуры социалистического общества и в ее рамках конкретно проблематика определения социальной группы интеллигенции имеет всеобщественное значение. Эта область исследования является теоретически наиболее разработанной в советской социологической литературе и литературе по научному коммунизму.

Подходы советских теоретиков к определению интеллигенции имеют следующие формы:

1. Определение интеллигенции в узком аспекте — интеллигенция понимается как социально-профессиональная группа, призванная выполнять высококвалифицированный умственный труд. Такой подход мы находим у И. П. Амелина, Л. Н. Наделя, В. С. Семенова и Н. Н. Федосеева. Преобладание такого понимания интеллигенции очевидно было вызвано потребностями социологической и статистической практики, так как при таком определении к интеллигенции относят тех работников, у которых в наиболее концентрированном виде аккумулируются профессиональные черты всей группы — выполнение высококвалифицированного труда, опирающееся, как правило, на высшее образование.

2. Определение интеллигенции в широком аспекте — в данном случае к интеллигенции относят всех работников, выполняющих умственный труд. Такой подход в советской социологической литературе встречается редко (Ц. А. Степанян). В случае его применения на практике может исчезнуть граница между интеллигенцией в узком смысле слова, т. е. «спец. талистами», и менее квалифицированными слоями трудящихся, выполняющими физический труд, связанный с умственным трудом, т. е. «работниками-неспециалистами».

3. Комплексное понимание интеллигенции в аспекте рационального сочетания положительных элементов узкого и широкого понимания интеллигенции — в данном аспекте термин «интеллигенция» применяется в узком смысле слова для обозначения той части социальной группы интеллигенции, в которую не входят другие слои остальных работников и высококвалифицированных представителей обоих классов социалистического общества. Понятия «социальная группа умственных работников», «социальная группа работников преимущественно умственного труда» применяются для обозначения интеллигенции в широком смысле слова, причем в ряды интеллигенции отнесены другие слои остальных работников, часть высококвалифицированных представителей рабочего класса и часть класса кооперированных крестьян с высокой специальной квалификацией. Этот подход, с которым мы встречаемся особенно у А. А. Амвросова и М. Н. Руткевича, позволяет следить за процессом сближения классов и социальных групп социалистического общества.

Summary

E. Gnethová: Comments on the Discussion of Soviet Theoreticians on Problems Connected with the Definition of the Socio-professional Group of Intelligentsia in Socialist Society

The problem area of the research into the socialist society's social-class structure and, within its framework, concretely the problems connected with defining the social group of the intelligentsia are of an all-social significance. This area of research is theoretically most thoroughly elaborated in the soviet scientific-communist and sociological literature.

The approaches of soviet theoreticians to the definition of the intelligentsia have assumed the following forms:

1. Definition of the intelligentsia from a narrow aspect the — intelligentsia is conceived as a socioprofessional group orientated to performing highly qualified brainwork. Such an approach is observable in the works by P. P. Amelin, I. N. Nadel, V. S. Semjonov, and P. N. Fedosejev. The prevalence of this conception of the intelligentsia was probably called forth by the needs of sociological and statistical practice in view of the fact, that, according to this definition, the intelligentsia is understood to include those workers in whom the professional characteristics of the whole group — performance of highly qualified work based, as a rule, on higher education — are accumulated in a most concentrated form.

2. Definition of the intelligentsia from a broad aspect — in this case all workers performing brainwork are classed among the intelligentsia. In the soviet sociological literature this approach is rarely encountered (C. A. Stepanyan). Its application in practice might contribute to wiping out the boundary between the intelligentsia in the narrow sense of the word, i.e. „experts“, and the less qualified strata of workers performing manual work connected with brainwork, i.e. „non-expert employees“.

3. Complex conception of the intelligentsia from the aspect of a rational connection of positive elements contained in the narrow and the broad conception of the intelligentsia. From this point of view, the term „intelligentsia“ is used in the narrow sense of the word to designate the part of the social group of the intelligentsia not including any further strata of other employees and highly qualified members of both classes of the socialist society. The concepts „social group of brainworkers“ and „social group of workers predominantly performing brainwork“ are used to designate the intelligentsia in the broader sense of the word; here the intelligentsia is considered to include further strata of other employees, a part of highly qualified members of the working class, and a part of the class of cooperative farmers with high professional qualification. This approach, applied especially by A. A. Amvrosov and M. N. Rutkevitch, enables us to examine the process of the homogenization of classes and social groups in the socialist society.

Rozvoj socialistické společnosti je nemyslitelný bez stálého prohlubování socialistického uvědomění pracujících, předpokládá další přeměny ve způsobu myšlení lidí a všestranný rozvoj celého duchovního života společnosti. Procesům prohlubování socialistického charakteru vědomí lidí je nutné věnovat každodenní a systematickou pozornost. Proto také úkoly, které XVII. sjezd KSČ stanovil pro oblast ideově výchovného působení strany, jsou mimořádně náročné. Soustřeďují se na formování všestranně rozvinuté osobnosti, na formování takového způsobu myšlení lidí, v němž určující úlohu sehrávají socialistické ideály, vědecký světový názor a morální hodnoty budovatele nové společnosti. Jde o způsob myšlení, jemuž je cizí jakýkoli projev maloměššáctví, které se staví nesmiřitelně ke všem projevům buržoazní ideologie a socialismu cizím negativním jevům a přežitkům minulosti.

Socialistická revoluce vytvořila všechny rozhodující politické, sociálně ekonomické a ideologické předpoklady k utváření člověka nového typu, nemohla však okamžitě likvidovat v průběhu mnoha století vytvářenou soukromovlastnickou psychologii a individualismus rolníků.

Historický převrat ve vědomí družstevních rolníků nastal v době, kdy rolníci začali opouštět soukromé formy hospodaření a přecházeli do zemědělských družstev. V procesu rozvoje výrobních sil a zdokonalování socialistických výrobních vztahů se, díky neustálé výchovné práci strany a aktivnímu vlivu dělnické třídy, podařilo odstranit individualismus rolnictva a vychovat tuto třídu v duchu kolektivismu, zájmu na rozvoji společenské výroby a rozdělování podle práce.

V protikladu k dřívějším antagonistickým vztahům mezi lidmi se vytvořily zásadně nové vztahy, založené na jednotě cílů, na rovnoprávnosti a soudružství a na vysokém vědomí povinnosti vůči socialistické společnosti. Politický a kulturní obzor rolnictva se rozšířil. Podstatně se změnil jeho názor na vlastnictví. Zatímco soukromý rolník znal pouze osobní zájem ze všech sil usilovat o rozmnožení svého soukromého vlastnictví, s nímž byl spojen celý jeho život, pohlíží družstevní rolník na družstevní vlastnictví jako na záležitost všech a chápe, že na tomto vlastnictví je v rozhodující míře závislý jeho blahobyt, družstevní rolník se stal podílníkem společného hospodářství.

U družstevních rolníků se zrodily v minulosti neznámé rysy vědomí. Vztah k družstevní demokracii, zodpovědnost za družstevní majetek, vztah k nové organizaci, pokrokový přístup k novým výrobním metodám, k nové technologii a technice jsou faktory, které působily na změny v myšlení rolníků, na jejich převýchovu v duchu kolektivismu a socialismu. Nedůvěru k státu, typický rys soukromého rolníka za kapitalismu, nahradil nový vztah družstevníka ke státnímu zřízení, založený na ekonomickém upevnění družstva a na důvěře k státu jako garantu životních a sociálních jistot. Družstevní rolníci se identifikovali s družstevní zemědělskou velkovýrobou a jako bývalí jednotlivě hospodařící rolníci úspěšně v sobě překonali psychickou náklonnost vlastnit půdu, vypěstovanou a tradovanou během individuálního hospodaření generací. Ukázalo se, že v takové míře jako průmysloví dělníci i družstevní rolníci si osvojili

velkovýrobní technologii a organizaci práce, práci ve skupině. To je kvalitativní změna zásadním způsobem ovlivňující společenské vědomí družstevních rolníků.

V procesu rozvoje socialistického vědomí zaujímá klíčové postavení přeměna světového názoru občanů — na jedné straně eliminování vlivu buržoazního idealistického světového názoru, na druhé straně osvojování vědeckého světového názoru širokými masami obyvatelstva. Osvojení si vědeckého světového názoru širokými masami lidu je základní podmínkou, umožňující člověku se správně orientovat ve složitém společenském dění. Na zvládnutí vědeckého světového názoru závisí přístup mas k rozvoji společnosti, k zapojení občanů do pracovního procesu, na něm závisí angažovanost lidí i jejich účast na řízení společnosti (1).

Těmto problémům je nutné věnovat zvýšenou pozornost zejména proto, že mají rozhodující význam v efektivním působení na vědomí a myšlení lidí.

Jde o dlouhodobý problém, související s postupnou přeměnou a výchovou lidí, o problém, který může být maximálně ovlivněn procesem ideového působení a soustavného vzdělávání a zdokonalování ekonomické báze a systému řízení.

Přeměny zemědělské výroby přinesly změnu podmínek práce, vyžádaly si rozvoj vzdělanosti a kvalifikace. Kolektivní vlastnictví si vyžádalo vznik a rozvoj družstevní demokracie a specifické formy sociálně politické aktivity. To vše se zásadním způsobem projevilo ve vědomí družstevních rolníků.

Dosavadní proměny, k nimž došlo v životě družstevních rolníků, jim umožnily mnohem více a výrazněji se podílet na řízení družstva, obcí a celé společnosti, než tomu bylo v minulosti.

K zřetelným změnám došlo v oblasti participace družstevních rolníků na řízení jednotlivých zemědělských družstev, kterou je nutno pokládat za podstatný projev politické a odborné aktivity. V prvních letech společného hospodaření rozhodovali „všichni o všem“, o všech stránkách výroby i práce. Účasti na řízení se učili praxí a během tohoto období vznikala nová skupina zemědělských řídících pracovníků. Do této doby se též datuje vznik socialistického soutěžení v zemědělství, nejvýznačnější formy pracovní iniciativy družstevního rolnictva, vyjadřující nový vztah k práci a společnému družstevnímu a celospolečenskému vlastnictví.

Jedním z kvantitativních ukazatelů účasti členů na řízení a správě družstevních záležitostí je počet členů družstva přímo zapojených do práce orgánů a dalších komisí družstva. Výsledky průzkumu z uplatňování družstevní demokracie ve velkých (sloučených) JZD ukazují, že na práci orgánů a dalších komisí družstva se podílí přibližně 16 % celkového počtu členů (cca 24 % z celkového počtu trvale pracovních členů) (2). To samo o sobě svědčí o poměrně výrazné participaci členů na projednávání a rozhodování otázek týkajících se hospodářského a společenského života družstva. V současné době přejímají družstevní rolníci ve stále větším měřítku vzory participace, které charakterizují formy účasti dělnické třídy na řízení státních průmyslových, resp. zemědělských podniků. To znamená, že pracují v podnikových orgánech, účastní se výrobních porad a rozmanitých forem socialistické soutěže.

Důležitým projevem aktivního a iniciativního podílu členů na řízení a správě družstva je rozvoj pracovní iniciativy, který výrazně napomáhá k plnění plá-

(1) Podrobné výsledky výzkumu světonázorové problematiky jsou obsaženy ve *Sborníku příspěvků z aplikačního semináře uskutečněného v Bratislavě 3. 12. 1980.*

(2) Z výsledků průzkumu z uplatňování družstevní demokracie ve velkých (sloučených) JZD ve 12 okresech ČSR, který uskutečnil Svaz družstevních rolníků v roce 1983.

novaných úkolů, k dosažení lepších výsledků společné práce družstevních kolektivů. Uzavírají se individuální a kolektivní závazky v jednotlivých pracovních kolektivech. Organizují se soutěže pracovních kolektivů a jednotlivých pracovníků anebo soutěže zaměřené na řádné a včasné provedení špičkových prací v rostlinné výrobě a na zvýšení užitekosti hospodářských zvířat v živočišné výrobě.

Podle údajů Svazu družstevních rolníků bylo v roce 1982 do různých forem socialistického soutěžení zapojeno 72,5 % z celkového počtu pracujících v JZD, o titul BSP soutěžilo v roce 1983 4797 kolektivů se 64 tis. členů, 7888 kolektivů a 98,7 tis. členů je nositelem titulu, 83 tis. členů JZD je nositelem zlatého odznaku BSP, 29 tis. stříbrného a 8 tis. bronzového odznaku BSP.

Dynamicky se v JZD rozvíjí také činnost komplexních racionalizačních brigád, jichž v roce 1983 působilo 825 se 16 tis. členy ve srovnání s 91 kolektivem s 2,8 tis. členů v roce 1975.

Zlobinovu metodu využívá v současném období již 176 kolektivů se třemi tisíci členy a Basovu metodu 631 kolektivů s 5,2 tis. členy. V roce 1980 využívalo první metody 50 kolektivů a druhé 318.

Nemalý podíl na rozvoji pracovní iniciativy má i zlepšovatelské hnutí. V roce 1980 bylo podáno 11,4 tis. zlepšovacích návrhů a v roce 1983 působilo v JZD 3750 vynálezců a zlepšovatelů [Špírk 1984 : 112–113].

V účasti družstevních rolníků v různých formách pracovní iniciativy se odrazí jejich rostoucí uvědomění, jejich bezprostřední účast na hospodářské výstavbě socialistické společnosti.

Velmi významná je v tomto smyslu účast družstevních rolníků v zastupitelských a zákonodárných orgánech státní moci. Ve volbách v roce 1981 bylo zvoleno v ČSSR 33 446 poslanců z řad družstevních rolníků. Z toho do Sněmovny lidu jich bylo zvoleno 32 (16,9 %), do Sněmovny národů 17 (11,3 %), do KNV 195 (12 %), do ONV 1 673 (13 %), do MNV 21 494 (17,3 %).

Rostoucí společenské zájmy družstevních rolníků je možno dokumentovat jejich členstvím a prací v různých organizacích Národní fronty. V roce 1982 bylo v ČSSR 111 940 družstevníků členy SČSP, tj. o 30 % více než v roce 1979. Počet členek ČSSŽ z řad JZD vzrostl v tomto období o 27 % a dosáhl počtu 103 555. Počet členů SSM z řad mladých družstevníků se od roku 1970 do roku 1982 zvýšil o více než 11 %, počet členů Svazarmu se v tomto období zvýšil dokonce o 36 %. Ve Svazu požární ochrany působí 75 tis. družstevníků a téměř 60 tis. členů JZD aktivně působí v ČSTV, tisíce družstevníků je angažováno ve Svazu zahrádkářů, ve Svazu chovatelů, v Mysliveckém svazu apod. Značná část družstevních rolníků se podílí na plnění volebních programů Národní fronty v místě bydliště [Špírk 1984 : 113].

Prohlubující se účast v pracovním a společenském životě naší společnosti je výrazným projevem sociální zralosti družstevního rolnictva, vyspělosti jeho socialistického společenského vědomí.

S rozvojem socialistického způsobu výroby v zemědělství se vytvořily objektivní podmínky pro formování socialistického způsobu života družstevních rolníků. Tuto skutečnost můžeme pozorovat v materiální, sociálně ekonomické a kulturní oblasti života družstevních rolníků.

Velmi výrazně ovlivňuje formování socialistického způsobu života družstevních rolníků občanská vybavenost obcí. Má vliv na množství a strukturu mimo-pracovního i volného času a ovlivňuje určité spotřebitelské návyky, postoje a hodnotové orientace, ovlivňuje též formování socialistického způsobu života lidí v zemědělství. Ještě výraznější změny nastaly ve zkulturnění životního prostředí vesnic. Jak zdůraznil s. Gustáv Husák na XVI. sjezdu KSČ: „Dnešní

vesnice je moderní, kulturní, přitažlivá pro mladé lidi a zemědělské odborníky“ [XVI. sjezd 1981 : 30].

Za zvlášť pozitivní jev je možno považovat vybavení domácností družstevních rolníků předměty dlouhodobé spotřeby. V současné době se domácnosti družstevních rolníků stupněm vybavenosti jen málo odlišují od ostatních domácností. Některé rozdíly, které se objevují, vyplývají z poněkud jiného způsobu života, více orientovaného na další dodatečnou práci v osobním hospodářství, z větších vzdáleností od nákupních středisek, z vybavenosti obcí energetickými zdroji apod.

Stále dokonalejší uspokojování životních potřeb vede ke kvalitativním změnám ve vědomí a psychologii všech skupin venkovského obyvatelstva, jeho orientace se zaměřuje na prostředky sociálního sebeuvědomování a seberealizace, do popředí vystupují potřeby vyššího řádu: práce není jen prostředkem obživy a uspokojování hmotných potřeb, ve vědomí družstevních rolníků se stává sama potřebou. Tvůrčí aktivita, iniciativa, zlepšovatelství a novátorství nejsou již spojeny pouze s materiální stimulací; jejich příčiny jsou podstatně hlubší, intelektuální a morální povahy. Integrační procesy probíhající ve všech sférách života naší společnosti aktivně ovlivňují sbližování způsobu života obyvatel měst a venkova, dělnické třídy a družstevního rolnictva i pracující inteligence.

Príslušníci třídy družstevního rolnictva si osvojují významné ideové politické a morální atributy, jimiž se vyznačuje dělnická třída, zejména pokrokovost, kolektivnost, organizovanost a oddanost socialistickým ideálům. Dělníci, družstevní rolníci i příslušníci inteligence žijící na vesnici se téměř bez rozdílu zajímají o politické otázky doma i v zahraničí a správně si uvědomují a hodnotí přednosti socialistického zřízení před kapitalistickým zřízením.

V třídním uvědomování družstevního rolnictva se stávají dominantními takové obsahové prvky, které svědčí o jeho sbližování s vědomím dělnické třídy a inteligence. Důkazem je především to, že všechny sociální skupiny v naší společnosti hodnotí své společenské postavení stejnými ukazateli: účasti na společenské práci, pracovní, společenskou a politickou aktivitou, morálkou, oddaností ideálům socialismu. Z toho vyplývá, že lze právem hovořit o rozvíjející se tendenci třídních a všelidových prvků v uvědomění družstevních rolníků. Tato tendence je výsledkem socialistických společenských poměrů a cíle-vědomého ideologického působení strany.

Výchova v duchu socialistické uvědomělosti všech pracujících je jedním z požadavků programu naší doby. V celém našem úsilí o výchovu k socialismu, o vytváření a formování socialistického společenského vědomí je třeba neustále vycházet ze zvláštností současného historického období, které se vyznačuje konfrontací dvou protikladných společenských systémů — socialismu a kapitalismu. V tomto boji, který se stále zostruje, jde především o získání vědomí lidí. Proto je tak důležité mobilizovat subjektivní faktor, působit na vědomí mas. Soudruh Gustáv Husák na XVI. sjezdu strany zdůraznil: „Nic není tak složité a náročné jako výchova člověka... Formování socialistického uvědomění člověka, které zahrnuje světonázorovou, morální i pracovní výchovu, se uskutečňuje v mnohostranném procesu socialistické výstavby“ [XVI. sjezd KSČ 1981 : 36].

Proto je velmi důležité vytvářet socialistické vědomí jako výsledek dialektické jednoty marxisticko-leninské teorie a socialistické společenské praxe, citových vztahů k socialismu, zkušeností z vlastní účasti v pracovních, zájmových, politických i jiných kolektivech podílejících se na budování rozvinuté socialistické společnosti.

Literatura

- Kultúrný život družstevných roľníkov.* Sborník príspevků z aplikačného seminára uskutočneného v Bratislave 3. 12. 1980. Bratislava, VÚ kultúry 1981.
- Rozvoj družstevní demokracie v československém zemědělství.* Interní materiál komise sociologie zemědělství při ČAZV. Praha 1983.
- Špírk, L.: *Sociální a ekonomické problémy dosavadního vývoje třídy družstevních rolníků v ČSSR.* Sociologie zemědělství 1984, č. 2.
- XVI. sjezd KSC. Praha, Svoboda 1981.
- XVII. sjezd KSC. Praha, Svoboda 1986.

Резюме

Б. Петришкова: К некоторым вопросам развития социально-политической активности кооперированных крестьян

Вопросы развития и формирования социалистического сознания людей являются важной и неотъемлемой составной частью строительства развитого социалистического общества. Социалистическое сознание человека — это процесс формирования его научного мировоззрения, оно не может обойтись без преодоления самых различных предрассудков и пережитков в мышлении людей. Вследствие победы и углубления социалистических производственных отношений, в сознании кооперированных крестьян произошли выразительные изменения. Об этом можно судить на основе их общей жизненной ориентации, политических и моральных позиций, общественной активности. Формирование социалистического сознания кооперированных крестьян по сравнению с рабочим классом имеет свои особенности. Эти отличия вытекают из существующих еще различий между физическим и умственным трудом, между городом и деревней. По мере дальнейшего развития социалистического общества, в связи с индустриализацией сельскохозяйственного производства, широким использованием новейших научно-технических достижений, эти различия будут постепенно сглаживаться.

Summary

B. Petříková: On Some Problems of the Development of Sociopolitical Activity in Cooperative Farmers

Issues of the development and formation of the people's socialist consciousness are an important and integral part of building up an advanced socialist society. Man's socialist consciousness is a process of the formation of his scientific view of the world and can by no means dispense with overcoming most various prejudices and anachronisms in people's thinking. Owing to the victory and intensification of socialist production relations, conspicuous changes have taken place in the consciousness of cooperative farmers. This can be inferred from their general life orientation, political and moral attitudes, as well as from their social activities and involvement. The formation of the socialist consciousness of cooperative farmers in relation to the working class is characterized by certain particularities. These differences have their source in the hitherto existing distinction between manual work and brainwork, between town and village. The further development of socialist society, the industrialization of agricultural production, a large-scale application of most recent scientific and technological findings in practice are sure to conduce to a gradual elimination of these differences.

Výzkumy hudebních preferencí mládeže

MIROSLAV FORET

Ústav pro výzkum společenského vědomí
a vědeckého ateismu ČSAV, Brno

Důležitou součástí života zejména mladých lidí je hudba, zvláště tzv. populární hudba. Působí *dlouhodobě* (v průběhu dne v mimopracovní i v pracovní době, od rána do noci, od nejtělejšího dětství až do sklonku života), *hromadně* (posluchači a diváci se počítají na statisíce a milióny) a zejména potom v těsné *vazbě* s ostatními stránkami dnešního života. Například šíření a přijímání současné populární hudby (většinou z rozhlasového a televizního vysílání, gramodesek, videokazet) je úzce provázáno s výrobou a prodejem stále dokonalejších elektronických zařízení (rozhlasové a televizní aparáty, magnetofony, gramofony, videozařízení apod.), jejichž vlastnictví je pro posluchače a diváky mnohem důležitější než dejme tomu u tzv. hudby vážné. Mimo jiné i proto, že současná populární hudba klade na technickou stránku zvuku i obrazu takový důraz a dokonalá studiová nahrávka (gramofonové album, video kazeta) se stává sama o sobě konečnou podobou díla, nikoli pouze náhražkou koncertu či operního představení, jako tomu může být u tzv. vážné hudby. Na druhé straně elektrotechnický průmysl rád využívá těsného spojení s populární hudbou, například v zájmu upoutání větší pozornosti zákazníků, neboť právě nahrávky a programy s touto hudbou se těší u veřejnosti mimořádné oblibě. Ve svém úhrnu tedy *tato hudba ovlivňuje nepochybně jak sféru duchovní, tak také materiální spotřeby.*

Obdobně by bylo možné uvažovat o jejích dalších společenských vlivech. Třeba z obsahového hlediska. Současná populární hudba v sobě spojuje dvojedinou funkci ideového prostředku: její autoři a interpreti do značné míry vyjadřují světonázorové, životní i hodnotové orientace a současně je mohou přenášet na milióny posluchačů a diváků. Je dostatečně známo, jak zejména mladí lidé přebírají od svých idolů ze světa populární hudby módní novinky (účesy, oděvy), napodobují jejich gesta a chování a nepochybně také stanoviska a názory. Za nemalou pozornost by stály i společenské *možnosti*, jež právě populární hudba nabízí svým tvůrcům, ať už se jedná dejme tomu o špičkové profesionální interprety, nebo jako náplň zájmové umělecké činnosti a kulturního vyžití v mimopracovní době. Přes tato a jistě mnohá další možná hlediska společenských souvislostí současné populární hudby jistě není bez zajímavosti, jak malá pozornost se u nás dosud těmto otázkám věnuje při sociologických výzkumech (nejen mládeže).

V tomto směru jsou společenskovědní pracovníci v Sovětském svazu mnohem dál. Závažnost problematiky si nejen uvědomují a plně ji docenují, zejména v souvislostech s volnočasovými aktivitami mládeže a proměnami jejího životního způsobu, ale již realizovali speciální empirické výzkumy, jejichž výsledky byly publikovány na stránkách odborného tisku. Zvolili jsme si pro ukázkou dvě studie, nedávno zveřejněné na stránkách čtvrtletníku *Sociologičeskije issledovanija*. Všimneme si především metodologických stránek sovětských přístupů a těch teoretických i praktických východisek a závěrů, které mohou mít obecnější platnost a být využitelné také u nás. Pro porovnání uvedeme také některé poznatky, jež přináší práce výzkumného oddělení Českého rozhlasu v Praze, kde se těmto otázkám soustavněji věnuje.

U sovětské mládeže má podle autorů hudba stále větší vliv na trávení vol-

ného času, na utváření hodnotových orientací, uměleckého vkusu a zájmů. Pomáhá vytvářet osobitý životní styl, lépe si osvojovat morální a etické hodnoty, rozvíjet tvořivé schopnosti. Vedle toho se však zároveň hudba stává u mnohých mladých lidí prestižní záležitostí a zábavou, prostředkem spoluúčasti na osobitě módní záležitosti.

K této problematice byly již orientovány některé výzkumy. Tak v roce 1982 to byl výzkum G. B. Zulumjana a kolektivu katedry marxismu-leninismu Moskevské státní konzervatoře P. I. Čajkovského [Zulumjan a kol. 1983], jehož rámcovým tématem byly činnosti mládeže ve volném čase. Jak se ukázalo, zcela jasně mezi nimi převládají takové formy, jako sledování televize, poslech rozhlasu a hudebních nahrávek, návštěva hudebních večerů a diskoték.

Autoři pracovali zajímavým způsobem se dvěma soubory: V prvním zkoumali 560 mladých lidí ve věku 18—34 let, ve druhém se dotazovali 110 expertů, většinou vedoucích organizačních pracovníků v oblasti kulturně výchovné práce s mládeží. Konečné výsledky takto realizovaného sociologického výzkumu výše uvedené teze v mnohém potvrdily, v mnohém zpřesnily. Nejmasovější kanál zapojení mládeže do hudební kultury představují televizní relace — 89 %. Poslech hudebních nahrávek uvedlo 63 %, návštěvu koncertů 61 %, poslech rozhlasových hudebních pořadů 60 %, zpívání pro sebe, popřípadě s přáteli 41 %, návštěvu diskoték 35 %, současný tanec 24 % a konečně účast v kroužcích zájmové umělecké činnosti 21 %. „Bez ohledu na poměrně vysoký počet televizních relací s tzv. vážnou hudbou, je jejich popularita nevelká. Vysvětluje se to technickými těžkostmi s jejich přenosem i nízkou úrovní estetických potřeb části mládeže z řad posluchačů. Experti zase poukazují na konzervatismus redakcí hudebních vysílání při přípravě pořadů pro mládež, na nedostatečnou diferencovanost programů podle věků a zájmů“ [Zulumjan a kol. 1983 : 121].

Zvláštní pozornost byla věnována dostupnosti a vlastnictví technických prostředků záznamu a reprodukce hudby. Více než polovina (53 %) dotázaných má gramofonové desky. V jejich diskotékách je však nejméně zastoupena tzv. vážná hudba (symfonická, operní, baletní, komorní, vokální, instrumentální) — tvoří pouhých 34 %. Naproti tomu desky s folklórní hudbou 52 % a s populární dokonce 63 %. Ovšem samo vlastnictví gramofonové desky bychom ještě nemuseli považovat za příliš spolehlivý ukazatel hudební preference. Tu či onu desku může mladý člověk mít, aniž by třeba dost dobře věděl proč. Stačí vánoce či narozeniny a je pojednou, byť s dobrým úmyslem, obdarován něčím, co by si jinak sám sotva chtěl koupit a co si asi sám nebude často přehrávat. V této souvislosti jsou zřejmě lepším ukazatelem hudebních zájmů magnetofonové nahrávky. Zejména ty, které si respondent sám pořídil. Těžko si představit, že by si nahrál něco, co se mu nelíbí, nebo co by si alespoň nechtěl poslechnout. Stejně jako gramodesky i magnetofonové nahrávky jsou u sovětské mládeže značně rozšířeny. Vlastní je 52 % dotázaných. Magnetofonové nahrávky klasické hudby mělo 1,2 % respondentů, folklórní hudby 7,2 % a zábavné 91,6 %. Podle autorů se zde projevují nedostatky jak ve formování hudebního vkusu mládeže, tak i v činnosti obchodní sítě a distribuce. Z celkových závěrů rozhodně stojí za pozornost, že „mládež dává přednost poslechu současné populární hudby ve stylu disco a rock“. Ani tato oblast však není podle mladých posluchačů bez problémů. Například mezi nedostatky práce diskoték uváděli mimo jiné i malé zastoupení sovětské populární hudby. Podstatným faktorem hudebních preferencí mládeže zřejmě bude také úroveň kulturní, resp. umělecké vyspělosti. (Větší zájem o melodickou a obsažnější hudbu je patrný u mládeže vyššího věku: 25—34 let.)

Na práci G. B. Zulumjana navázal ve svých výzkumech, zveřejněných po-

čátkem roku 1986, docent Záporožského průmyslového institutu S. L. Katajev [Katajev 1986]. Autor považuje mládež za nejvnímavější skupinu obyvatelstva, citlivě reagující na všechno nové. Proto výzkum preferencí mládeže v sobě nese prognostické momenty. To platí i pro hudbu. Hudební preference autor operacionálně definoval jako zvolený vztah k hudebním dílům a žánrům, jako schopnost pochopit a ocenit skladatelův záměr a interpretovo mistrovství. Podle jeho přesvědčení koreluje volba hudebního díla s hudebním vkusem (preferencí).

V polovině osmdesátých let provedl S. L. Katajev dva speciální výzkumy. Nejprve se v roce 1984 věnoval členům záporožského hi-fi klubu, s charakteristickým sociálním složením: 44 % dělníků, 31 % studentů a žáků vyšších tříd a 25 % zaměstnanců a inženýrsko-technických pracovníků. Zároveň se jednalo převážně o mladé lidi — mladších 19 let bylo 17 %, ve věku 20—24 let 31 %, 25—29 let 27 %, 30—34 let 19 % a starších pouhých 6 %.

Všem byla položena jediná otevřená otázka: „Jaká hudební díla, jakých žánrů sbíráte?“ Forma otevřeného dotazu, tj. bez předepsaných variant odpovědí má v této souvislosti celou řadu předností. Především dotázané nijak neovlivňuje, neusměrňuje jejich orientaci a nevsugeruje jim možné varianty odpovědí. Respondenti odpovídají podle svých schopností a možností. Používají přitom slov, pojmů a termínů, na jaké jsou sami zvyklí, jaké znají a jaké běžně používají. Díky vyjadřovací volnosti představují takové odpovědi pravděpodobně věrnější obraz názorů a mínění, než je tomu v případech polouzavřených, či dokonce uzavřených otázek. Na druhé straně ovšem nestandardizovanost a široká obsahová i formální variabilita odpovědí kladou mnohem větší nároky při zpracování. Pro sovětskou sociologii je naprosto typické, že S. L. Katajev použil v daném případě techniku obsahové analýzy, v Sovětském svazu využívanou mnohem častěji a hlavně propracovaněji, než jak jsme zvyklí u nás.

Z výsledků je na první pohled zřejmá převaha preferencí rockové hudby, o níž se zajímá 75 % dotázaných. Stylu disco dává přednost 32 %, populární hudbě 15 %, symfonické 12 % a jazzu necelých 10 %. Volné odpovědi dotázaných doložily mimo jiné i pojmovou nejednotnost a neustálenost, která v této oblasti panuje. Také běžně používané klasifikace stylů a žánrů se zcela nekryjí s označeními, jichž používají mladí lidé.

Určité rozdíly v hudebních preferencích se projevíly podle sociální příslušnosti dotázaných. S. L. Katajev je ilustroval následující tabulkou:

	Dělníci	THP	Studenti
Rock	60 %	35 %	65 %
Hard rock	14 %	9 %	23 %
Jazzrock	5 %	4 %	5 %
Disco	43 %	13 %	22 %
Populární hudba	9 %	22 %	5 %
Sovětská populární hudba	18 %	22 %	5 %
Jazz	8 %	26 %	13 %
Vážná hudba	8 %	26 %	6,5 %

Hudební preference mladých dělníků a studentů jsou si velmi podobné, jejich statistická souvislost je vysoká ($r = 0,9$) a významná. Naproti tomu preference inženýrsko-technických pracovníků jsou poněkud odlišné. Nesporně se v tom projevuje působení celé řady faktorů sociální, demografické a jiné povahy, které navíc asi působí u jednotlivých hudebních stylů s odlišnou intenzitou. Sám Katajev upozornil na to, že „čím je úroveň vzdělání mladých respondentů vyš-

ší, tím je mezi nimi více fanoušků jazzu a jazzrocku. Čím je naopak nižší, tím spíše dávají přednost discu. Čím jsou mladší, tím častěji preferují hard-rock“ [Katajev 1986 : 106].

Menší zkušenosti s praktickou realizací sociologických výzkumů hudebních preferencí si vyžádaly daň v podobě meritorních a metodologických bariér. V tomto směru jsou obzvláště cenná dvě upozornění. Předně se nepodařilo oddělit oblibu domácí rockové hudby od zahraniční. (Mimo jiné i proto, že sovětské Vsesvazové vydavatelství gramofonových desek Melodija vydává domácí rockovou hudbu velmi sporadicky — deset desek za posledních pět let.) Nepodařilo se také zachytit reálnou oblibu sovětských písničkářů.

Na závěr výzkumu S. L. Katajev poznamenal: „V poslední době si získala mimořádnou pozornost domácí rocková hudba. Zásluhou srozumitelnosti, aktuálnosti, poutavosti a emocionálnosti se stala rocková píseň důležitým sociokulturním faktorem osmdesátých let. Vznikla však podstatná disproporce mezi hudebními preferencemi a díly, která prezentují hromadné sdělovací prostředky. V současnosti, kdy jsou mezi mládeží široce rozšířeny magnetofony, je třeba změnit modely hudebního vzdělávání. Konzervatismus, jaký projevují hudební redakce, výrazně přispívá ke snížení efektivnosti hromadných sdělovacích prostředků při estetické výchově mládeže“ [Katajev 1986 : 106].

Druhé šetření uskutečnil S. L. Katajev v roce 1985 u studentů prvního ročníku Záporožského průmyslového institutu. Náhodným výběrem položil čtvrtinu z nich jedinou, tentokrát však na rozdíl od výzkumu členů hi-fi klubu uzavřenou otázku: „Jaký hudební žánr byste chtěli poslouchat ve volném čase?“ Studenti mohli zvolit maximálně dvě z osmi předepsaných variant: 1. vážná hudba, 2. sovětská populární hudba, 3. zahraniční populární hudba, 4. domácí rock, 5. zahraniční rock, 6. jazz, 7. lidová hudba a 8. písně písničkářů¹⁾.

Výsledky naznačují především oblibu domácí rockové hudby a diferenciaci hudebních preferencí podle pohlaví. Jakýkoli rock preferuje 90 % studentů, mezi dívkami pouze 24 %. Výrazná obliba rockové hudby by se měla podle S. L. Katajeva promítnout do celé řady skutečností hudebního života v Sovětském svazu. Například také do organizačních řádů různých soutěží, a to tak, aby byla odlišena rocková kategorie od ostatní populární hudby. Znalost hudebních preferencí mládeže by však hlavně měla ovlivnit programovou skladbu rozhlasového a televizního vysílání a běžných koncertů, v nichž všude by měl mít rock své nezastupitelné místo. Zajímavé poznatky se týkají vztahu k tzv. vážné hudbě. Značná část studentů (74 %) preferuje jak poslech rocku, tak současně také tzv. vážné hudby. Tyto oblasti by se neměly zřejmě tolik klást do vzájemného protikladu.

Studenti preferují rockovou hudbu bez ohledu na to, je-li domácího či zahraničního původu. Jde jim zřejmě v první řadě o hudební žánr (styl) než o otázku provenience. Naproti tomu vkus dívek je mnohem tradičnější: nejvíce se jim líbí domácí i zahraniční populární hudba, stejně jako vážná hudba a tvorba písničkářů²⁾.

Pokud jde o všeobecně vzrůstající oblibu rocku u mládeže, vysvětluje ji

(1) Autor pokládá takto formulovanou otázku za projektivní — tzn. předpokládá, že odpovědi de facto vyjadřují hudební preference dotázaných, neboť lze předpokládat, že mladí lidé chtějí ve svém volném čase poslouchat právě takovou hudbu, kterou mají rádi. Samozřejmě skutečný poslech může vypadat i jinak; vedle samotného vkusu zde hrají velkou roli možnosti uspokojení hudebních zálib a potřeb, závislé na praktické dostupnosti požadované hudby.

(2) Není bez zajímavosti, že k obdobným výsledkům docházejí i pracovníci výzkumného oddělení Českého rozhlasu v Praze [Košťál 1985]. Koncem roku 1981 realizovali výzkum učňů a studentů odborných, středních odborných učilišť a škol, gymnázií a vysokých škol ČSR. Mladých lidí (zhruba ve věku 15 až 25 let) se dota-

S. L. Katajev vyspělostí repertoáru sovětských rockových skupin. Vysvětlení dokumentuje empirickými údaji, které vyplynuly z výsledků obsahové analýzy, provedené na stovce textů písní deseti známých skupin. Základním námětem mnohých písňových textů jsou mravní, až skoro filozofické otázky: smysl života, zvláště jeho etické souvislosti a životní stanoviska se objevila u 32 % textů, protiválečná tematika u 15 %, láska u 13 %, sociálně psychologické portréty různých lidí u 12 %, obrazy života mládeže u 8 %, hudební a taneční tematika u 12 %, ekologické otázky u 3 %, současná technika u 3 % a exotika u 2 %. „Rocková hudba se stává duchovním dokumentem své doby, vyzývá mladého člověka zamyslet se nad životem — v tom tkví její sociální funkce“ [Katajev 1986 : 107]. Sovětské výzkumy potvrzují známou představu o tom, že současná populární hudba může v dnešní době suplovat mnohé z úloh, které byly v dřívějších dobách připisovány tradičním sférám kultury, jako jsou humanitní vědy a zejména potom umění, v první řadě literatura. Nasvědčuje tomu souvislost mezi celosvětově pozorovaným vzrůstem zájmu mládeže o populární hudbu na jedné straně a poklesem četby literatury na straně druhé. Ať už se k těmto skutečnostem stavíme jakkoli, zdá se, že například poezii nahrazují dnešním mladým lidem písňové texty.

Sociologové mají v oblasti hudebních preferencí mládeže ještě značný dluh. Jejich informace mají nezřídka pouze fragmentární charakter, dotýkají se pouze některých stránek problému, odkrývají spíše jeho složitost a závažnost. Hluboká vědecká analýza reálné situace by nesporně přispěla k fundovanějšímu usměrňování hudební politiky hromadných sdělovacích prostředků, vydavatelství gramodesek, ale také tvůrčích kolektivů, kulturních zařízení a mnohých dalších. Obliba hudebních žánrů poměrně výrazně odráží homogenizační vlivy hromadných sdělovacích prostředků. Proto mohou mít obecnější platnost i výsledky prostorově a rozsahem menších výzkumů. *V každém případě lze hlavní význam a podnět dosavadních sociologických poznatků hudebních preferencí sovětské mládeže pro naši vlastní práci spatřovat v jejich metodologických a realizačních přístupech.* Zde bych na prvním místě podtrhl šíři záběru. Na rozdíl od našich běžných postupů se neomezují pouze na hudební preference — tedy na to, jak je hudba veřejností přijímána, ale všimají si také toho, co jim nabízí a přináší. Sovětští sociologové se pustili do jistě nelehkých, o to však aktuálnějších otázek se značnou *otevřeností*. Té také odpovídala vysoce *praktická, konkrétní a v případě potřeby i společensky kritická formulace závěrů*. Na druhé straně je nepochybné, že se jim při jejich úsilí dostalo ze strany společenských i odborných vědeckých institucí nemalé důvěry a podpory.

zovali také na to, jak rádi poslouchají jednotlivé hudební žánry (mohli volit z 15 žánrů). Výsledky jejich výzkumu jsme zpracovali klastrovací analýzou (MacQueenovou metodou) a získali tři typy oblíbenosti:

- a) *nejoblíbenější*: taneční hudba, šansony, beatová hudba, rock, country a disco;
- b) *průměrně oblíbené*: lidové písně, jazz, muzikály, operety, symfonická a komorní hudba; jejich poslech je ve srovnání s předchozím typem o více než polovinu méně oblíben;
- c) *nejméně oblíbené*: dechová hudba, opery a vokální hudba; úroveň oblíbenosti je opět přibližně o polovinu nižší než u předešlého typu průměrné oblíbenosti.

Obdobně jako v případě sovětských výzkumů i u nás je dost překvapivá *vyšoká homogenita získaných odpovědí*: například podle pohlaví a podle typu školy se žádné významné rozdíly neukázaly.

Literatura

- Katajev, S. L.: *Muzykalnyje vkusy molodoži*. Sociologičeskije issledovania 1986, č. 1.
 Košťál, J.: *Minění české veřejnosti o hudbě a poslechové chování*. Hudební věda 1985, č. 4.
 Zulumjan, G. B. a kol.: *Formirovanije muzykalnoj kultury molodoži*. Sociologičeskije issledovanija 1983, č. 4.

J. Mužík: Filozofie — světový názor — společnost

Praha, Svoboda 1986, 270 s.

Svou bohatou publikační činností, která má již více než dvě desetiletí ohlas v naší i zahraniční odborné literatuře, se J. Mužík řadí k předním teoretikům v oblasti světónázorové problematiky marxisticko-leninské filozofie, zejména pokud jde o otázky výchovy mladé generace k marxisticko-leninskému světovému názoru. Z jeho dřívějších publikací připomeňme alespoň práci *Vědecký světový názor a hodnoty socialistického člověka* (Praha 1977), zaměřenou na problém světónázorové výchovy lidí, z novějších pak *Dialektiku formování socialistického vědomí* (Praha 1981), která je rozsáhlou studií pojetí, stránek a podob světového názoru.

Poslední Mužíkova monografie, nazvaná *Filozofie — světový názor — společnost*, shrnuje závěry dosavadní autorovy vědecko-výzkumné práce a zároveň je pokusem o komplexní objasnění problematiky vztahu filozofie a světového názoru, o podání ucelené koncepce marxisticko-leninské teorie světového názoru. Pozitivním rysem je především překročení rámce úzkého filozofického pojetí problému směrem k potřebám konkrétního praktického zkoumání světónázorové orientace člověka naší společnosti. Teoretické rozpracování a vymezení pojmu světový názor a jeho vztahu k filozofii, k filozofické problematice hodnot a svobody dovádí autor až do oblasti praktického formování světónázorového profilu současného člověka, k metodě poznání světového názoru lidí. Vymezení některých metodických přístupů zkoumání světového názoru, především difference typů světónázorové orientace lidí v současném Československu, založená na analýze konkrétní sociální reality, se stalo základem metodologických východisek empirických sociologických výzkumů světového názoru realizovaných ÚVVM v Praze.

V první kapitole, nazvané *Vymezení pojmu světový názor*, shrnuje autor své dosavadní poznatky a zkušenosti z oblasti obecné světónázorové teorie. Konfrontuje pojetí světového názoru padesátých let s pojetím některých současných sovětských filozofů (Spirkina, Sinkakura, Ovčinnikova), poukazuje na posun k normativě regulativní stránce světového názoru, která je považována ve vztahu ke stránce poznávací za primární. Definuje světový názor jako „souhrn názorů, ideových stanovisek člověka, které tvoří jádro jeho znalostí o světě, o sobě samém a vzájemném vztahu sebe a světa, jádro hodnotových představ o světě, životě a jejich složkách, jádro jeho cílových orientací a vnitřních norem v podobě mravního, právního, estetického aj. kodexu“ (s. 19). Charakterizuje světový názor především jako aktivní životní pozici lidí, přesvědčení, z něhož bezprostředně vychází rozhodnutí, vůle k činu. Nejstarší funkcí světového názoru je tedy úloha návodu k myšlení, jednání a praktické činnosti člověka. Preference normativně regulativní stránky neznamená však zároveň eliminaci složky poznávací. Autor poukazuje na vnitřní logiku a vzájemnou podmíněnost znalostí, hodnotových představ i norem: určitému obsahu znalostní složky odpovídá určitý typ hodnotové orientace, určitému typu hodnotových představ odpovídá určitý typ mravních, právních a jiných životních norem. Na základě určitého typu světónázorové orientace se formuje určitý typ jednání lidí, a naopak určitý typ jednání lidí si vynucuje určitý typ zaměření světového názoru. Autor tak zároveň vymezuje jednotlivé okruhy indikátorů, jichž je nutno užít jako diferenciacních kritérií jednotlivých typů světového názoru.

J. Mužík odmítá zjednodušené ztotožňování filozofie se světovým názorem, struktury filozofického poznání se strukturou světónázorového vědomí. Zatímco filozofie vychází ze snahy o racionální výklad světa a východisek jeho poznání, světovému názoru není nadřazenou kategorií vědomí, ale jeho funkce v životě lidí, tj. integrace jejich vědomí a jednání. Výrazný rozdíl mezi filozofií a světovým názorem, pokud jde o kritérium podstatnosti, vidí autor v tom, že základním východiskem pro filozofii jako vědu je objektivní vědecká pravdivost, zatímco pro světový názor význam, hodnota posuzovaných otázek pro subjekt tohoto světového názoru. Obě uvedená hlediska jsou výrazem subjektivní a objektivní stránky poznávacího procesu, které je nutno respektovat. Jen tak může být splněn Leninův metodologický požadavek, aby všechna lidská praxe byla zahrnuta do plné „definice“ předmětu: jako kritérium pravdy i jako praktické měřítko spojitosti předmětu s tím, co člověk potřebuje.

Závěr kapitoly věnuje autor důležité otázce metody poznání světónázorové orientace lidí: Východiskem a prvním principem objektivní metody zkoumání světového

názoru je zkoumání konkrétní reality, faktů, nikoli přezkoumání všech známých teorií či aprioristické spekulace o tom, co je světový názor. Otázku vymezení pojmu světový názor chápe především jako vymezení předmětu zkoumání, pracovní hypotézy. Staví a analyzuje klíčové otázky osobnostního a světónázorového profilu člověka jako východisko pro vymezení předmětu. Metoda adekvátní výzkumu světónázorové orientace musí vycházet ze studia faktů subjektivního a objektivního světa, tzn. z jednoty myšlení a jednání lidí, vědomí a bytí, teorie a praxe. Základním ukazatelem posouzení světového názoru člověka není jeho vlastní mínění, vlastní sebezřazení, ale jeho společensky podmíněné činy.

Spjatost subjektivní a objektivní stránky poznávacího procesu znamená pro poznání světónázorové orientace člověka řešení problematiky hodnot, hodnocení, přesněji řečeno otázky vztahu člověka a jeho společenského prostředí, vztahu podmínek existence osobnosti a jejího rozvoje, vztahu objektivní podmíněnosti a svobodné aktivity subjektu, otázky hybných sil a jednání lidí.

Druhá kapitola, nazvaná *Světový názor a hodnoty*, analyzuje hodnoty, potřeby a zájmy jako společensky podmíněné kategorie. Autor poukazuje na subjekt-objektový vztah existence hodnot, podmíněný kritériem potřeby a zájmů člověka a společnosti. Další část kapitoly je věnována specifické otázce hodnot socialismu a socialistického člověka — kolektivismu, vztahu demokracie a svobody, socialistického vztahu k práci apod.

Nosnou částí práce je podle našeho názoru třetí kapitola s názvem *Typologie světového názoru*. Ve zkratce zachycuje vývoj světového názoru jako odrazu určitého způsobu života tří základních dějinných období: mytologie v prvobytně pospolné společnosti, idealistického a náboženského světového názoru v třídní společnosti a vědeckého světového názoru ve společnosti komunistické. Autor zároveň upozorňuje na hypotetický charakter tohoto tvrzení, které není podloženo induktivně zjištěnými kritérii. Marxisticko-leninský světový názor není dosud v plném rozsahu duchovní kvintesencí naší současné společnosti, ale zatím spíše programem komunistické strany, jeho masové osvojování a působení teprve začíná. Přesto empirické výzkumy světového názoru ukazují značně vysoké procento respondentů, kteří si osvojili vědecký světový názor.

Při vymezování typů světónázorové orientace vychází autor z dříve nastíněného požadavku konkrétně historické analýzy určité společnosti. Za typologii adekvátní našim potřebám považuje tu, která je schopn avyjadřit podstatu duchovního odrazu soudobého historického zápasu mezi silami kapitalistické minulosti a socialistické budoucnosti lidstva, jak probíhá ve vědomí lidí soudobého Československa. V tomto smyslu diferencuje dva základní typy: *marxisticko-leninský světový názor a skupinu nemarxistických světónázorových tendencí, tvořenou náboženským světovým názorem, utilitarismem, liberalismem a apolitičností*. Marxisticko-leninský světový názor vyjadřuje hodnotovou soustavu lidí, kteří chtějí uchovat a rozvíjet socialismus. Jejich přesvědčení je založeno na vědeckém poznání světa, člověka, jeho potřeb a zájmů, projevuje se aktivitami, které rozvoj socialismu podporují. Náboženské vědomí člověka je reprezentováno vírou v boha a Desatero jako základ mravní výchovy, v nesmrtnost duše a pocitem sounáležitosti člověka s vírou. Buržoazní liberalismus proniká do vědomí našich lidí jako určitá tendence k abstraktnímu pojetí svobody, netřídně pojaté tolerance k nepřátelským názorům, sympatií k reformismu, pacifismu, individualismu, egoismu, bezzásadově přizpůsobivosti. Utilitarismus je buržoazní etická a světónázorová koncepce, která se snaží vysvětlit jednání lidí z přirozené motivace, z užitečnosti věcí, procesů, idejí pro člověka. Jeho filozofickým základem se stal pragmatismus. Konečné tendence k apolitičnosti je vymezena jako nezájem člověka o politický život a účast na veřejném i politickém životě, jako únik od řešení ožehavých politických otázek, nezájem o politické vzdělání, o znalost marxismu. Ideově souvisí s filozofií pozitivismu a technokratismu.

Mužikova typologie pokrývá základní tendence a trendy ovlivňující vědomí a způsob života našeho současného člověka. Autorovi se podařilo překonat omezenost abstraktně pojatých typů světového názoru, vymezených v rámci světónázorové teorie, typů odpovídajících svým obsahem pojetí světového názoru jako teorie zachycující pouze obecné zákonitosti historické etapy vývoje společnosti, třídy, sociální skupiny apod. V praktickém využití je Mužikův přístup přínosem pro překonání pouhé deklarace základních metodologických principů zkoumání společenských jevů.

Problematickou svobody jako téžištem, hlavním předmětem vědeckého světového názoru se zabývá autor v kapitole nazvané *Otázka svobody a světový názor*. Úvod je věnován kritice subjektivistického pojetí svobody v dějinách společenského vědomí, liberalismu, individualismu a toleranci. Dále je analyzována marxisticko-leninská koncepce svobody vycházející z poznání reálného společenského postavení člověka a praxe, kde subjekt je chápán jako reálný společenský útvar, který svými pozná-

vacími, volnými a fyzickými silami ovládá a přeměňuje objekt (část objektivního světa, prostředí, které působí na subjekt), je jím poznávána a přetvářena. Reálným řešením vztahu subjektu a objektu je praxe. Na základě marxistického pojetí svobody analyzuje autor motivaci jednání individua. Řešena je rovněž otázka svobody individua a společenského vývoje, uvědomělosti a živelnosti, odlišení vědomí a uvědomělosti, pravdy a praxe. V závěru autor nastiňuje strukturu problematiky svobody jako ústřední otázky vědeckého světového názoru formulováním několika tezí: 1. Svoboda vyjadřuje objektivní postavení subjektu ve světě, zvláště ve společenských vztazích. 2. Obsah svobodného jednání je určen objektivní potřebou a zájmy subjektu konkrétně společensky podmíněných. 3. Svobodu nelze ztotožňovat pouze se souhrnem vnějších podmínek svobodného jednání mimo jednotu subjektu a objektu, bez vztahu k vlastní aktivitě subjektu. 4. Základem boje za svobodu jednotlivce je historický proces osvobodování lidstva ve vztahu k živelným silám přírody a společnosti. 5. V podmínkách třídní společnosti se proces osvobodování společnosti realizuje zejména jako třídní boj o společenský obsah a podíl na dosaženém stupni svobody.

Ústředním motivem celé Mužíkovy práce je požadavek respektování reálných podmínek života a existence lidí, vyplývající ze základní teze marxisticko-leninské filozofie o podmíněnosti společenského bytí a společenského vědomí. Výjimku netvoří ani závěrečná kapitola, nazvaná *Formování vědeckého světového názoru*, v níž jsou mimo jiné rozpracovány principy utváření vědeckého světového názoru. Závislost vědomí lidí na jejich bytí vymezuje autor jako základní princip formování vědeckého světového názoru. Obecný princip dále konkretizuje: 1. Pro duševní život a jednání lidí je určující prostředí. Při zkoumání a využívání zákonitostí formativního vztahu prostředí vůči subjektu je tedy nutno vyjít ze studia zákonů společenského vývoje. 2. Konkrétní prostředí a role v něm si vynucují určitý obsah aktivity, reálnou účast lidí na procesu společenské reprodukce, která podmiňuje vznik životních zkušeností nutných pro výchovu k vědeckému světovému názoru. 3. Základní obsah vědomí si lidé neosvojují vlastním kritickým uvažováním podle principů vědeckého poznání, ale přijímají je od dětství ze svého sociálního prostředí na základě víry v pravdivost získaných informací. 4. Nelze plně docenit význam racionálního poznání.

Teoreticko-metodologická východiska aplikuje autor v závěrečné části práce na problém světónázorové výchovy.

Monografie J. Mužíka je prací svým obsahem značně rozsáhlou. Její obecná teoretická část shrnuje základní poznatky světónázorové problematiky. Hlavní přínos a význam spočívá v překonání pouhého teoretického přístupu k problému a jeho rozpracování v rovině metodologické. Analýza a diferenciacie nové typologie znamená pro empirický výzkum světónázorové orientace podstatnou změnu v přístupu k problému. V prvé řadě proto, že Mužík při vymezování jednotlivých typů důsledně respektuje základní metodologický princip zkoumání jevů sociální reality — *konkrétně historický přístup k problému*. Analýzou naší současné společnosti, základních tendencí a trendů, které ovlivňují vědomí dnešního člověka, překonal při konstrukci typů v metodice výzkumů dosud obcházený dualismus světového názoru jako teorie a běžné každodenní zkušenosti, která reguluje chování a jednání lidí. Mužík označuje typy světového názoru vymezované ve světónázorové teorii jako abstrakce, zachycující pouze základní zákonitosti a tendence společenských skupin, tříd či historického období. Užití takové typologie pro výzkum světónázorové orientace znamená porušení validity a pravdivosti získaných poznatků. Přesto, jak ukazuje dlouhodobá praxe, se s takto vymezenými typy, které nerespektují specifiku současné společnosti, při výzkumech běžně pracuje. (Nejčastěji jsou užívány škály náboženský světový názor — vědecký světový názor, věřící — ateisté.) Při zařazování respondentů k jednotlivým typům jsou získány údaje o procentech nábožensky věřících a ateistů. Taková typologie však neodpovídá pojetí světového názoru jako formy odrazu sociální reality ve vědomí člověka. Ve skutečnosti dochází k záměně typologie religiozity a světónázorové orientace. Mužíkova typologie, respektující uvedené požadavky, překonává omezenost dimenze náboženství — ateismus a vedle náboženství specifikuje další nemarxisticky orientované světónázorové tendence.

Rozpracování marxisticko-leninské filozofie jako teoretického východiska vědeckého světového názoru, ale především dovedení teoretického výkladu až do roviny praktického formování světónázorového profilu člověka řadí monografii J. Mužíka mezi práce, jejichž obsah je zaměřen především na řešení současné společenskovo-výzkumné praxe a jejích aktuálních otázek.

Hana Měchurová

Vedle práce Miroslava Soukupa *Strategie rozvoje zemské civilizace* se v naší odborné literatuře v rámci mezinárodní edice socialistických zemí *Lidstvo na prahu XXI. století* objevilo další významné dílo z oblasti globalistiky, vědní disciplíny, která se konstituovala teprve nedávno a jejíž název vznikl v Sovětském svazu. J. Sedlák pro tento obor používá název globalistika, M. Soukup „globologie“. Soukupovo a Sedlákovo pojetí se však neliší jen názvem, i když přístupy obou autorů mají některé styčné body. Oba považují za hlavní globální problém bezvýhradně otázky války a míru a oba věnují velkou pozornost významu mezinárodního mírového hnutí. Termojaderná válka by totiž mohla způsobit zánik veškerého života na Zemi. Zatímco však Soukupův časový horizont se pohybuje zhruba od pravděpodobného vzniku naší galaxie do jejího možného zániku, jeho prostorový horizont zhruba od mikročástic až po naši Metagalaxii, J. Sedlák se soustřeďuje především na nejbližší budoucnost.

J. Sedlák nechápe marxistickou globalistiku pouze jako studium určitých objektivních procesů, nezávislých na vůli národů, tříd a sociálních skupin, ale rovněž jako návod k praktickému jednání, tedy i jako součást teorie vnitřní a zahraniční politiky orientující se na řešení globálních problémů z třídních pozic světového socialismu. Důsledně třídní přístup, který je charakteristický pro celou práci, přispívá k odhalení společenské podstaty globálních problémů. Pochopení dialektiky současné epochy není možné bez proniknutí k podstatě globálních procesů a problémů.

Celá práce je rozdělena do šesti kapitol. První část se zabývá především *předmětem marxisticko-leninské globalistiky*. Druhá kapitola se soustřeďuje na *otázky mezinárodního třídního boje*. Třetí část je zaměřena na *problematiku životního prostředí*, zejména z hlediska vztahu ekologie a ekonomie. Čtvrtá kapitola reaguje na *otázky tzv. surovinové a energetické krize ve světě*. Pátá kapitola je věnována zejména *vztahům rozvojových zemí k zemím hospodářsky vyspělým* se zvláštním zřetelem na nejožehavější problémy zemí Asie, Afriky a Latinské Ameriky, jakými jsou například problémy spojené s rychlým populačním růstem v této oblasti světa. Konečně poslední kapitola upozorňuje na *problémy militarizace, horečného zbrojení a ozbrojených konfliktů*. Poměrně značnou pozornost věnuje autor kritice některých myšlenek a koncepcí řady buržoazních globálních projektů, hlavně projektů známého Římského klubu. Zde je třeba ocenit skutečnost, že autor tyto projekty jednoznačně neodmítá se vším všudy, nýbrž se snaží ukázat, v čem tkví jejich racionální jádro a význam.

Sedlákova práce je určena pro široký okruh čtenářů, a proto autor na mnoha místech, možná i úmyslně, ustupuje od striktně vědeckého přístupu ke zkoumané problematice. Některé pasáže mají výrazně publicistický charakter a někdy jsou i emocionálně podbarveny. Kniha obsahuje mnoho myšlenek a názorů, s nimiž lze polemizovat, což je u práce s touto tematikou pochopitelné a lze to dokonce uvítat. Určitým nedostatkem je nepříliš jasné vymezení některých základních pojmů. Velmi mlhavé je například autorovo rozlišování mezi globálními procesy a problémy. Domnívám se, že globální problémy jsou způsobeny disharmonickým vývojem globálních procesů a žádný globální proces sám o sobě nepředstavuje problém. Například rychlý populační růst způsobuje vážné problémy jen pokud je dán do souvislosti s omezeností přírodních a ekonomických zdrojů, která je ovšem dána především společenskými podmínkami. V práci dále není přesně vymezeno místo globálního modelování v rámci globalistiky. Někdy se pak těžko rozlišuje, které otázky spadají do sféry globálního modelování a které musí být řešeny spíše v rámci celé globalistiky, resp. teorie globálních procesů.

Recenzovaná práce reaguje na naléhavou společenskou objednávku a v tom tkví její aktuálnost. Autor ji obohatil rozsáhlou faktografií a tabulkami, které blíže dokumentují jeho přístupy a závěry. Předcházející praxe autora umožnila velice zasvěcený a podrobný výklad v oblasti mezinárodních vztahů, ať už jde o otázky vojenskopolitické, mezinárodněprávní či širší souvislosti světového obchodu, dále o vztahy SSSR a USA a vztahy Východ-Západ vůbec. Zvláštní pozornost věnuje autor boji za mír ve světovém měřítku a činnosti různých mezinárodních organizací, které se na tomto boji podílejí. Za vážné zamyšlení stojí upozornění na význam celoplanetárního citění ve vztahu k hroživým globálním problémům.

Sedlákova kniha je určitou výzvou k neodkladnému řešení závažných globálních problémů a na konkrétních faktech podrobněji ukazuje různé stránky těchto problémů. Je v ní tedy propojen informativní a varovný aspekt. V tom tkví hlavní

význam a přínos celé práce. Kniha je zajímavě a čtivě napsána a obsahuje velké množství cenných informací. Lze ji doporučit všem, kteří se zajímají o problémy, jež přesahují rámec naší vlasti. Některé se nás často bezprostředně netýkají (např. problém hladu a podvýživy v rozvojovém světě) nebo si jejich rozsah a nebezpečnost ne vždy plně uvědomujeme (např. některé ekologické vlivy), avšak v podstatě všechny mohou být vyřešeny jen společným úsilím celého lidstva.

Petr Pavlík

M. Formánek: Socialistická robotnícka trieda

Bratislava, Pravda 1985, 273 s.

Problematika úlohy dělnické třídy v procesu přeměny společnosti, zejména v nové historické situaci, která se vytváří po vítězství socialistické revoluce v podmínkách socialismu a jeho dalšího rozvoje, patří tradičně ke klíčovým problémům vědeckého komunismu. Nové nároky na zkoumání otázek úlohy dělnické třídy vyplývají ze závěrů XXVII. sjezdu KSSS a XVII. sjezdu KSČ, ze strategické linie urychlování sociálně ekonomického rozvoje.

Do teoretické diskuse, která se nad úkoly a podněty obsaženými v závěrech sjezdů rozvíjí, vstupuje velmi podnětná práce M. Formánka. Pod názvem *Socialistická robotnícka trieda* ji vydalo nakladatelství Pravda v edici *Vedecký komunizmus*, která plným právem získává stále větší ohlas, a to nejen mezi badateli příslušného oboru.

Práce je rozdělena do dvou částí a šesti kapitol. První část, nazvaná *Postavenie a úloha socialistickej robotnickej triedy v teoretickej diskusii*, zahrnuje kapitoly *Hlavné problémy a nedostatky vo vymedzení triedy*, *Význam leninského vymedzenia triedy*, *Pokusy o vymedzenie socialistickej robotnickej triedy*. Autor v ní zaujímá stanoviska k problémům, jež jsou předmětem diskuse v marxistické teoretické frontě v SSSR i v jiných socialistických zemích, včetně ČSSR.

Druhá část práce, *Základné črty socialistickej robotnickej triedy*, v níž je vyloženo vlastní autorovo pojetí zkoumané problematiky, je rozčleněna rovněž do tří kapitol. Její těžiště spočívá v kapitole *Dve stránky výrobné úlohy socialistickej robotnickej triedy*. Na ni organicky navazují kapitoly *Politické vlastnosti a úloha socialistickej robotnickej triedy* a *Vedomie a uvedomenie socialistickej robotnickej triedy*. Závěr práce koncentrovaně shrnuje základní problémové okruhy a charakteristiky socialistické dělnické třídy.

V omezeném prostoru recenze nelze přirozeně vyčerpat všechny problémy obsažené v práci ani postihnout náročnou logiku argumentace.

Autor především zdůrazňuje, že v podmínkách socialismu je rozvoj dělnické třídy rozhodujícím předpokladem progresivní společenské úlohy a aktivity ostatních tříd a vrstev, že rozvoj dělnické třídy a formování socialismu a komunismu tvoří dialektickou jednotu, jejíž hybnou silou, „pružinou“, je ustavičný progresivní vývoj dělnické třídy — ústředního subjektu formování rozvinuté socialistické společnosti. Podtrhuje nesmírný praktický význam skutečného, nikoli formálního respektování a využívání zákonitostí vedoucí úlohy dělnické třídy v socialistické společnosti jakožto rozhodujícího kritéria pokrokovosti společenských postojů a hnutí. Upozorňuje na nebezpečí nadoceňování, obcházení a bagatelizování této zákonitosti.

Při hodnocení teoretické diskuse probíhající ve společenskovědní literatuře v SSSR, Polsku, Maďarsku, NDR i ČSSR k otázkám vymezení tříd a k aplikaci Leninovy definice tříd zaujímá stanovisko k závažným metodologickým otázkám. Právě v tomto stanovisku, o něž se opírá celé autorovo pojetí dané problematiky, spočívá velmi podstatný moment teoretického přínosu práce M. Formánka.

Jedním z nejzávažnějších metodologických problémů, který se projevuje při zkoumání procesů v oblasti třídní sociální struktury socialistické společnosti, je problém vzájemného vztahu socioprofesní a sociálně ekonomické struktury společnosti. Tento problém opět odráží obtíže v odlišování výrobně technické a sociálně ekonomické stránky společenské organizace, resp. dělby práce, a má své hluboké kořeny v dialektice tzv. technicko-ekonomických vztahů tvořících součást výrobních sil a výrobních, vlastnických vztahů. Obtíže v identifikaci sociálně ekonomické stránky společenské dělby práce, neschopnost vidět sociálně ekonomický charakter práce ve vazbě na vztahy vlastnictví výrobních prostředků, tj. jako určitou specifickou úlohu skupin spojených s určitým druhem práce v procesu realizace socialistického vlastnictví, nepochopení závislosti, ale i relativní nezávislosti této charakteristiky na technickém obsahu práce, to všechno je zdrojem mnoha nejasností, zkreslení, ale i zásadních nedostatků v postihování dialektiky třídní sociální a profesní struktury socialismu. procesů překonávání rozporů společenské dělby práce a sblížování tříd a sociálních

skupin, ve vymezování relativní určitosti těchto tříd a skupin i jejich vnitrotřídní a vnitroskupinové diferenciace.

V důsledku neschopnosti některých autorů odlišit obě stránky dělby práce, obě roviny společenské struktury, se objevují přístupy, které od sebe odtrhují přeměny v oblasti vlastnictví a v oblasti společenské dělby práce a jednostranně akcentují buď pouze vlastnické charakteristiky, chápané v podstatě právně a zbavené reálného ekonomického obsahu, nebo pouze profesně chápané charakteristiky dělby práce. Neméně nesprávné a ve svých důsledcích nebezpečné jsou přístupy, které zpochybňují úlohu sociálně ekonomické struktury společnosti, konstituující se na základě postavení velkých skupin lidí ve výrobních vztazích, vůči ostatním rovinám společenské struktury, zejména vůči profesní strukturační.

Objevují se stanoviska akcentující uvolňování vazeb mezi jednotlivými rovinami společenské struktury a ve smyslu poklesu určující role sociálně ekonomické struktury. Hovoří se o překonávání třídní determinace názorů, postojů a hodnotových orientací ve prospěch orientací, názorů a postojů formujících se na bázi socioprofesioně chápaných vrstev a skupin. Jsou rozvíjeny úvahy o rozřezování sociálně ekonomicky vyhraněných útvarů, především tříd, do profesních skupin, resp. o přeměně těchto útvarů v souhrny individuí nezávislých na sociálně ekonomickém začlenění, přestože takovýmto sociálně ekonomickým začleněním je i začlenění svobodného komunistického výrobce, člena asociace sdružených, skutečně rovnoprávných vlastníků výrobních prostředků.

Stejný metodologický základ mají přístupy, které eklekticky směšují podstatně sociálně ekonomické charakteristiky, jako je postavení ve vlastnických vztazích či charakter pracovní činnosti jako určité funkce v procesu realizace socialistického vlastnictví, s ryze profesními charakteristikami, jako je míra tvořivosti, kvalifikovanosti pracovní činnosti, jejího technického vybavení, výše příjmu, stupeň vzdělání apod., a stavějí všechny tyto charakteristiky vedle sebe v zájmu postižení údajné mnohosti stejně významných faktorů formujících postavení jednotlivých tříd, skupin a vrstev. Patří sem i přístupy, které chápou profesní diferenciaci jako určitou konkrétnější vnitřní diferenciaci v rámci tříd a sociálních skupin.

Více či méně důsledná aplikace metodologických východisek, o něž se tyto přístupy opírají, pak musí vést k nesprávnému chápání procesu sblížování tříd a skupin, zejména k přeceňování výsledků dosažených v tomto procesu, k podceňování sociálně ekonomických rozdílů mezi určitými skupinami pracujících, zejména dělnickou třídou a určitými skupinami inteligence, které nemíjí automaticky sblížováním technického charakteru práce. V jiné variantě ovšem vedou i k tendencím zvětšovat určitou podobu dělby práce, redukovat dělnickou třídu na fyzicky pracující a dokazovat její mizení či klesající úlohu ve společnosti, nebo naopak neúměrně rozšiřovat její hranice. Velmi často vedou k přístupu, kdy je dělnická třída chápána pouze jako objekt sociální péče inteligence a řídicích pracovníků, k technokratismu či scientokratismu, k faktickému odmítnutí významu či vůbec reálnosti prohlubování vlastnické aktivity dělnické třídy a rozšiřování její politické aktivity a účasti na řízení společnosti. Zejména kontexty vědeckotechnické revoluce dávají stoupencům podobných názorů zdánlivě oprávnění, aby pod záminkou „modifikace“ forem existence a úlohy dělnické třídy v současnosti tuto úlohu fakticky revidovali.

V oblasti propagandy se můžeme poměrně často setkávat s vlivy podobných přístupů a názorů, nabývajících někdy podoby nepochopení historického významu a obsahu závěrů XXVII. sjezdu KSSS a XVII. sjezdu KSČ, scientokratického či technokratického chápání cest urychlování sociálně ekonomického rozvoje socialistické společnosti, opomíjení těch podstatných momentů sjezdových závěrů, které souvisejí se zdokonalováním socialistických výrobních vztahů, s rozvojem socialistické samosprávy a účasti pracujících na řízení, s prohlubováním vlastnické aktivity a subjektivity mas pracujících.

Velkou předností práce M. Formánka je, že odkrývá metodologické kořeny těchto přístupů, jakož i cesty jejich překonání, vede s těmito přístupy angažovanou polemiku a upozorňuje na prakticko-politické souvislosti zkoumaných teoretických problémů.

Při vlastní interpretaci systému třídotvorných znaků obsaženého v Leninově definici tříd se vyslovuje pro chápání této definice jako uceleného systému s pevnou vnitřní logikou a hierarchií, systému, který především vyjadřuje postavení velkých skupin lidí ve výrobních vztazích, a to v dialektické jednotě s danou úrovní výrobních sil společnosti a z ní vyplývající výrobně technickou úlohou zkoumaných skupin. Zdůrazňuje vlastnický vztah jako určující prvek tohoto systému a odmítá přístupy zabývající tento vztah reálného ekonomického obsahu. Stejně podnětně přistupuje i k interpretaci dalšího třídotvorného znaku — místa ve společenské organizaci, resp. dělby práce. Upozorňuje na nutnost respektovat reálné souvislosti výrobně technické a

sociálně ekonomické (vlastnické) stránky dělby práce, kdy technicky nestejnorodá práce je jen technickým základem možné sociální nestejnorodosti, přičemž sociálního obsahu nabývá v rámci konkrétní společenské formy, v rámci vlastnického vztahu. Naproti tomu vlastnický vztah nabývá reálného obsahu jen ve výrobním procesu a úzce proto souvisí se společenskou dělbou práce. Polemizuje s různými přístupy zkreslujícími proces sblížování tříd a sociálních skupin socialistické společnosti a upozorňuje, že jej nelze chápat jakožto jednoduchý, mechanický proces spočívající v technických přeměnách práce, posilování průmyslového charakteru výroby, narůstání kvalifikované tvořivé práce, životní úrovně a všeobecné kulturnosti, že je třeba respektovat hlavní článek celého procesu, jímž je reálné vlastnické jednání pracujících a jejich účast na řízení společnosti, a že je třeba zevrubně analyzovat předpoklady a formy rozvoje politické vedoucí úlohy socialistické dělnické třídy.

Ve druhé části práce autor na základě výše uvedených, často formou polemiky rozvíjených metodologických východisek přistupuje k vlastnímu pozitivnímu výkladu zkoumaných otázek.

Soustřeďuje především pozornost na rozlišení dvou stránek výrobní úlohy dělnické třídy. Na základě analýzy závěrů klasiků zdůrazňuje nezaměnitelnost socioprofesionálních určení dělnické třídy odvozených z dané úrovně výrobních sil s určujícími charakteristikami sociálně ekonomickými. K identifikaci dělnické třídy v mase námezdních zaměstnanců kapitalistické společnosti užívá Marxova pojetí produktivní práce, formálního a reálného podřízení práce kapitálu a bezprostřední produkce nadhodnoty. Z rozboru vyplývá, že postačující charakteristikou dělníka nemůže být pouhé určení fyzicky pracujícího. Na druhé straně však autor v polemice s tendencí k neúměrnému rozšiřování dělnické třídy zdůrazňuje hledisko bezprostřední produkce nadhodnoty v materiální sféře.

M. Formánek věnuje značnou pozornost analýze kategorie vlastnictví. K řešení tohoto problému si vytváří široké zázemí zkoumáním struktury socialistických výrobních vztahů, základního a výchozího výrobního vztahu, cest zprostředkování realizace těchto vztahů, základního rozporu výrobního způsobu socialistické fáze komunistické formace i rozporu socialistických výrobních vztahů. Zkoumá rovněž problém ekonomických zájmů.

Podrobně se zabývá kategorií reálného zespolečenštění práce a výroby v podmínkách socialismu, upozorňuje na skutečnost, že tento proces nelze redukovat jen na jeho výrobně technickou stránku a vyjadřovat jej pouze pomocí různých ukazatelů rozvoje výrobních sil, jelikož zahrnuje i souvislosti tohoto rozvoje výrobních sil v oblasti zdokonalování výrobních, vlastnických vztahů, procesy rozvoje a prohlubování reálné vlastnické subjektivity dělnické třídy a ostatních pracujících, zprostředkované jejich aktivní účasti v ekonomickém řízení i v politické aktivitě a podmíněné kvalitní funkcí politických institucí, především prohlubováním vedoucí úlohy strany.

K mimořádně podnětným částem práce patří pasáže, kde autor ukazuje historické meze procesu realizace obecně komunistické podstaty výrobních vztahů socialistické společnosti, především vlastnických vztahů, v jejich specificky socialistickém ozvláštnění. Zkoumá procesy, jimiž úroveň výrobních sil ovlivňuje rozsah a tempo osvobození práce, existenci určitých mechanismů a článků zprostředkujících a vyjadřujících míru společenskosti způsobu spojení živé a mrtvé práce, míru spojení pracovní činnosti s celospolečenským přivlastňováním výrobních prostředků a spotřebních předmětů, míru zainteresovanosti na prosazování celospolečenských zájmů.

Autor ukazuje možnost určitých negativních jevů a poruch v tomto mechanismu zprostředkování a poukazuje na nutnost vedoucí úlohy dělnické třídy, jejích institucí při překonávání těchto poruch a vybočení projevujících se hypertrofizací určitých lokálních stránek a funkcí celého procesu. K těmto problémům přihlíží i při charakterizování socialistické dělnické třídy jako nejpokrokovější třídy socialistické společnosti a to zvláště pokud jde o vztah této třídy k ostatním pracujícím.

Z této autorovy analýzy pak vyplývají i závěry o rostoucí úloze a odpovědnosti subjektivního činitele rozvíjejícího socialistickou podstatu výrobních a dalších společenských vztahů, především dělnické třídy jako rozhodující složky společenského subjektu, nejbezprostředněji podřízené socialistickým vztahům, v jejímž postavení se nejrychleji a nejúčinněji mění formální podřízení nárokům vlastnického jednání v reálné vlastnické jednání. Toto jednání pak podněcuje celkový rozvoj vlastnické subjektivity dělnické třídy, jakož i rozvoj vlastnického jednání a subjektivity ostatních pracujících. Autor přirozeně nezavírá oči před existencí řady limitů a zábran, jimiž „mateřská znaménka“ starého na těle socialistické společnosti zasahují do realizace této úlohy dělnické třídy a promítají se i v oblasti vědomí a postojů konkrétních příslušníků dělnické třídy. Odmítá však absolutizaci těchto limitů do podoby prezírávého přístupu k úloze třídy a k jejímu nahrazení úlohou „elit“ různého typu. Je třeba ocenit autorovu schopnost vidět objektivně limitující faktory v postavení

ostatních skupin pracujících za socialismu, družstevních rolníků, inteligence, řídících pracovníků, skutečnost, že v důsledku svých objektivních vlastností i subjektivních hledisek mohou přecenit význam svého zprostředkujícího postavení a orientovat se spíše na své specifické zájmy a tím komplikovat prosazení zájmů dělnické třídy i celé společnosti.

Přirozeným vyústěním logiky výkladu autora je zdůraznění základních charakteristik progresivní společenské úlohy dělnické třídy. Dělnická třída je podle autora bezprostředním výrobcem socialistického typu, který plní rozhodující výrobně technickou funkci ve výrobním procesu, ztělesňuje nejvyšší technický a výrobně organizační stav výroby. Ztělesňuje však především nejvyšší formu realizace socialistického společenského vlastnictví, bezprostředně reprodukuje a vyjadřuje základní výrobní vztah socialistické společnosti.

Bezprostřední pracovní přetvářecí působení na přírodu, s níž je dělnická třída spojena, kde dochází k materializaci vlastnického vztahu a tím i jeho produkci v primární podobě, je v autorově pojetí významným momentem stanovení relativní úlosti dělnické třídy ve vztahu k početným skupinám zejména duševních pracovníků mimo materiální výrobu. Nevylučuje však, aby se součástí dělnické třídy staly skupiny duševních pracovníků, kteří úměrně aplikaci vědy ve výrobě do tohoto bezprostředního působení na přírodu vstupují.

Všechny charakteristiky vyjadřují postavení dělnické třídy jako třídy, která se může stát subjektem vlastnického vztahu jen jako celá třída při aktivní zprostředkující roli svých politických institucí a politické aktivity, při soustavném prohlubování vedoucí úlohy svého předvoje — komunistické strany.

Autor se proto touto politickou stránkou postavení a úlohy dělnické třídy v socialistické společnosti podrobně zabývá a nenechává stranou ani náročnou problematiku vědomí a formování socialistického uvědomění dělnické třídy. Jeho analýza vyúsťuje v konstatování rozhodující úlohy komunistické strany při politickém zprostředkování vedoucí úlohy dělnické třídy i při formování jejího vědomí.

Jak již bylo zdůrazněno, nelze v rámci jedné recenze vyčerpat, ba ani stručně naznačit bohatý obsah práce M. Formánka. Vyznačuje se širokým záběrem, komplexním přístupem k zvolené problematice. Jako pro všechny autorovy práce je pro ni charakteristická filozoficky založená argumentace, důsledně uplatňující marxistickou metodologii a angažovaný, stranický přístup k tématu. Svým obsahem se práce organicky začleňuje do kontextu tvůrčí atmosféry, která se vytváří v souvislosti s významnými podněty XXVII. sjezdu KSSS a XVII. sjezdu KSC, a je důstojným příspěvkem k realizaci úkolů, které pro oblast společenských věd z jednání sjezdů vyplynuly.

Josef Heller

P. Mešťan: Sociálne partnerstvo a participácia

Bratislava, Pravda 1986, 182 s.

V bratislavském nakladatelství Pravda vyšla v roce 1986 kniha slovenského pedagoga a teoretika v oblasti vědeckého komunismu Pavola Mešťana *Sociálne partnerstvo a participácia*. V návaznosti na své předchozí práce (některé v úvodu knihy cituje) pokračuje autor v systematickém výzkumu vysoce aktuálního a zároveň velmi složitého jevu, jakým je teorie a praxe „demokratického socialismu“ jako ideové základny sociálně demokratických a socialistických stran, a dále s ohledem na nové poznatky propracovává své dosavadní závěry.

Západoevropská sociální demokracie představuje významný politický faktor v mezinárodních vztazích, ovlivňující výrazně mezinárodní poměr sil. Patří k těm, kteří vystupují aktivně v boji za mír, za odvrácení jaderného nebezpečí a jsou důležitými spojenci antiimperialistické fronty. „Spolupráce s nimi“, — píše se v Programu KSSS — „může sehrát významnou úlohu především v otázce odvrácení jaderné války“ (Program Komunistické strany Sovětského svazu, nová redakce, schválená XXVII. sjezdem KSSS. In: Týdeník aktualit, příloha 12/1986, s. 22). Závažnou roli hraje však sociální demokracie i v otázkách vnitropolitického vývoje řady kapitalistických zemí. Analýza jejich teoretických východisek a praktické vnitřní politiky odhaluje přetrvávající hluboké ideologické rozpory mezi komunisty a sociálními demokraty. Poznání vzájemných postojů, jak se o tom hovoří v Politické zprávě ÚV KSSS, je zcela nezbytné pro zdárný dialog směřující k aktivizaci boje za mír a mezinárodní bezpečnost (Politická zpráva ústředního výboru KSSS XXVII. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu, přednesená generálním tajemníkem ÚV KSSS soudruh M. S. Gorbačovem 25. února 1986. In: Týdeník aktualit, příloha 10/1986, s. 25).

Pavol Mešťan, dlouholetý specialista v oboru rakouské sociální demokracie, zvolil pro osvětlení teorie demokratického socialismu, jeho buržoazního charakteru, metodu analýzy klíčových koncepcí, tj. pluralismu, sociálního partnerství a participace, tak jak se projevují především v podmínkách rakouské společnosti. Postihl, že uvedené koncepce představují v současné době výchozí ideová zázemí teoretiků a ideologů „demokratického socialismu“, štit a zbroj při pokusech podat „serióznější“ zdůvodnění reformistické politiky, která má „třídním smírem“ ukázat, že dělnická třída už není vykořisťovaná a že pokud tu nějaká nespravedlnost je, potom „demokratizace“ a „sociální reformy“ ji odstraní. Jiné názory se údajně rozcházejí se skutečností, neboť „učení o třídách a třídním boji již odporuje nejnovějším vědeckým poznatkům o sociální struktuře společnosti“ (s. 13).

První kapitola, nazvaná Ideál a realita, podává přehled závažných ideologických otázek, jež jsou předmětem trvalé „péče“ teoretiků sociální demokracie. Autorovi se daří přehledným způsobem problémy uceleně vyložit s odvoláním na klíčové citace z děl klasiků marxismu-leninismu i na citace z prací ideových odpůrců a z dokumentů sociálně demokratických stran. Jde například o postoje sociální demokracie k otázkám významu diktatury proletariátu, problematiku socialistické revoluce, obsahu pojmů marxistická věda a ideologie, kategorie tříd a třídního boje atd. Poznatky o dějinném vývoji názíraném a hodnoceném marxisty v duchu marxisticko-leninské teorie poznání jsou sociálně demokratickými teoretiky odmítány jako překonané a neplatné a v duchu apologetiky buržoazního systému jsou nahrazovány demagogickým přeceňováním možností buržoazní demokracie, zdůrazňováním její nadřítosti. Autor v této souvislosti věnuje zvýšenou pozornost i tradičním tématům našich ideových odpůrců – otázce vztahu diktatury proletariátu a demokracie, otázce rovnosti atd. Jde vesměs o problémy, které tvoří do určité míry osu nepřátelské propagandy vůči socialistickým zemím. Autor kriticky analyzuje názory sociální demokracie na význam a charakter buržoazního státu, na jeho vztah k nadnárodním monopolům, a naopak. Ukazuje nerozlučné spojení monopolů a buržoazního státu, jež vyvrací představy sociálních demokratů o možném spoutání monopolů státem. „Tak jako je nemožné odtrhnout politiku a ekonomiku, mezi nimiž platí vztah dialektické závislosti, tak není možné oddělovat od sebe monopoly a buržoazní stát, který je třídním nástrojem politické a ekonomické moci buržoazie. ... Šíření iluzí o suverenitě a „neutralitě“ státu je umožněno existencí složitého mechanismu převodů ekonomické a politické moci monopolů, tedy zájmů špiček monopolistické buržoazie, do politiky státu a buržoazních vlád, jenž je před veřejností hluboce utajen“ (s. 24).

Při autorových argumentacích o nesprávné názorové orientaci sociálních demokratů je možno si položit otázku – co je důvodem toho, že mylné, nevědecké názory a praktické kroky sociální demokracie mají mezi rakouskými pracujícími ohlas, že se socialistické straně Rakouska podařilo získat autoritu, ovlivnit výši životní úrovně v době, kdy se dostala k moci, že byla po 13 let samostatnou vládnoucí stranou (s. 6). Částečnou odpověď na tuto velmi složitou otázku je možno najít na straně dvacet, kde autor upozorňuje na některá zjednodušená tvrzení o tom, že buržoazie používá politickou moc jediné k prosazování svých třídních pozic a zájmů, které jsou neslučitelné se zájmy společnosti. Jaká je skutečnost? „... politická moc vykořisťovatelské třídy objektivně musí do určité míry zabezpečovat společné zájmy, neboť by se jinak neudržela. Vykořisťovatelská třída je sama podmínkem na společných zájmech, přitom je však zabezpečuje tak, aby vyrvala největší kus pro sebe, tedy na nich vydělává. Tím se se společenskými zájmy ostře rozchází. A přitom právě nevyhnutelnost zabezpečování společných zájmů umožňuje buržoazii dokazovat, že pluralismus existuje“ (s. 20–21).

V podmínkách Rakouska je tento argument do značné míry umocněn vnitřní rozporností sociální demokracie, danou historickým vývojem. Spojení sociální demokracie se státní monopolním kapitalismem a priori vytváří předpoklad pro konkrétní formy spolupráce s buržoazií a tím i pro podíl na obraně třídních zájmů buržoazie. Na druhé straně závislost sociální demokracie na podpoře části dělnické třídy a pracujících mas se promítá v nutnosti respektovat i jejich zájem. V politické praxi však většinou nelze vyhovět oběma stranám. Důsledná obrana zájmů pracujících není totiž možná bez rozchodu s kapitalistickým systémem.

Na otázku, co znamená pluralismus pro sociálně demokratickou ideologii, jaký význam přikládá tato ideologie pluralistickým koncepcím v kampaních za diskreditaci monistického filozofického základu marxismu-leninismu, a na některé další, odpovídá autor ve *druhé kapitole*. I zde nastiňuje nejprve historický vývoj jevu a poté sleduje formy a důsledky jeho uplatňování v praxi především rakouských politologů, kteří se zaměřují zejména na propagaci a idealizaci „demokratického“ systému stran. Ten údajně umožňuje realizovat partnerství i jejich vzájemné soupeření. „Strany mají svádět a konečně i vedou vzájemný boj o hlasy voličů a o politickou moc ve

státě“ (s. 39). „Tento přístup napomáhá „zbavit“ politický systém jeho třídně politického obsahu, jeho ekonomických a třídně politických vztahů ve společnosti. Tím se z buržoazního výkladu vytrácí kvalitativní rozdíl a zásadní rozpor buržoazního a socialistického politického systému a současně se vytváří možnost „vědecky“ konstruovat politický systém jako systém institucí a vzájemných vztahů bez ohledu na existující třídní sociální strukturu společnosti. To vede k hledání a konstruování všeobecných modelů politického systému či „ideálních modelů čisté demokracie a podobně“ (s. 40).

Na teorie pluralistického politického systému navazují koncepce sociálního partnerství a participace. „Prostřednictvím těchto fenoménů se intenzivně vytváří zdání demokracie, která údajně dává možnost všem lidem podílet se na politické moci“ (s. 41).

Koncepce celé práce, ale zejména logická stavba třetí kapitoly, nazvané *Sociální partnerství*, potvrzují, že autor sleduje danou problematiku po mnoho let a daří se mu úspornou, zhuštěnou formou postihnout podstatu i mnohotvárnost analyzované látky.

Franz Muhri, předseda Komunistické strany Rakouska, v článku *Za fasádou partnerství* označil sociální partnerství za politický, ideologický a organizační mechanismus, založený na tezi o transformovaném kapitalismu. Tento mechanismus má přenést řešení sporných otázek za stůl pracoven, neboť třídní boj se prý stal v nových podmínkách smyšlenkou. Nápomocny mají být nově vzniklé orgány, které v rakouském hospodářsko-politickém systému mají v dělnickém prostředí potlačovat smysl pro solidaritu, napomáhat k zamlžování třídního uvědomění, zbavit odbory třídní autonomie, podříditi zájmy dělníků zájmům kapitálu (Otázky míru a socialismu 5/1986, s. 19).

Autor recenzované práce ukazuje v tomto smyslu na celou složitost a propletenost jednotlivých subjektů rakouského politického a ekonomického systému. Existence různých komor, svazů, stran a dalších subjektů, nepřehlednost vnitřních a vnějších vazeb znemožňuje jednoznačně stanovit jejich skutečný charakter. „Tento slepenec na jedné straně slouží osobním zájmům jeho tvůrců a aktérů a na druhé straně je skvělou kouřovou clonou, která před veřejností zastírá skutečnost, že v podstatě jde o spojení dvou buržoazních stran, které se jednoznačně zaměřuje na

- a) apologetiku kapitalismu a zachování vlády buržoazie,
- b) odvrácení nebezpečí nastolení diktatury proletariátu,
- c) podporu antikomunistické aliance světové buržoazie“ (s. 58).

Vývoj rakouské ekonomiky posledních let prokázal nejen iluzornost koncepci sociálního partnerství, ale i význam boje za jeho odstranění jako překážky demokratické společnosti. „... v podmínkách rakouské kapitalistické společnosti — cituje autor dokument Komunistické strany Rakouska — je skutečně demokratický vliv pracujících na nejdůležitější rozhodnutí v hospodářství a ve státě a především vliv na změnu společenského řádu možný jen pomocí společných akcí a jednotného hnutí dělníků a všech pracujících“ (s. 78).

Ukutečňování politiky „sociálního partnerství“ provází teze o spolurozhodování, o takzvané participaci pracujících na řešení otázek, které bezprostředně souvisejí s jejich pracovištěm a činností podniku. V této rovině se mimo jiné formuje i konkrétní vztah sociálně demokratického hnutí k dělnické třídě a ostatním pracujícím. Blíže se těmito otázkami autor zabývá v *předposlední kapitole*, nazvané *Participace*. Stručně v ní charakterizuje názory některých západoevropských teoretiků a poukazuje i na neúspěšné pokusy rakouské sociálně demokratické levice dát teorii participace revoluční obsah. Výsledkem těchto snah je pouze dezorientace v myšlení lidí, dezintegrace třídního charakteru dělnické třídy (s. 83). V této souvislosti si autor všímá i závažné otázky možného revolučního využití participace v kapitalistické společnosti. Dochází k závěru, že spolurozhodování může nabýt reálné funkce pouze tam, „kde dojde k revolučnímu napětí a kde se prakticky vytvoří (v rámci demokratické revoluce) dvě proti sobě stojící moci: na jedné straně politická moc kapitálu a na druhé straně politická moc proletariátu; to se může projevit například i ve struktuře revolučního vládního orgánu, jestliže představitelé revolučního hnutí třídy spojují tlak shora s tlakem zdola. Za těchto podmínek za předpokladu, že vznikne dvojvládní, je spolurozhodování možné“ (s. 97). Autor dále podtrhuje vazby a úzkou souvislost mezi bojem demokratického hnutí za skutečné spolurozhodování a možností zřízení široké antiimperialistické aliance, zaměřené proti státní monopolistickému kapitalismu. Tuto skutečnost označuje za „konkrétní historickou formu na cestě k socialistické revoluci, k nastolení diktatury proletariátu, tedy k zásadní změně kapitalistické společnosti“ (s. 99).

V minulosti došlo několikrát k pokusům tuto otázku deformovat a v pokřivené formě propagovat i u nás. V *páté kapitole*, nazvané *Zbraně pravice v podmínkách Československa*, je ukázána úzká souvislost a negativní dopad ideologie pluralismu, sociálního partnerství a participace na vnitropolitický vývoj v Československu v druhé polovině šedesátých let. Zkušenosti ukazují, že tendence ovlivnit myšlení našich lidí v duchu sociálně demokratického oportunismu existují i dnes. Dochází k neustálým pokusům lživě interpretovat socialistickou skutečnost, zveličovat omyly, zneužívat naší sebekritiky.

Potřeba znát názory sociální demokracie, prostředky její politiky nevyplyvají však pouze z nebezpečí jejího negativního vlivu na myšlení lidí a hledání vědeckých přístupů k řešení nově se objevujících otázek. Souvisí s celkovou aktuálností zejména pokud jde o zahraničně politické působení sociální demokracie ve prospěch míru. Vést úspěšný dialog, uzavírat potřebné účinné spojenecké svazky na podporu zachování míru, předpokládá důkladnou znalost všech předností i negativních rysů partnera. Analýza sociálně demokratické ideologie v podmínkách Rakouska je zdařilým pokusem ukázat současnou tvář sociální demokracie, postihnout její rozporuplnost a vliv na dělnické hnutí.

Pravěk Mešťan poskytuje svou prací cenný a svým způsobem ojedinělý studijní materiál nejen pro specialisty a zájemce studující obor, ale i pro ostatní čtenáře zajímající se o aktuální otázky ideologické výzbroje současné sociální demokracie Rakouska a soudobého reformismu vůbec.

Věra Ďurinová

F. M. Burlackij — A. A. Galkin: Sovremennyj Leviatan. Očerki političeskoj sociologii kapitalizma (Současný Leviatan. Nástin politické sociologie kapitalismu)

Moskva, Mysl 1985, 384 s.

Oba autoři knihy patří k významným současným sovětským teoretikům politiky usilujícím o sociologický přístup ke zkoumání politických jevů. Mají za sebou bohatou publikační činnost z této oblasti. F. Burlackij napsal několik knih a řadu statí zaměřených zejména na problematiku obecné teorie politiky, státu a míru. Významné místo v jeho tvorbě zaujímají rovněž studie věnované kritice maoismu a svým obsahem i formou pozoruhodná kniha o Machiavellim. A. Galkin je znám především díky knižním i časopiseckým studiím kriticky analyzujícím německý fašismus, soudobý neofašismus, teorii elit a současný konzervatismus v USA.

Posuzovaná kniha není jejich prvním společným dílem. V roce 1974 jim vyšla významná práce nazvaná *Sociologie, politika, mezinárodní vztahy*, která je cenná zejména proto, že patří v rámci marxistické literatury k jednomu z prvních pokusů o relativně vyčerpávající výklad sociologie mezinárodních vztahů.

Zkušeností získaných v dosavadní publikační činnosti i poznatků nashromážděných v posledních letech využili autoři k napsání zatím poslední společné knihy nazvané originálně a příznačně *Současný Leviatan*, která je, jak praví její podtitul, nástinem politické sociologie kapitalismu.

Kromě předmluvy a stručného anglického shrnutí uvedeného v závěru knihy obsahuje práce šest kapitol.

První, nazvaná *Politické vztahy v třídně antagonistické společnosti*, vysvětluje podstatu teorie politiky, přičemž konfrontuje marxisticko-leninský a buržoazní přístup k této problematice, vycházející z děl klasiků marxismu-leninismu a z děl hlavních reprezentantů současné nemarxistické politologie. Autoři se zde zabývají metodologickými otázkami studia politiky, přičemž uvádějí, že vstutku vědecké zkoumání politiky je založeno 1. na metodologii dialektického a historického materialismu, 2. na teorii středního dosahu v oblasti politiky, kterou označují jako metodiku, a 3. na souhrnu konkrétních sociologických procedur. Mezi metodami vytvořenými na základě teorie středního dosahu považují v oblasti studia politiky za základní systematickou analýzu. Podstatná část první kapitoly je věnována rovněž rozboru klíčových pojmů a elementů politického systému, za něž jsou považovány politické organizace, politické normy, politické vztahy a politické vědomí.

Při výkladu základních principů marxisticko-leninské interpretace politiky věnují autoři pochopitelně na prvním místě pozornost třídnímu přístupu k této problematice. Zdůrazňují však, že „třídní přístup k chápání politiky nemá nic společného s vulgarizací výkladu politických procesů. Politika státu je koncentrovaným výrazem zájmů panující třídy nebo panujících tříd. Odráží se v ní, i když nepřímo, rovněž tlak tříd, které jsou objektem panství a útisku“ (s. 9). Vyvozují z toho, že při studiu

politiky nevystačíme pouze s obecnými teoretickými definicemi, ale je zapotřebí konkrétní, diferencovaná analýza politických zájmů různých skupin jak uvnitř vládnoucích, tak i vykořisťovaných tříd.

Klíčovým pojmem výkladu politického života je pojem moci. V nemarxistické literatuře se můžeme setkat s celou řadou různých vymezení této kategorie. I v recenzované knize je jí věnována přiměřená pozornost. Autoři uvádějí, že marxistická věda vychází při vymezování podstaty moci z těchto tezí: 1. základem definice moci ve společnosti musí být třídní přístup, 2. moc je třeba zkoumat sociologicky, tzn. přihlížet k jejímu různorodému charakteru, 3. konstruování obecného pojmu moci musí být doprovázeno vysvětlením specifických zvláštností jejich jednotlivých druhů, tj. moci ekonomické, politické, společenské, rodinné apod., 4. je třeba rozlišovat společenskou a osobní moc, které se vzájemně prolétají, ale mohou být i odděleny, 5. je nutné přihlížet k tomu, že moc se v různých sociálně politických strukturách realizuje různě, 6. je důležité mít na zřeteli, že volní (založené na síle) a právní principy, i když úzce souvisejí, nejsou vždy totožné.

Na základě těchto výchozích tezí definují pak autoři moc a politickou moc takto: „Moc je reálná schopnost realizovat svou vůli v sociálním životě tak, že je vnucována, je-li to nutné, druhým lidem; politická moc jako jeden z nejdůležitějších projevů moci je charakterizována reálnou schopností dané třídy, skupiny i jedinců odrážejících jejich zájmy realizovat svou vůli prostřednictvím politiky a právních norem“ (s. 19).

Kapitola druhá, nazvaná *Politický systém současného kapitalismu, charakter krize a hranice modifikace*, se zabývá nejtýpějšími formami tohoto systému, jak se konstituovaly v západní Evropě a v USA. Poukazuje na hlavní příčiny krize, v níž se zmíněný politický systém v poslední třetině dvacátého století nachází, přičemž si všímá zejména toho, jaké změny způsobila dynamika sociální struktury mezi voliči, jak některé společenské přeměny po druhé světové válce modifikovaly politické struktury, zejména jaké jsou zvláštnosti a tendence poválečného parlamentarismu, a konečně kriticky analyzuje buržoazní teoretické i praktické pokusy směřující k překonání zmíněné krize.

V souvislosti s analýzou krize politického systému současného kapitalismu autoři konstatují, že jeho hlavním rysem — zejména v těch zemích, kde jsou jeho formy dnes nejtýpější, tj. v zemích západní Evropy a v USA — je stále rostoucí nestabilita. Nejdůležitějším faktorem působícím na tento trend je krize buržoazních mocenských institucí. Jejimi základními projevy jsou pokračující neschopnost těchto institucí plnit společensky nezbytné funkce a také oslabení účinnosti běžných metod realizace moci. Je to způsobeno hlavně tím, že politický systém současného kapitalismu vznikl v základních rysech jako odpověď na potřeby buržoazní společnosti na počátku jejího vývoje. Z ekonomického hlediska byl tento systém nadstavbou nad výrobními vztahy založenými na volné konkurenci. Ze sociálního hlediska tento systém předpokládal takovou společenskou strukturu, v níž velká většina nebo přinejmenším nejmasovětší vrstvy obyvatelstva byly sice drobnými, ale přece jen vlastníky výrobních prostředků, a proto byly spjaty s některou z forem kapitalistických vztahů. Z politického hlediska se předpokládalo, že aktivita občanů ve společenském životě bude trvale nízká.

Avšak od dob, kdy byly tyto principy zformulovány, se situace zásadně změnila. Za prvé došlo k základním přeměnám v občanské společnosti, které vyvolaly potřebu podstatné modifikace nástrojů, forem i metod realizace politické moci. Za druhé v samotném politickém systému začaly intenzivně probíhat procesy spjaté především s rozvojem státně monopolistického kapitalismu, vedoucí jak k významnému rozšíření funkcí tohoto systému v tradičních politickoadministrativních a zákonodárných sférách, tak k rozšíření politické moci do nových oblastí, tj. do ekonomiky, sociálních vztahů a kultury.

Třetí kapitolu knihy nazvali její autoři *Sociální komponenty politické moci* a obšířle, hluboce a všestranně v ní analyzují takové klíčové pojmy současného politického života západní Evropy a USA, jako je pojem panující třída, vládnoucí elita, skupinové a individuální vůdcovství. Autoři se kriticky vyrovnávají s reprezentativními buržoazními teoriemi zaměřenými na tuto problematiku, konfrontují je s politickou realitou současného kapitalismu a podávají marxisticko-leninský výklad uvedených pojmů.

Při charakteristice panující třídy současných rozvinutých kapitalistických zemí vycházejí z teze, že marxistický přístup k této otázce nepředpokládá, že by zmíněná třída byla sociálně monolitní, nýbrž že jde o složité strukturovanou skupinu. Nadto v průběhu panství této třídy může docházet ke střídání frakcí, jež toto panství realizují. Tyto frakce odrážejí různé dílčí zájmy, jež se uvnitř panující třídy projevují a mohou se v závislosti na podmínkách dostávat do popředí, nebo naopak

ustupovat. K tomuto střídání může docházet dokonce násilnou formou, ovšem s tou podmínkou, že se přitom nemění sociálně ekonomická podstata vykořisťovatelského uspořádání a že se nenarušují pozice dané panující třídy.

Autoři konstatují a statisticky dokazují, že v současných rozvinutých kapitalistických zemích (údaje čerpají z USA, NSR, Velké Británie, Francie, Itálie a Japonska) tvoří panující třída, tj. buržoazie, poměrně nevelkou skupinu. Početně největší vrstvou této sociální skupiny je stejně jako v minulosti střední buržoazie. Přes významnou pozici, kterou uvedená vrstva ještě zaujímá, se její úloha v určování politiky panující třídy zmenšuje. Její funkci přirovnávají autoři k antickému chóru určenému k tomu, aby v příslušném okamžiku vzdal hold přijatým rozhodnutím a odevzdal jim hlas. Nicméně střední buržoazie zůstává hlavním rezervoárem, z něhož jsou čerpány kádry nutné pro to, aby panující třída mohla realizovat svou materiální a duchovní moc. Úpadek vlivu střední buržoazie je podmíněn oslabením jejich ekonomických pozic. Právě rozpory v panující třídě, vyvolané stálým upevňováním moci monopolistické buržoazie na úkor pozic střední buržoazie, píší autoři, jsou jednou z nejdůležitějších příčin narušujících její monolitnost.

Pokud jde o pojem vládnoucí elita, který je v třetí kapitole rovněž analyzován, konstatuje se, že v buržoazní sociologii je elita vymezována jako společenská skupina stojící mimo třídy nebo nad nimi a takto je také zkoumána. „V marxistické sociologii“, uvádějí autoři, „se vládnoucí elitou rozumějí nejvyšší skupiny různých vrstev tvořících v souhrnu panující třídu, skupiny, které odrážejí zájmy dané třídy a v souladu s tím řídí ekonomický, sociální a politický život společnosti“ (s. 124).

Tomuto vymezení předchází zajímavá terminologická poznámka. Autoři píší, že „problémy zkoumání nejvyšších skupin, jejichž prostřednictvím se realizuje panství buržoazie, jsou předmětem ostrého ideově politického boje mezi marxistickou a buržoazní sociologií. Tento boj má někdy formu terminologického sporu o to, jak tyto skupiny nazývat: „„vládnoucí elitou““, jak je to obvyklé v západní sociologické literatuře, nebo panujícími vrstvami, vládnoucími kruhy atd. Hledání neadekvátnější vědecké terminologie je skutečně neobyčejně závažná otázka. Není pochyb, že toto hledání bude pokračovat. Avšak přehnaná pozornost věnovaná této stránce problému v sobě skrývá nebezpečí, že se zapomene na to, že rozdíly mezi marxistickou a nemarxistickou sociologií, včetně dané otázky, mají principiální charakter. Prvořadý význam nemá sémantika slova, ale obsah, který se do termínu vkládá“ (s. 124).

Čtvrtá kapitola se celá zabývá problematikou *politické kultury*. V úvodu vysvětluje, jaký je obsah tohoto pojmu a jak se konstituoval. Upozorňuje zejména na to, že i když sám pojem se začal používat poměrně nedávno, tj. v padesátých letech, fenomén politického vědomí, který tento pojem odráží, byl vyčleněn a podroben zkoumání mnohem dříve. K jeho analýze rozhodujícím způsobem přispěla marxistická společenská věda. V další části je kriticky rozebrána problematika politické kultury v buržoazní politologii. Závěr kapitoly je zaměřen na podrobnější analýzu teoretických a metodologických aspektů zkoumání politické kultury.

Autoři konstatují, že v současné marxistické literatuře existují různé názory na vymezení jednotlivých stránek pojmu politická kultura. Nicméně základní přístupy k jevu, který tento pojem označuje, jsou již podle nich určeny. Definují jej takto: „Politickou kulturou se rozumí institucionalizovaná a neinstitucionalizovaná historická a sociální zkušenost národního nebo nadnárodního společenství, která má větší nebo menší vliv na formování politických orientací a konečků politického chování jedinců, malých i velkých sociálních skupin. Jinak řečeno, politická kultura je v záklonech, zvycích a politickém vědomí zafixovaná „„paměť““ týkající se minulosti společnosti jako celku a také jejích jednotlivých složek, na prvním místě tříd a sociálních vrstev. Tato „„paměť““ zahrnuje sféru vztahů s vnějším prostředím (s jinými národy a zeměmi), vnitřní společenské instituce pozorované prizmatem peripetii minulého vnitropolitického a sociálního boje, důsledků vítězství i porážek, a může mít všeobecně platné i specifické rysy“ (s. 197—198).

K této definici autoři dodávají, že při předávání z pokolení na pokolení podléhá nahromaděná historická a sociální zkušenost trvalým vnějším vlivům, jež buď základy vytvořené politické kultury upevňují, nebo ji mění.

V zájmu prohloubení tohoto přístupu k politické kultuře je nutno dále objasňovat tři skupiny otázek: 1. otázku hranic fenoménu a jeho vztahu k „sousedním“ jevům. 2. otázku mechanismů formování, vývoje a změn politické kultury, 3. otázku vnitřní struktury politické kultury.

Na základě kritéria úrovně společenského vývoje vytvářejí autoři základní typologický model politické kultury, v němž rozlišují: 1. archaickou politickou kulturu, 2. elitární politickou kulturu, 3. zastupitelskou politickou kulturu a 4. politickou kulturu vysoké občanské angažovanosti (tj. komunistickou).

Pátá kapitola je věnována problematice *politického chování*. Po obecné charakteristice tohoto pojmu je podán obsáhlý kritický přehled nemarxistických teorií politického chování, je nastíněn marxistický přístup k této otázce a jsou uvedeny metody a techniky zkoumání tohoto složitého, ale velmi závažného jevu politického života.

Autoři vycházejí z charakteristiky politického chování, kterou považují za nejrozšířenější, a která hodnotí toto chování „jako jakoukoli formu účasti v realizaci moci (nebo v působení proti její realizaci), zahrnující účast ve formálních organizacích a masových hnutích, začlenění do různých složek systému nebo uvědomělou rezignaci na účast v nich, veřejnou manifestaci názorů s cílem působit na veřejné mínění, politické instituce nebo vedoucí politické skupiny“ (s. 214).

Zvláštní pozornost je věnována vztahu mezi objektivními podmínkami existence, politickým vědomím a politickým jednáním i všem významným objektivním a subjektivním faktorům, jež tyto vztahy ovlivňují. Podrobně je analyzováno rovněž volební chování, jeho determinanty i metody vhodné pro jeho zkoumání.

Šestá, závěrečná a nejrozsáhlejší kapitola knihy má název *Buržoazní politické systémy a mezinárodní vztahy*. Autoři v ní nejprve popisují, z jakých historických a teoretických zdrojů při studiu mezinárodních vztahů vycházejí. I zde důsledně uplatňují systémový přístup, chápou tudíž mezinárodní vztahy jako systém a vysvětlují základní pojmy systémového přístupu v aplikaci na tuto problematiku (např. pojem prostředí, struktura a vývoj systému). Kapitola je uzavřena rozбором marxisticko-leninské politiky míru a mírového soužití.

Protože mezinárodní problematika je v té či oné míře předmětem různých odvětví společenské vědy, je podle autorů naléhavě nutné rozpracování základů teorie mezinárodních vztahů. Domnívají se, že na prvním místě přitom zasluhují pozornosti tyto otázky:

- pojem systému mezinárodních vztahů a jeho geneze;
- ekonomické, sociální a kulturní faktory a zákonitosti vývoje mezinárodních vztahů;
- úloha třídních a národních zájmů při formování světové politiky a mezinárodního práva;
- rovnováha sil a mírové soužití států s rozdílným sociálním zřízením;
- nový, socialistický typ mezinárodních vztahů;
- sociálně ekonomická podstata válek a možnost odvrácení světové termojaderné války v současné etapě;
- internacionalizace, integrace a otázka suverenity;
- nacionalismus a jeho vliv na mezinárodní vývoj;
- hegemonie a agrese;
- uvolnění mezinárodního napětí a sociální pokrok národů;
- problémy a perspektivy omezení závodů ve zbrojení;
- metody řešení konfliktů a předcházení konfliktními situacím;
- globální problémy dneška a cesty upevnění všeobecného míru.

Knihy F. Burlackého a A. Galkina je dalším výrazným projevem zvýšeného zájmu sovětských autorů o sociologický přístup k politické problematice. Jakkoli sovětská teoretikové pod vlivem marxisticko-leninského učení, v němž patřilo této problematice vždy důležité místo, věnovali teoretickým otázkám politiky stále značnou pozornost, zájem o sociologický přístup k ní se zřetelně prohloubil zhruba v posledních 15 až 20 letech. Svědčí o tom celá řada článků, ale i knižních publikací, jež se v těchto letech v SSSR v dané tematické oblasti objevily. Jako příklad uveďme alespoň ty, které vyšly rovněž v českém nebo slovenském překladu. Jde o práci N. M. Kejzerova *Moc a autorita* (1975), A. A. Fedosejeva *Politika ako objekt sociologického výskumu* (1976) a o kolektivní práci *Současná buržoazní politická věda* (1985).

Sociologický přístup mnoha sovětských badatelů k politické problematice není nahodilý. Souvisí jednak s celkovým rozvojem sociologie v SSSR a dále s poznáním, že sociologická metodologie skýtá teoretikovi politiky rozsáhlou škálu prostředků k zachycení podstatných stránek a jevů neobyčejně složitě a mnohotvárně reality politického života. Určitým podnětem pro takovéto pěstování výzkumu politiky a politické teorie sovětskými autory byl nesporně i XI. mezinárodní kongres politických věd, který se konal roku 1979 v Moskvě.

Díky všem těmto skutečnostem se dnes rozvíjí sociologie politiky v SSSR velmi intenzivně a na velmi dobré úrovni. Důkazem toho je i recenzovaná kniha. Její základní a nesporný přínos spočívá v tom, že je relativně vyčerpávajícím výkladem všech klíčových otázek politické sociologie kapitalismu. Otázky řešené v jejích jednotlivých kapitolách byly sice předmětem zájmu sovětských autorů již dříve, v samostatných dílčích studiích, nikdy však v takovéto syntetické podobě. Svým obsahem

je kniha vhodným doplňkem nedávno v českém překladu vydané práce *Současná buržoazní politická věda*, a to proto, že zatímco tato přeložená práce podává velmi dobrý základní přehled o stavu politické vědy v USA, Anglii, Francii, Itálii a NSR, studie Burlackého a Galkina usiluje o celkové zobecňující posouzení a výklad politické sociologie kapitalismu podle jednotlivých tematických celků.

V dané tematické oblasti jde o knihu mimořádně přínosnou. Poskytuje cenné informace všem, kdož potřebují mít solidní a fundovaný přehled o struktuře a mechanismech fungování politické nadstavby současné buržoazní společnosti.

Jan Sedláček

Jugendliche + Erwachsene '85. Generationen im Vergleich (Mladí a dospělí '85. Srovnání generací)

Jugendwerk der Deutschen Shell. Leverkusen, Leske + Budrich 1985, 2108 s.

V posledních letech není ve světové literatuře společenskovědní oblasti nouze o práce zabývající se problematikou mládeže. V Mezinárodním roce mládeže předložilo výzkumné středisko Jugendwerk der Deutschen Shell¹⁾ svoji jubilejní, desátou studii o mládeži — *Mladí a dospělí '85*. Tato studie svým rozsahem, hloubkou i metodami představuje významný krok vpřed ve výzkumu mládeže v NSR. Jejím ústředním tématem je srovnání generací: generace padesátých let a generace let osmdesátých. Studie působí přesvědčivým dojmem v tom smyslu, že použití srovnávací metody umožňuje prohloubení výzkumu současné mládeže a zároveň demonstruje přednosti analýzy kontinuálního a kompaktního materiálu, který byl získán v průběhu zpracovávání předcházejících devíti studií.

Pro zasažení do kontextu problematiky výzkumu mládeže v NSR je nutno se v úvodu recenze v krátkosti zmínit o návaznosti této studie na předcházející práce Jugendwerk der Deutschen Shell. Recenzované studii bezprostředně předcházely dvě rozsáhlé práce pod tituly *Jugend '81 — Lebensentwürfe, Alltagskulturen, Zukunftsbilder* (Mládež '81 — představy o životě, kultura všedního dne, obraz budoucnosti) a *Näherungsversuche Jugend '81. Eine Studie. Eine Tagung, Reaktionen*. (Pokusy o sblížení Mládež '81. Studie. Zasedání. Reakce.), které vydalo toto výzkumné středisko v letech 1982 a 1983 (rozsah první studie je 1050 stran, rozsah druhé studie je 590 stran). Podle ohlasu, který uvedené studie spolu s doprovodnými publikacemi získaly ve statických odborných časopisech i v článcích v denním tisku v NSR, Velké Británii, USA, ale i v Jugoslávii, v NDR a jiných zemích, lze soudit, že práce výzkumného střediska Jugendwerk der Deutschen Shell patří mezi pozoruhodný či přinejmenším inspirativní materiál v oblasti výzkumu mládeže.

Sociologie mládeže v NSR je vyspělou a rozvinutou sociologickou disciplínou, která se v poválečném období bouřlivě rozvíjela především pod vlivem empirismu v sociologii. Důsledkem tohoto vlivu bylo nashromáždění množství dílčích poznatků, které však nebyly využívány k nalézání obecných zákonitostí společenského vývoje. Proto poslední studie výzkumného střediska Shell mohly čerpat z bohatého empirického materiálu získaného v průběhu padesátých let. V současné sociologii mládeže NSR se promítá i vliv koncepce „konfliktu generací“, jejíž kulminační bod se projevil v hodnocení událostí druhé poloviny šedesátých let v NSR i ve světě a též působení názoru H. Schelského s jeho „skeptickou generací“.

Studie *Mladí a dospělí '85* se pokouší o analýzu aktuální situace mladých lidí v NSR. Rozpornost společensko-politické reality NSR se v ní projevuje zejména tím, že je velmi obtížné jednoznačně identifikovat teoretická východiska. To je v kontrastu s metodologickým přístupem, který je zde jasně a přehledně prezentován. Obtížnost identifikace teoretických východisek lze vysvětlit mimo jiné také tím, že studii zpracovávalo mnoho odborníků různých profesí (s převahou sociologů) z různých

(1) Výzkumné středisko Jugendwerk der Deutschen Shell vzniklo v roce 1953 v Hamburku. Dnes patří mezi přední instituce pro výzkum veřejného mínění v NSR. Finančně je zajišťováno společností Deutsche Shell AG. Výzkumné práce zaměřuje na otázky mladé generace v NSR. Studie, které vydává v rozmezí dvou až tří let, nalézají značný ohlas mezi laickou i odbornou veřejností v NSR i za jejími hranicemi. Od roku 1976 středisko periodicky pořádá sympozia na témata, která vyplývají z prováděných výzkumných prací. Středisko dlouhodobě spolupracuje s příslušnými výzkumně analytickými odděleními ZK der Freie Deutsche Jugend a Ústředním institutem pro výzkum mládeže (ZIJ) v Lipsku v NDR.

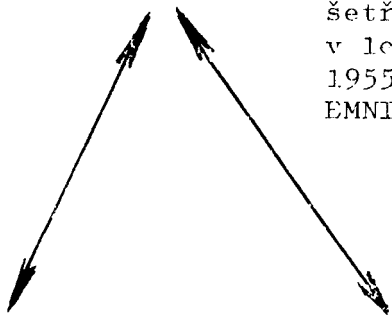
ných pracovišť celé NSR. Tato různorodost teoretických východisek jednotlivých autorů napomáhá k větší šíři záběru, na druhé straně však dochází k přílišnému zúžení a jednostrannosti pohledu na některé jevy a jejich sociálně ekonomické souvislosti. S jednoznačností lze ovšem říci, že marxisticko-leninská sociologie mládeže by zejména v oblasti výzkumu volnočasových aktivit mládeže přistupovala k řešení jednotlivých problémů jiným způsobem, než který je zde předkládán.

Podtitul studie zní *Srovnání generací*. Jde o trojí srovnání:

- mladých '84 (15–24letých) s dospělými '84 (45–54letými) (u dospělých ve věku 45–54 let se v převážné většině jedná o generaci rodičů dnešní mládeže);
- mladých padesátých let s dnešními mladými;
- mladých padesátých let s dnešními dospělými.

Pro přehlednost lze uvést schéma vztahu mezi srovnávanými objekty:

Mládež padesátých let /representativní
šetření mládeže NSR
v letech 1953, 1954,
1955 – Shell nebo
EMNID/

Dospělí '84 /representativní šetře-
ní dospělé populace NSR/ Mládež '81 a Mládež '84 /obě šetření reprezentativní
pro mládež NSR/

Autory studie jsou A. Fischer z institutu Psydata ve Frankfurtu n. M., W. Fuchs, jenž působí na univerzitě v Hagenu, J. Zinnecker z Phillipsovy univerzity v Marburgu a řada dalších sociologů a psychologů, kteří se na zpracovávání jednotlivých etap v různé míře podíleli.

Studii tvoří pět svazků o celkovém rozsahu 2108 stran a příloha *Seznam hesel a indikátorů* v rozsahu 110 stran.

První svazek se nazývá *Biografie — orientační vzory — perspektivy* (332 s.). Mezi nejvýznamnější problémové okruhy, které jsou zde zahrnuty, patří takové otázky, jakými jsou například: zda a co konkrétně nedělají dnes mnozí dospělí a mladí správně; zda se mohou dospělí učit něco od mladých; jaké jsou představy obou generací o aktuálních problémech a těžkostech mladých; zda existují rozpory mezi mladými a dospělými a v jaké formě; jak jsou řešeny konflikty mladých s jejich rodiči a nakolik tyto konflikty působí na představy mladých o výchově vlastních dětí; jaké životní vzory uznávala mládež padesátých let a jaké vzory uznává dnešní mládež; nakolik rodiče považují své děti za partnery při řešení společných problémů a starostí; změny zájmu o politickou aktivitu a mnohé další. V centru pozornosti tohoto svazku tedy stojí mládež a dospělí současnosti. Hlavním tématem jsou vztahy obou generací navzájem, jakož i srovnávání názorů obou generací na politické apod. a přispívají k prohlubování orientace na konzumní způsob života, na přijímání vzorů amerického životního způsobu v kultuře i spotřebě.

Hodnotnou částí prvního svazku je mj. kapitola C. Fischerové *Portrét mládeže v novinách a časopisech*, jež na základě analýzy novinových a časopiseckých zpráv, článků a statí o mládeži předkládá představu o mládeži, jak ji prezentují tyto sdělovací prostředky. Autorka dochází k závěru, že sdělovací prostředky NSR více-méně pomijejí zájem mládeže o ekonomické a ekologické otázky, o odzbrojení, o politiku apod. a přispívají k prohlubování orientace na konzumní způsob života, na přijímání vzorů amerického životního způsobu v kultuře i spotřebě.

Za pozornost stojí také kapitola W. Fuchse pojednávající o postojích mládeže k religiozitě, o návštěvnosti mladých na bohoslužbách, o otázkách víry v posmrtný život atd. Autor se pokouší o určitou typologii religiozity mládeže. Zajímavé je jeho

zjištění, že u mládeže v NSR dochází k tzv. deklarativní víře, přičemž je omezováno pravidelné navštěvování mši a účast na dalších církevních obřadech.

V příspěvku H. Kohna a H. Rädera *Mládež a společenská racionalita* je rozpracováno Weberovo pojetí racionality, které je pak aplikováno při analýze některých problémů spjatých s poválečným vývojem mladých generací v NSR.

Název druhého svazku je *Volný čas a kultura mládeže* (348 s.). Jsou zde shrnuty poznatky, které autoři studie získali při zkoumání volného času a „kultury“ dnešní mládeže. Svým způsobem je tento díl studie nejvýznamnější pro čtenáře, který se chce seznámit se způsobem života jednotlivých skupin západoněmecké mládeže. Svazek věnuje v první řadě pozornost dnešním mladým lidem a podává informace o některých aktivitách jejich volného času (technická tvořivost, sportovní činnost, hudební a taneční aktivity apod.) a pojednává též o některých pasivních formách trávení volného času (odpočinkové a relaxační činnosti, zábavy, konzumace alkoholu apod.). Autoři se zabývají také kulturní uměleckou činností mládeže, zejména literární produkcí a vztahem mladých lidí k četbě časopisů a knih. Přitom — což je zvláště cenné — se hodnocení neomezuje pouze na dnešní mládež, ale tam, kde se objevují velké difference, či naopak podobnosti s rodiči, je podáno srovnávání obou generací.

Mezi kapitoly druhého svazku patří i text C. Fischerové (*Tanec*), který pojednává o vývoji tanečních stylů od menuetu po breakdance, o představách tanečnicků o tanci a jejich pocitech při tančování, o příčinách změn tanečních stylů, o významu sociálních faktorů pro vytváření a charakteristiky jednotlivých tanečních stylů, o významu životních vzorů a hodnotových orientací pro volbu určitého tanečního stylu. V části o diskotékové hudbě a tanci uvádí autorka přehled a pokus o typologii diskoték a diskoklubů. Dále analyzuje tanec z etnosociologických hledisek. Čtenářům jsou zde předkládány závěry, které zřetelně upozorňují na skutečnost, že na rozdíl od široce pojatého marxisticko-leninského přístupu k jevům sociální reality na základě akceptování celé širší sociálně ekonomických faktorů je ve studii i v této části prezentován přístup značně užší a v mnoha případech i plochý a reflektující pouze jevové stránky a někdy docházející ke zkratovým hodnocením. Pro ilustraci uvedme některé závěry etnosociologické analýzy tance C. Fischerové: Vztah k tanci je ovlivňován názory, které má mladý člověk na společnost, na dospělou populaci. U toho, kdo se věnuje společenským tancům, je více pravděpodobné, že zastává tradiční, konformní hodnotové orientace a jeho jednání tomu odpovídá. V konvencionalitě klasického tanečního pohybu se odráží všeobecně pozitivní postoje k minulosti společnosti. Tanečnickům společenských tanců vyhovuje stávající společenská situace, v raném věku se snaží chovat jako dospělí a uznávají jejich hodnoty a normy. Mladí, kteří nepreferují žádný taneční styl, mají spíše alternativní politické postoje, nekonvenční představy o životě a na nemateriální hodnoty orientovaný hodnotový žebříček. Improvizované a individualistické taneční styly těsně souvisí s představami o seberealizaci. Proto tyto mladí lidé nejsou v politice pasivní, angažují se v různých hnutích usilujících o lepší budoucnost společnosti, která je současně posuzována krajně pesimisticky. Naopak stoupenci diskotékových tanců se o politické problémy zajímají málo, spokojují se s naplňováním volného času aktivitami na večírcích, zábavách a o víkendech. Jejich taneční styl je zřetelně odlišuje od zastánců společenských tanců (vnějšími znaky), ale zároveň jejich představy a postoje odpovídají charakteristikám představ a postojů těch sociálních vrstev a skupin, jimž jako jedinci přísluší.

Třetí díl — *Mládež padesátých let — dnes* — (480 s.) zpracovali autoři Ch. Heinitz W. Fuchs a J. Zinnecker. Zabývají se zde dvěma oblastmi společenského života, jež se mladého člověka jako občana NSR dotýkají velmi bezprostředně — vazby výchova/rodina a vazby politika/ideje fašismu. Podávají analýzu perspektiv mládeže padesátých let, klíčových zážitků této generace (tj. generace dospělých v roce 1984) a její dnešní představy o mládí, které prožila v padesátých letech. Autoři zdůrazňují, že právě vztahy výchovy v rodině a rezidua idejí fašismu v politice jsou v celém poválečném vývoji mladých generací rozhodující pro orientaci v řešení dobových společensko-politických problémů. Jsou zde míněny takové společensko-politické problémy, jako je vztah NSR k NDR, PLR apod., šíření neonacistických idejí v NSR a jiné.

J. Zinnecker v části — *Politika, strany, nacionální socialismus* — kriticky popisuje vývoj západoněmecké mládeže od generace autoritativního charakteru (v období vlády fašismu), po generaci „tolerantních demokratů“. Pokouší se podchytit pozůstatky vlivu fašistické ideologie a osobnosti Hitlera deset a čtyřicet let po skončení druhé světové války a poté se zaměřuje na současnou politickou kulturu mládeže, na její možnosti účasti na politickém životě západoněmecké společnosti a na zájem mládeže o politickou aktivitu a její vztah k jednotlivým politickým stranám NSR.

Na tuto kapitolu obsahově navazuje závěrečná část třetího svazku — *Studie o mládeži od Emnid/Shell v letech 1953–1955* — zpracovaná tímž autorem. J. Zinnecker zde prezentuje rozsáhlé zpracování výzkumů mládeže prováděných v letech 1953 až 1955 organizacemi Emnid a Shell. Tyto výzkumy posloužily jako základní materiál o představách, názorech a životním způsobu mládeže '54 a tím umožnily srovnávat generaci těchto let s dnešní mladou generací. J. Zinnecker věnuje odpovídající pozornost i problémům spojeným s komparací tohoto typu.

Čtvrtý svazek — *Mládež ve svých vlastních představách* — (458 s.) analyzuje materiály, které byly získány pomocí akce *Výzva mládeži '83*.²⁾ Jak titul svazku naznačuje, zaujímá tento text zvláštní místo v celé studii. Nejsou zde popsány výsledky reprezentativního šetření, mládež se dostává ke slovu vlastními literárními a uměleckými výpověďmi o sobě a svém místě ve společnosti. Místo „reprezentativní“ lze pro charakteristiku svazku vhodněji použít označení „autentický“. S téměř 2500 mladých a mladých dospělých byl proveden rozhovor a celkově se na akci *Výzva mládeži '83* různými formami podílelo více než sedm tisíc mladých ve věku dvanáct až dvacet čtyři let. Je samozřejmé, že ne všichni mladí jsou literárně či jinak umělecky činní a ne všichni jsou ochotni své práce předložit ke zveřejnění. „Svědectví o sobě“ vydávají jen určité, specifickým způsobem kulturně umělecky aktivní skupiny mládeže, což v podstatě snižuje výpovědní hodnotu závěrů vztahovaných na celou mladou generaci. Zásadním nedostatkem totiž je, že výzvy k účasti na výzkumné akci určené všem mladým lidem v určitém věku nalézají odezvu zejména u učící se a studující mládeže. Dělnická mládež a mládež pracující v zemědělství se této akci, jak o tom svědčí předkládané statistické údaje, účastnila pouze sporadicky. Je škoda, že se autoři nepokusili tento všeobecně známý moment určitým způsobem eliminovat a tím docílit reprezentativitu celé výzkumné akce.

Ve dvanácti kapitolách tohoto svazku představují jednotliví mladí autoři anebo skupiny autorů vybrané příspěvky (dopisy, deníky, básně...) z množství, které došlo na adresu výzkumníků. Mladí lidé se v některých příspěvcích pokoušejí esejistickou formou vyjádřit k následujícím tématům: mládí, představy o sobě a sny, láska a lidské vztahy, náboženské představy mládeže, mládež jako problém a umění mládeže v hromadných sdělovacích prostředcích, školní výuce a v samostatné tvorbě — obraz budoucnosti. Svoji hodnotu mají i početné texty, z nichž jsou patrné některé motivy mladých lidí k účasti na této akci. Svazek obsahuje i nejdůležitější statistické přehledy, které popisují účastníky a jejich práce. Tato „hra s čísly“ je založena na demografických údajích odesílatelů příspěvků a na obsahové a formální analýze všech zaslaných prací (více než patnáct tisíc). Reprezentativní dokumentace zaslaných textů, básní, kreseb a dalších příspěvků zde nemohla být zařazena; je soustředěna ve zvláštní publikaci určené široké čtenářské obci vydané pod názvem *Mládež — před směnou vyřazena. Generace se představuje*.³⁾

Pátý svazek — *Pracovní zpráva a dokumentace* — (490 s.) obsahuje metodiku, popis instrumentů, tabulkovou část a přehled použitých dotazníků pro výzkumnou sondu mládeže i dospělých, realizovanou v roce 1983, a dále pro dvě reprezentativní šetření provedená v roce 1984 *Mládež '84* a *Dospělí '84*.

Soupis použité a citované literatury ve všech pěti částech studie je zařazen na závěr pátého svazku. Je natolik rozsáhlý (více než tisíc dvěstě titulů) a natolik důkladně zpracovaný, že může posloužit každému, kdo se míní zorientovat v oblasti týkající se mladých generací v poválečném vývoji NSR, zejména se zaměřením na poslední období (osmdesátá léta).

Ke studii *Mladí a dospělí '85* přísluší také *Seznam hesel a použitých indikátorů* (110 s.), jenž celou studii snadněji zpřístupňuje. Je fakultativní součástí studie a lze jej na vyžádání obdržet.

Jako celek má recenzovaná studie řadu předností. Je přínosná zejména tím, že souhrnně a v ucelené podobě a také na poměry v nemarxistické sociologii mládeže originálně podává obraz vývoje komplexu problémů, které souvisejí s mladou gene-

(2) *Výzva mládeži '83* (Aufruf Jugend '83) je výzkumná akce, kterou středisko Jugendwerk der Deutschen Shell pořádalo v letech 1982 až 1984. Cílem bylo získat zájem mladých lidí ve věku 12–24 let o účast v některých výzkumných etapách. Šlo zejména o to, aby mladí lidé předali autorům výzkumu nejrůznější materiály, které sami vytvořili a které vypovídají o nich samých, o jejich názorech, potřebách, hodnotách... Výsledky akce byly zveřejňovány průběžně v mnoha denících a časopisech v NSR a v roce 1984 byla vydána publikace s výběrem nejzajímavějších příspěvků.

(3) *Jugend — Vom Umtausch ausgeschlossen. Eine Generation stellt sich vor.* Mládež — před směnou vyřazena. Generace se představuje. Vyd.: Jugendwerk der Deutschen Shell. Reinbeck bei Hamburg, Rowohlt 1984, 352 s.

rací NSR. Studie zachycuje změny, jimiž společnost NSR prošla v období denacifikace a poté v období prudkého hospodářského vzestupu a postihuje také etapu, kdy zápasí s důsledky všeobecné hluboké krize světové kapitalistické ekonomiky. Mezi přínosné momenty lze řadit i rozpracování metodiky komparace dat různých časových období.

Jedním z nedostatků práce, který se jeví jako zásadní, je otázka metodologické nejednotnosti používaných statistických podkladů a otázka jejich hodnověrnosti. Autoři tento nedostatek práce předpokládali a snažili se mu vyhnout citlivou abstrakcí. Na mnoha místech studie je však evidentní, že se jim to v procesuálně pojaté analýze podkladových materiálů ne vždy podařilo.

I přes určité kritické výhrady je nutno ovšem zdůraznit, že při uplatnění kritického marxistického přístupu se práce jako celek může stát cennou a inspirativní pomůckou ve výzkumu problematiky mládeže žijící v kapitalistických zemích. Myšlenky a metodologický přístup k řešení otázek mladé generace obsažené ve studii by bylo možné a prospěšně využít a z pozic marxisticko-leninské sociologie se pokusit o kritickou analýzu úlohy a postavení mládeže v současné kapitalistické společnosti.

Jiří Svitek

E. Etziony-Halevy: The Knowledge Elite and the Failure of Prophecy (Vědecká elita, jejíž prognózy nevyšly)

London, G. Allen + Unwin 1985, 136 s.

Jsou knihy, jejichž autorům se daří zaplňovat stovky stránek textem, jehož obsah by bylo možné vtěsnat do jedné útlé kapitoly. Je jich možná více než těch, které se zájmem přečteme od začátku až do konce, protože jsou zajímavé a třeba i provokující. Do této druhé kategorie rozhodně patří zatím poslední kniha Evy Etzionyové – v souladu s obsahem knihy charakterizovaná spíše volněji přeloženým názvem – *Vědci jako moderní proroci a ztráta jejich svatozáře*.

Je to kniha o vědcích, určená vědcům, psaná autorkou, která se celý život zaobírá vědou. Je to kniha, jejíž pročitání musí u mnoha vědců vyvolávat nepříjemné pocity, protože zraňuje jejich přesvědčení o vlastní velikosti, důležitosti, neprostradatelnosti a užitečnosti. Je to pokus o demystifikaci sociopolitické role, kterou vědci v západních(1) společnostech v uplynulých desetiletích hráli, pokus o obnažení role proroků předvídacích, jakým směrem by se společnosti mohly a nemohly, měly a neměly vyvíjet a co je nutné udělat pro to, aby se vyvíjely ideálním směrem.

Hlavním objektem zájmu autorky je tzv. vědecká elita, do níž Etzionyová řadí ty jedince, kteří se profesionálně zabývají teoretickým poznáním, tvorbou myšlenek a symbolů. Chápe ji jako část inteligence mající sice malou bezprostřední výkonovou moc ale velký vliv na ty, jež tuto bezprostřední moc mají. Výrobním nástrojem těchto vědců je jejich mozek, kapitálem, který vkládají, je vzdělání, produktem jejich činností a zbožím které nabízejí, jsou jejich vědomosti a myšlenky. Označení „elita“ bylo zvoleno proto, že jde o malý okruh jedinců, kteří mají velký vliv na ztvárňování institucionalizovaných struktur a sfér činností (především politika, národní hospodářství, obrana, kultura). Postavení a prestiž příslušníků této skupiny odvisí od toho, jak jsou uznáváni ostatními lidmi. V posledních desetiletích se jim podařilo vytvořit dojem, že to jsou oni, kdo jako jediní jsou schopni určovat směr vývoje společnosti.

E. Etzionyová analyzuje postavení těchto vědců v západních společnostech a jejich role, jež zastávali a zastávají. Je přesvědčena, že opustili prostor vědcům vymezený a proměnili se v moderní proroky. Jako proroci ovšem v mnohém selhali, neboť mezi věděními (které nabízelí a na jehož základě se formulovaly sociálně politické cíle i určovaly nástroje k jejich dosažení) a skutečně dosaženými cíli existuje stále viditelnější nesoulad. Nejen že se nedostavily očekávané výsledky, ale nezřídka se vyvolaly nové problémy, jež dnes tyto společnosti musí řešit. Autorka neobviňuje vědce z toho, že nabízelí společnosti své vědomosti, ale z toho, že prosazovali cíle neadekvátní celospolečenským potřebám, že vstoupili do sféry sociálně politických činností a prodávali v ní své vědomosti a myšlenky jako zboží,

(1) Termín používaný autorkou. Etzionyová však pracuje jen s prameny vážícími se k zemím, v nichž se hovoří anglicky, především USA, Velké Británii a Austrálii.

jehož užitnost byla přinejmenším sporná. Vytýká jim, že v této činnosti pokračují i přesto, že rozpor mezi teorií, již hlásají, a praxí je stále hmatatelnější.

Recenzovaná kniha rozhodně není formální obžalobou vědců. Za problém považuje autorka takovou praxi, kdy vědci vstupují do arény politického dění a chovají se tak, jako by měli pro činnost v této sféře speciální kvalifikaci, kdy zasahují do politiky zahalení pláštěm vědecké kompetence a akademických titulů. Problém podle ní vzniká tehdy, když vědci dělají jen málo pro to, aby rozptýlili nebo alespoň nepodporovali populární představy, že to jsou oni, kdo jsou povoláni vyřešit problémy, jimž ve skutečnosti ani nerozumějí. Problém vzniká tehdy, když mlčky souhlasí s tím, aby se vytvářel mýtus, že využití jejich poznatků povede k očekávaným výsledkům v praxi, zatímco tyto návody jsou často riskantní a nebezpečné.

Svá tvrzení o nenaplnění cílů vytyčených, zdůvodněných a prosazovaných vědci autorka dokládá na řadě příkladů — ne vždy příliš přesvědčivých — z oblasti ekonomických, přírodních a lékařských věd, částečně i z oblasti věd společenských, především sociologie. Zde například poukazuje na to, že *sociologové* nebyli v šedesátých letech schopni předvídat neklid mezi mládeží, že byli velice překvapeni intenzitou studentských stávek, že s předstihem nejen neřešili, ale ani nepředvíдали a nebrali v úvahu možné společenské problémy vyplývající z nastupující hospodářské krize. A pokud přece na některé sociologické fenomény s jistým předstihem upozornili, měla jejich upozornění, zdůvodnění a nastínění možných cest řešení tolik variant, kolik jen existovalo sociologických škol a proudů. Většina sociologických argumentů byla postavena na opakujiícím se zjednodušeném postupu, který může být stručně charakterizován takto: objeví se problém a chybí potřebné informace, provede se výzkum, informace jsou k dispozici, tj. řešení je nalezeno. Řešení je nalezeno ovšem jen na základě dílčích informací, které jsou získány například výzkumy veřejného mínění a neopírají se o celkovou analýzu.

Pokud jde o *lékařské vědy*, autorka nejprve historicky a sociologicky rozebírá vliv vědy na zdraví lidstva a prodloužení délky života. Oceňuje vliv pokroku v medicíně i vliv zkvalitňování lékařské péče. Zároveň však uvažuje o tom, jaký vliv měl rozvoj vědy a farmaceutického průmyslu na zhoršení kvality lidské populace a na nemocnost lidí. Cituje závěry výzkumných zpráv, z nichž první upozorňuje na skutečnost, že asi pět milionů Američanů ročně trpí následky užívání medikamentů, druhá že v USA i Velké Británii umírá ročně na následky užívání nevhodných léků více lidí než kolik jich zemře při dopravních nehodách. Mnoho dalších léků oslabuje imunitu vůči chorobám, a tím i schopnost medicíny léčit ty nemoci, jejichž léčba byla před několika desítkami let velice snadnou záležitostí.

Kritika ekonomů a jejich teorií se u Etzioniyové točí především kolem dvou problémů: nezaměstnanosti a hladu. Nezaměstnanost a jí determinovaný vznik tzv. podtřídy (underclass), tj. lidí nejen dlouhodobě nezaměstnaných, ale perspektivně nezaměstnatelných, jí slouží jako příklad ke konfrontaci teorií následovníků J. M. Keynesa a M. Friedmana, ekonomů, které podle autorky minulá desetiletí povýšila na bohy a jejichž aureola začala opadat tím více, čím se stávalo zřejmějším, že „ekonomika je záležitostí příliš závažnou, než aby ji bylo možno svěřit ekonomům“. Pokud se týká problému hladu, nerovnoměrného zásobení jednotlivých částí světa potravinami, Etzioniyová přiznává, že vědci byli schopni odhalit příčiny, ale selhali v určení cest k nápravě.

Kritika přírodních vědců je nesena v rovině dosti odlišné od předcházejících. Částečně snad to lze vysvětlit i specifikou samotných přírodních věd, konkrétně tím, že poznatky těchto věd nejsou v řízení společnosti aplikovány bezprostředně, ale převážně prostřednictvím techniky, medicíny atp. Specifika roviny této úvahy však poodhaluje i to, co v práci není explicitně vyjádřeno, ale co cítíme mezi řádky: autorčiny obavy z činnosti vědců jsou i obavami z následků nekontrolovatelnosti rozvoje věd. Etzioniyová uvažuje o nových poznatcích přírodních věd jako o poznatcích, které mají, z hlediska tzv. zlepšení života lidí, jak kladné, tak i záporné stránky. Kumulativní povaha výsledků vědy, snaha objevovat stále nové vedou k objevům nejen prospěšným, ale potenciálně i škodlivým. Jde totiž především o objevování nového, a ne o objevování potřebného a užitečného. Proces neustálého objevování je procesem nekonečným, nekontrolovatelným, nezvladatelným a logicky implikuje i takové objevy, které mohou mít ničivé důsledky pro společnost. Autorka zdůrazňuje, že to, co je jednou poznáno, nemůže být prohlášeno za nepoznané.

Autorka nejen uvažuje o důsledcích toho, co kritizuje, ale i o příčinách; zamýšlí se nad kořeny původu pozice současného vědce a společenských mechanismů, které jej nutí jít dále po cestě, která není bezpečná ani pro něj jako jednotlivce, ani

pro společnost. Autorka spatřuje hlavní příčinu v „lapaní vědců do pasti strukturálních paradoxů“. Vychází z toho, že postavení vědců je závislé na možnostech financování jejich tvůrčího úsilí, na „ochotě“ toto úsilí podporovat. Závisí, mimo jiné, i na veřejných fondech. K získání tohoto fondu je nutné přesvědčit příslušné složky, které o financích rozhodují, že to, čím se vědci chtějí zabývat, nepředstavuje nějaký esoterický zájem, ale má to pro společnost praktický význam. Vědci jsou tedy pod tlakem požadavku, aby to, co odhalí, poznají, vytvoří, bylo užité v praxi. S rostoucím stupněm aplikace jejich poznatků však zcela logicky roste pravděpodobnost neúspěchu, po níž následuje snížení fondů na rozvoj vědy.

Společenské postavení vědců se stává svízelným. Potřeba překlenout dobu nepřízné nutí vědce k dalšímu úsilí v prokázání vlastní nepostradatelnosti, k vypětí obdobnému tomu, které bylo už před třiceti lety charakterizováno v práci *When Prophecy Fails* [L. Festinger-H. W. Riecken-S. Schachter, Minneapolis, Minn., University of Minnesota Press 1956].

Hlavní myšlenky knihy E. Etzionyové *The Knowledge Elite and the Failure of Prophecy* by bylo možné shrnout do následujících bodů:

- tvorba vědomostí a jejich aplikace v praxi jsou dvě odlišné formy lidského úsilí
- bezprostřední aplikace teoretických poznatků v praxi je problematická
- v posledních letech nepřispělo teoretické poznání k rozvoji a stabilitě západních společností
- západní společnosti už nejsou společnostmi nadbytku, rovnosti; současně musí čelit i problémům, které jsou důsledkem aplikace poznatků vědců bezprostředně do praxe.

Etzionyová kritizuje především sociopolitickou roli vědců. Sama však otevřeně přiznává, že dilema, před nímž dnes vědci stojí, je neřešitelné. Nepokouší se také o vytvoření nějakého svého pojetí tohoto postavení. Zdůvodňuje to sice tím, že se nechce dopustit chyby, za níž kritizuje jiné, tj., že nechce prosazovat vlastní model, ale skutečnost je jiná. Hlavním významem její knihy je provokace: snaha nutit vědce k zamyšlení nad jejich úlohou, nad rolí vědců-proroků, vědců neustále nucených a nutících se nejen něco odhalovat, ale především prodávat toto objevené a poznané na trzích, na nichž úspěch v prodeji je příčkou na žebříčku společenského vzestupu i předpokladem vznášení větších požadavků, jež klást jsou oprávněni jen ti uznávaní. Alespoň do té doby, dokud aureola jejich věhlasu nezačíná pohasínat.

Eliška Freiová

Sociologie mládeže na XI. světovém sociologickém kongresu

Scénář jednání výzkumného výboru sociologie mládeže (RC 34) v rámci XI. světového sociologického kongresu vycházel z jeho ústředního tématu, avšak kromě toho zahrnoval projednání dalších závažných aspektů problematiky soudobé mladé generace téměř všech kontinentů. Zasedání byla orientována na tyto tematické okruhy:

- Koncepce mládeže: teoretické a metodologické problémy sociologie mládeže
- Mládežnická hnutí v osmdesátých letech
- Mládež a práce: změny a problémy
- Mládež a vývoj v rozvojových zemích
- Mládež a změny ve vzdělání
- Sociohistorický vývoj a generační změna
- Kultura mládeže a sdělovací prostředky
- Vědomí míru u mladé generace
- Mládež a společnost: integrace nebo odcizení

Z uvedených témat vyplývá, že organizátoři jednání 34. výzkumného výboru Mezinárodní sociologické asociace zvolili pro jednání vpravdě aktuální otázky spjaté s místem a úlohou mladé generace v soudobém světě.

Čtyřdenního jednání se zúčastnili sociologové ze všech světadílů, největší zastoupení měli evropští odborníci na problematiku mládeže. Předem dané obsahové zaměření jednotlivých zasedání vytvořilo rámec pro prezentaci výsledků vědecko-výzkumné práce dosažených na sociologických pracovištích převážně za poslední čtyři roky. Z více než padesáti předložených či přednesených příspěvků lze odvozovat některé závěry.

V referátech sociologů z vyspělých kapitalistických zemí se odrazila soudobá sociálně ekonomická a politická situace. Většina jejich příspěvků se s větší či menší hloubkou zabývala různými stránkami postavení mládeže v soudobém kapitalismu. Konstatovala zhoršující se postavení mladých lidí v oblasti vzdělávacích možností způsobené mimo jiné zesíleným tlakem soukromého sektoru na školský systém, zejména na život univerzit, a snahami o privatizaci tohoto sektoru. Společným jmenovatelem a někdy i nejménovaným podtextem dalších vystoupení byla zhoršující se ekonomická situace dělnické třídy a skupiny mládeže (včetně nedělnické).

Z analýz empirických výzkumů i statistických dat vyplynulo, že v těchto zemích roste v osmdesátých letech počet mladých, kteří hledají své první zaměstnání, a současně klesá počet mladých zaměstnaných. Přitom největší obtíže při získávání zaměstnání mají mladé ženy. I z příspěvků orientovaných na způsob života a životní styl soudobé mládeže vyplynulo, že v současnosti se zmenšují reálné naděje mladé generace na sociální změnu, na prosazení jejich požadavků. (Tak např. italská socioložka C. Leccardiiová konstatovala, že dnes se budoucnost mládeže v Itálii zdá být více než kdy jindy nejistá.) Zdá se, že vzrůstá počet mladých, kteří nevidí možnosti vlastní participace na závažných společenských procesech.

Účastníci jednání ze socialistických zemí ve svých vystoupeních rovněž poukazovali na reálné postavení mladé generace ve svých zemích. I když se nevyhýbali ožehavým otázkám a hovořili o problémech, které je třeba řešit, jejich referáty jasně ukázaly, že socialistická společnost otevírá mladé generaci širší možnosti v přípravě na život, zajišťuje jí adekvátní pracovní a společenské uplatnění.

S pozorností byly vyslechnuty příspěvky expertů z rozvojových zemí, zejména z hostitelské země. Markantně se v nich zrcadlilo potvrzení teze, že mladá generace je integrální součástí své společnosti. V postavení některých skupin indické mládeže, zejména vesnické, se promítá nejen současnost celé indické společnosti, ale i její minulá tradice a dědictví kolonialismu. Právě v této skupině mladé generace se zauzluje problémy dané její rodinou, jinými vzory pro jednání, působením školy, zástupci, nezaměstnaností, existencí kast a dalších negativních jevů. Z toho hlediska byly pochopitelné výzvy domácích sociologů v tom smyslu, že sociologie má přinést návody k jednání, recepty jak zlepšit postavení mladé generace. Buržoazní sociologie nenabízí vhodná doporučení.

Uvedená vystoupení jsou dokladem toho, že sociologie patří k angažovaným společenským vědám, že může a musí reflektovat a napomáhat řešit aktuální problémy společnosti, v níž se žije.

Jednání také umožnilo posoudit stav v oblasti teorie sociologie mládeže. V této

souvislosti se konstatovalo, že sociologové mládeže z kapitalistických zemí nepřinesli nové koncepce a přístupy, i když v dílčích pohledech reflektují měnící se postavení této sociální skupiny v celé společnosti.

Zástupci sociologických pracovišť ze socialistických zemí se ve svých vystoupeních zevrubně zabývali vztahem mladé generace — socialistická společnost, problematikou různých stránek reprodukce společnosti a podílem mladé generace na těchto změnách (např. charakteristika mládeže jako biosociální skupiny se specifickými znaky). Byla věnována pozornost zásadním aspektům sociálního a psychologického vývoje mládeže, zdokonalování společenských vztahů z hlediska sociální kreativity a inovačních schopností mladé generace, pracovnímu procesu, hodnotovým orientacím mladých v pracovních organizacích, jejich socioprofesi kariéře. V některých referátech byly analyzovány problémy konkrétních sociologických výzkumů mládeže, včetně otázek indikátorů, spolehlivosti komparací.

Kromě toho se řada řečníků, jak už to při takových příležitostech bývá, nedržela stanoveného tématu a referovala o předmětu svého osobního zájmu, což ne vždy přineslo posluchačům žádoucí informaci.

Každý se přirozeně mohl k referujícím vyjádřit, přednést svoje stanovisko. Přitom působilo sympaticky, že referující i účastníci diskuse usilovali nejen o prezentaci svých názorů, ale i kvalifikovaně posuzovali tvrzení druhých, rozvinula se tvůrčí diskuse. Podstatné je pak zjištění, že marxisticko-leninská sociologie přinesla fundovanější a její představitelé upozorňovali na vskutku prvořadě problémy související s přípravou mládeže na práci a život a s jejím aktivním působením ve své společnosti.

Účastníci jednání se shodli v tom, že by bylo vhodné zabývat se více i hlouběji tematikou mládeže v rozvojových zemích.

V porovnání s jednáním tohoto výzkumného výboru na X. a IX. světovém sociologickém kongresu je možné konstatovat, že se pozornost účastníků více soustředila na zásadní otázky života soudobé mladé generace, byly předneseny referáty metodologicky i metodicky fundovanější, ustoupily příspěvky zabývající se okrajovými záležitostmi. Snad i tím více vynikla společenská úloha sociologie jako vědy obecně a sociologie mládeže jako disciplíny zkoumající tak významnou sociální skupinu zvláště. I na tomto fóru se ukázala oprávněnost požadavku zabývat se klíčovými otázkami soudobé mladé generace v kontextu celé společnosti, v níž žije, a studovat tuto společenskou skupinu v celosvětovém, globálním kontextu, v rámci zápasu dvou světových soustav, v souvislosti s hledáním cest všestranného rozvoje zemí třetího světa v boji proti chudobě, v úsilí o odzbrojení a trvalý mír.

Vladimír Dubský

Sociologie sportu na XI. světovém sociologickém kongresu

Celkovou tematickou orientací XI. světového sociologického kongresu byla podmíněna i obsahová a metodologická stránka vystoupení a diskusí, které probíhaly na zasedání výzkumného výboru 27 Sociologie sportu (který je současně ICSS — International Committee for Sociology of Sport). Obsahové zaměření jednotlivých příspěvků většinou vycházelo, i když někdy velmi zprostředkovaně, z ústředního tématu kongresu, tj. problému sociálních změn. Přitom však bylo v mnoha ohledech poznamenáno obsahovým zaměřením předcházejících zasedání výzkumného výboru, které se uskutečnily v období mezi X. a XI. kongresem. Účast na jednáních byla podstatně ovlivněna jednak místem konání (poměrně značná vzdálenost od Evropy i amerického kontinentu) a mimořádně těžkými klimatickými podmínkami. I když se do zahájení kongresu registrovalo celkem 17 mimoindických účastníků, kteří se přihlásili na zasedání výzkumného výboru sociologie sportu, jednotlivých jednání se jich účastnilo podstatně méně. Za to byla poměrně značná účast indických sociologů.

V průběhu jednání výzkumného výboru sociologie sportu vykristalizovaly dva základní, v jistém slova smyslu regionální typy obsahového zaměření příspěvků. Jedním typem byly příspěvky účastníků pořadající země — Indie, které většinou obsahovaly víceméně popisné informace o výzkumech (zpravidla velmi malého rozsahu) v oblasti sociologie sportu v Indii.

Druhým typem příspěvků byla vystoupení mimoindických účastníků. Zde byla v zásadě věnována pozornost dvěma významným problémovým okruhům. První z nich, poměrně vysoce kompaktní, představovaly referáty a vystoupení účastníků ze socialistických zemí. Obsahově se většinou vázaly k problematice postavení tělesné kultury, eventuálně sportu ve způsobu života. Druhý problémový okruh měl tematicky výrazně pestřejší charakter. Převažovala v něm tematika společenských souvislostí

vrcholového sportu a jeho společenského statusu, eventuálně informace o metodologicky sice velmi dobře koncipovaných, empirických výzkumech v oblasti buržoazní sociologie sportu, teoreticky však značně malého dosahu. Pochopitelně ne všechny příspěvky bylo možno zařadit do těchto tematických okruhů. Jako na každém jednání (i na jednáních ostatních výzkumných výborů) se objevovaly i takové referáty, které jak svou tematickou orientací, tak zejména metodologickým přístupem přesahovaly rámec sociologického zkoumání a v mnoha aspektech se výrazně blížily k tradičním filozofickým přístupům.

Celkový průběh jednání výzkumného výboru sociologie sportu umožnil vytvořit si určitou představu o stupni a rozvoji sociologie sportu v socialistických zemích a Indii; podstatně méně pak o současném stavu sociologie sportu ve vyspělých kapitalistických zemích.

Pokud bychom měli charakterizovat přednesené referáty a příspěvky indických účastníků, je nutno konstatovat, že ve své převážné většině ukázaly dosavadní metodologickou (ale i teoretickou) nevyzrálost indické sociologie sportu. Ta je pochopitelně podmíněna celkovým dosaženým stupněm rozvoje sociologie v Indii, ale navíc i poměrně malou pozorností, která je v oblasti teorie věnována sociologii sportu. Vlastní sociologii sportu (o sociologii tělesné kultury lze v Indii pouze velmi těžko mluvit) zde představují především tělovýchovní pedagogičtí pracovníci různých univerzit a vysokých škol. Jejich teoretická a metodologická výbava zpravidla nedosahuje úrovně ostatní indické sociologie.

Většina vystoupení popisným způsobem informovala o postižení určitých, v indickém prostředí zřejmě signifikantních znaků ve vztahu jednak k tradičním, jednak k moderním sportům. Výzkumné soubory zpravidla nepřesahovaly 80 respondentů (byly případy, kdy byly 20ti či 25ti členné) a základním metodologickým nástrojem byl velmi jednoduše koncipovaný dotazník, obsahující poměrně malý počet většinou uzavřených otázek. V ojedinělých případech se vyskytly i jiné metody, jako například velmi jednoduché využití úředních dokumentů i pokusy o řízené standardizované rozhovory. Výsledky získané v takto koncipovaných výzkumech pochopitelně mohly mít hodnotu nanejvýš ilustrativní a na jejich základě není možno učinit si představu o základních společenských souvislostech rozvoje sportu v Indii. Je však nutno konstatovat, že odrážely velmi nerovnoměrný stupeň rozvoje jednotlivých oblastí Indie, který se projevoval i ve značně rozdílném společenském hodnocení jednotlivých sportů.

Určitým společným jmenovatelem těchto příspěvků bylo konstatování, že sport, zejména vrcholový (zpravidla se uváděl tenis a stolní tenis), může být a reálně je prostředkem sociálního vzestupu individua, jehož prostřednictvím je možno v ojedinělých případech (byly uvedeny celkem 3) překonat nejen třídní, majetkové, ale i kastovní (a to je v Indii zcela mimořádný případ) přehrady.

Příspěvky ze socialistických zemí informovaly většinou o úloze sportu a tělesné kultury v rozvoji socialistického způsobu života. Opíraly se o velmi kvalitně koncipované výzkumy dané problematiky v jednotlivých socialistických zemích a současně i o dílčí výsledky společného výzkumu realizovaného v rámci mezinárodní spolupráce socialistických zemí (PLR, MLR, ČSSR a SSSR). Jejich společným znakem byla určitá kompaktnost teoretických východisek a velmi kvalitní metodologické zpracování. V tomto směru byla orientována vystoupení prof. Krawczyka (PLR) a D. Földesiové (MLR). Problematikou postavení tělesné kultury ve způsobu života se zabýval i příspěvek J. Merhautové a F. Joachimsthalera *Sociální změny a jejich vliv na sport a tělesnou kulturu v životním způsobu mladé generace*. V poněkud obecnější rovině byl koncipován i příspěvek V. Čecháka *Rozvoj společnosti a změny v oblasti tělesné kultury*.

Obsahově velmi zajímavý a vzhledem k prostředí, v němž kongres probíhal, velmi atraktivní byl referát prof. Grase (NDR) nazvaný *K rozvoji tělesné výchovy a sportu v rozvojových zemích*. Postihoval základní společenské souvislosti zkoumané problematiky především v těch rozvojových zemích, které se orientují převážně na socialistickou světovou soustavu.

Na prvním zasedání výzkumného výboru byla rovněž předložena informace o mezinárodním sympoziu ICSS a RC 27 ISA na téma: *Tělesná kultura v životním způsobu mladé generace*, které se konalo v roce 1985 v Praze. Tato informace se setkala s pozitivním ohlasem, stejně jako č. 7/1986 časopisu *Teorie a praxe tělesné výchovy* (zvláště připravené pro kongres – s rozšířenými cizojazyčnými resumé), které obsahovalo 10 příspěvků československých autorů zabývajících se problematikou sociologie tělesné kultury. Toto číslo bylo pozitivně hodnoceno nejen účastníky jednání výzkumného výboru, nýbrž i zástupci indického organizačního výboru jako jedno z mála monotematických vydání časopisů (evropských) věnovaných jednání kongresu.

Na jednáních výzkumného výboru sociologie sportu (ale i na plenárním zasedání

kongresu) byl předložen i soubor anotací podávající charakteristiku prací a statí z oblasti sociologie tělesné kultury, které byly u nás publikovány od posledního světového sociologického kongresu. Tento soubor obsahoval charakteristiky příspěvků 22 našich autorů. Stejně tak byl na jednání kongresu (i ve výzkumném výboru 27) předložen informativní materiál předsedy Československé sociologické společnosti člena korespondenta ČSAV Jaroslava Kohouta, podávající přehled o práci Československé sociologické společnosti a o vývoji sociologie v ČSSR v uplynulých 4 letech (s obšírnou informací o činnosti sekce sociologie tělesné kultury). Spolu s tím byla předložena i výběrová bibliografie z československé sociologické produkce, v níž byly zastoupeny i příspěvky členů sekce sociologie tělesné kultury.

Mezi příspěvky účastníků z vyspělých kapitalistických zemí převládala kromě výzkumných informací především tematika zabývající se problematikou vrcholového sportu (státní reprezentace, olympismu) atd. Typickým pro tento problémový okruh bylo vystoupení prof. Seppänen (Finsko), který ve svém referátu uváděl, že v oblasti vrcholového sportu (olympijského, kontinentálních mistrovství, světových pohárů atd.) se projevuje stále rostoucí převaha velmocí a jejich srovnatelných satelitů. (V této souvislosti se zpravidla, podle referujících, mluví o dvojicích USA – NSR a SSSR – NDR.) Naproti tomu význam středních a malých zemí v oblasti vrcholového sportu klesá nebo se „specifikuje“. Při argumentaci se jak referující, tak i ti, kteří v diskusi vystoupili k této problematice, odvolávali zpravidla na výsledky dosažené na jednotlivých olympiádách či mistrovstvích světa (zejména v atletice, plavání atd. – většinou v individuálních sportech). Pronikání sportovců z rozvojových zemí mezi světovou elitu je dosud ojedinělé a má úzce specifický charakter. Proto je, jak ve svém vystoupení zdůraznil prof. Seppänen, přínosné, budou-li se střední a malé země (bez ohledu na příslušnost k „blokům“ – politickým, mocenským či ekonomickým) v oblasti vrcholového sportu vzájemně podporovat a navzájem daleko užší spolupráci než dosud jak v oblasti sportovního tréninku, tak i ve sféře společensko-organizační.

Podle jeho názoru je to jedna z cest k překonání překrad mezi velmocemi a stávajícími „politickými a společenskými bloky“, které se v průběhu osmdesátých let stále výrazněji promítají i do mezinárodního sportovního dění. Střední a malé země mohou v tomto smyslu sehrávat významnou úlohu při rozvoji a ozdravení společenského a politického ovzduší v oblasti mezinárodního sportu a sportovních událostí celosvětového významu, která svým dopadem může v jistém slova smyslu i sféru sportovního dění přesáhnout. Jak ukázala velmi intenzivní diskuse na zasedání, bude zřejmě tento problém jednou z obsahových dominant i na olympijském kongresu v roce 1986. Rovněž to potvrzují i zmínky o úloze vzájemné spolupráce středních a malých zemí, které se projevují i v projevech oficiálních představitelů.

Poměrně značná diskuse k tomuto problému měla i otevřené politické aspekty. Lze je velmi stručně charakterizovat konstatováním: nemohou-li se dohodnout velmocí (např. olympijské hry v Moskvě 1980 nebo v Los Angeles 1984), ať se dohodnou malé a střední země a vytvoří tak efektivní prostředek morálního nátlaku, jemuž se budou muset velmocí z prestižních důvodů podřídit.

I když jak referát k této problematice, tak i většina diskusních vystoupení zejména účastníků z vyspělých kapitalistických zemí vycházela víceméně z ideologických principů buržoazního liberalismu, nelze přehlédnout důraznou nabídku k prohloubení vzájemné spolupráce. V tomto smyslu je možno považovat vystoupení prof. Seppäneny za jedno z nejzávažnějších mezi nemarxistickými příspěvky na zasedání výzkumného výboru sociologie sportu vůbec.

Poněkud jinou problematikou se zabýval referát G. Lüscheny (USA). Jeho název *Systém sportu — výzva k nulovému růstu* ukazoval, že jde o promítnutí určitých aspektů teorie „nulového růstu“, která se v sedmdesátých letech v buržoazní sociologii, ale i ekonomii poměrně značně rozšířila. V obecně teoretickém přístupu se také referující odvolával na práce D. Meadowse, F. Hirsche a J. Simona. Vlastní problematika týkající se systému tělesné kultury pak byla v referátu vztažena k základním dvěma typům společnosti, k „demokratickým“ a „oligarchickým“ společnostem. Již sám tento termín vzbudil určitou diskusi. G. Lüschen však ve svém vystoupení ani později v diskusi (a to i na přímé dotazy) nespecifikoval pojem „demokratické“ ani „oligarchické“ společnosti. Odvolával se na pojmy „demokratického a oligarchického blahobytu“, které byly zavedeny R. Harrodem v roce 1958 a specificky pak použity F. Hirschem v jeho poměrně známé práci „z roku 1976“. Pokud se vlastní problematiky rozvoje sportu týče, dospěl k závěru, že stejné limity (sociální, ekonomické), které jsou zachyceny v teorii nulového růstu, se musí tak či onak promítnout do systému tělesné kultury. V první řadě se to týká „vyspělých industriálních zemí“, kde, i když dosud dochází ke kvantitativnímu růstu zájmu populace o tělesnou kulturu, tyto faktory patrně začnou působit. Perspektivně je možno předpokládat, že se v té či oné míře dotknou i ostatních zemí, i když v této souvislosti autor žádné konkrétní

závěry nevyvozoval. Přestože je nutno mít k teoreticko-metodologickým východiskům těchto úvah zásadní výhrady, stejně jako k teorii nulového růstu, je třeba upozornit na skutečnost, že G. Lüschen ve svém referátu (stejně jako v diskusi) plně akceptoval sociálně ekonomickou podmíněnost rozvoje tělesné kultury (což ve srovnání s jeho názory a s názory převládajícími v buržoazní sociologii sportu ještě v sedmdesátých letech, znamená určitý posun).

Víceméně abstraktně filozoficky než sociologicky byl koncipován referát K. Weisse (NSR). Zabýval se problematikou sportu ve vztahu k mněním se pojmům těla (tělesnosti) a mysli (vědomí). Určitým pozitivem tohoto velmi abstraktního referátu byla skutečnost, že sport jako jednu ze složek tělesné kultury vztahoval víceméně bezprostředně ke kontextu celkového kulturního dění.

Další vystoupení nemarxistických sociologů se týkala specifické nebo fragmentální problematiky, která sice nepostrádá určitou informativní zajímavost, ale ve vztahu k podstatným problémům sportovního dění (rovněž i sociologie sportu) je sekundární. Tak například C. Malenfantová z Francie se zabývala problematikou dobrovolných pracovníků ve sportovních asociacích na základě metodologicky velmi solidně koncipovaného výzkumu orientovaného zejména na postižení motivací. V. V. Prakasa Rao, S. J. Overman a V. N. Nandini Rao (USA) se zabývali srovnávací analýzou dopadu základních hodnotových orientací protestantské etiky na vybraný výzkumný soubor černých „nesportovců“. Y. Oinuma (Japonsko) vystoupil s velmi zajímavým referátem, který se zabýval obecně společenskými souvislostmi a analýzou společenských vztahů, které tvoří sociální zázemí přípravných škol zápasníků „sumo“ v Japonsku.

Jak jsme se již zmínili, situaci v soudobé nemarxistické sociologii sportu nejlépe charakterizoval příspěvek Seppänen, který se vyjadřoval svým způsobem k aktuální společenské tematice. Referát G. Lüschen, poněkud z běžných vývojových trendů nemarxistické sociologie sportu vybočoval. Celkově lze říci, že nemarxistická sociologie sportu se na XI. světovém sociologickém kongresu neprojevovala reprezentativním způsobem. U teoreticky nejzodpovědnější přípravných vystoupení byla však charakteristická orientace na postižení společenských souvislostí a sociálně ekonomické determinace sportovního dění.

Jednání výzkumného výboru sociologie sportu na XI. světovém sociologickém kongresu ukázala, že všechny podstatné problémy současné společnosti se promítají i do sportovního dění.

Na pozadí tematické roztržiténosti nemarxistické sociologie vystoupila do popředí kompaktnost a komplexnost marxistické sociologie sportu.

Podobně jako na mezinárodním sympoziu, které RC 27 pořádal v roce 1985 v Praze, se ukázala i určitá možnost prohloubení spolupráce mezi buržoazní a marxistickou sociologií sportu, zejména při řešení takových problémových okruhů, jako je například úloha sportu při udržení světového míru atd.

Marxistická sociologie sportu je připravena do této spolupráce vložit svůj vklad.

Vladimír Čechák

Teoretické a metodologické základy metod a technik sociologického výzkumu

V minulém roce uspořádaly sekce marxistické sociologické teorie a metod a technik sociologického výzkumu Československé sociologické společnosti při ČSAV spolu s metodologickou sekcí Slovenské sociologické společnosti při SAV třídní seminář k otázkám teorie a metod sociologických výzkumů. Byl věnován zejména vztahu marxistické sociologické teorie, metodologie a metod a technik sociologického výzkumu a teoretickým a metodologickým problémům jejich náročnějších výzkumných aplikací. Značná část programu semináře byla naplněna bohatou neformální diskusí hraničních otázek sociologické teorie a praxe sociologického výzkumu, společných otázek mnoha úsekových sociologických disciplín, problémů metod a metodologie poznávání v jejich nejobecnějším i konkrétním pojetí.

Seminář byl členěn do čtyř problémových bloků, jimž byly věnovány čtyři půldne odborného programu. Celkem odeznělo devatenáct předem připravených referátů a rozsáhlejších sdělení účastníků. Věcná diskuse po každém vystoupení prokázala aktuálnost řešených problémů a hluboký zájem účastníků semináře o teoretické a metodologické základy sociologických výzkumů. K termínu semináře byl připraven sborník, který obsahoval hlavní myšlenky většiny předem plánovaných referátů.

Jménem zúčastněných sekcí zahájil seminář předseda sekce metod a technik ČSSS Rudolf Franěk (Ústav marxismu-leninismu ČVUT, Praha), který řídil také jednání

k prvnímú tematickému bloku *Vztah marxistické sociologické teorie, metodologie a metod a technik sociologického výzkumu*. Referáty k tomuto okruhu problémů přednesli František Zich (Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha), Alojz Ritomský (Ústav filozofie a sociologie SAV, Bratislava), Jiří Buriánek, Věra Tauberová a Eduard Urbánek (Filozofická fakulta UK, Praha).

František Zich v názvu i v obsahu svého vystoupení zdůraznil *význam teorie sociologického výzkumu*. Úvodem vyjádřil přesvědčení, že rozvoj marxistické sociologické teorie, právě tak jako i jiných společenskovědních teorií, zaostává v současné době za potřebami praxe. Řada společenských jevů nemá dosud dostatečné teoretické zdůvodnění. Chybí marxistická sociologická teorie rozpracovaná jako systém. Nastínil základní strategii budování obecné sociologické teorie, která by měla plnit funkci integrace poznatků o sociální skutečnosti. Dva směry jejího utváření, tj. rozpracování kategorií a zákonů historického materialismu a zobecňování poznatků úsekových sociologií, je třeba vzájemně propojovat a koordinovat. Obecná marxisticko-leninská sociologická teorie by měla sehrát roli zprostředkovatele mezi poznatky různých společenskovědních disciplín. Závěrem zdůraznil nelehký úkol, který stojí před sociologií – pracovat na konzistentní marxisticko-leninské sociologické teorii jako systému zákonů platných pro sociální sféru. V obsáhlé diskusi vystoupilo osm účastníků s dotazy a doplňky k přednesenému referátu.

Alojz Ritomský v referátu *Vývoj marxisticko-leninské sociologie a zmeny v poňatí sociologického výzkumu* soustředil pozornost na zhodnocení vývojových fází a typů marxisticko-leninské sociologie od předdialektických odrazů k dialektickému pojetí sociální skutečnosti. Hodnotil funkci a způsob utváření marxisticko-leninské sociologie v meziválečném a prvním poválečném období. Další fázi rozvoje charakterizoval často citovanou tzv. trojúhelníkovou interpretací jejího obsahu. Sociologický výzkum se dostal na kvalitativně vyšší stupeň, jeho metody se rozvinuly z dosud převážně klasifikační úrovně na stupeň vztahového a kauzálního poznání. Sociologie se zčásti vyčlenila z filozofie.

Autor odmítl interpretaci marxisticko-leninské sociologie předdialektickým způsobem jako „celostního“ vědního oboru budovaného vně filozofie. Zdůraznil, že marxisticko-leninská filozofie proniká všechny složky a etapy sociologického poznávání. V důsledně dialektickém pojetí marxisticko-leninské sociologie je nejdůležitější orientace na organické vývojové celky. Perspektivně pojatým předmětem marxistické sociologie by podle A. Ritomského měly být „sociální jevy v totalitě, dialektická totalita, dialektický celek sociálních jevů v jejich příslušném uspořádání“. Je třeba překonávat nazíravost konkrétního sociologického výzkumu, překonávat jednostrannost jeho dílčích metod, spojovat analýzu a syntézu, induktivní a deduktivní postupy, strukturní a genetický přístup, logickou a historickou metodu.

V diskusi byla rozebrána především schémata jednotlivých typů interpretace obsahu marxisticko-leninské sociologie, předložená autorem referátu, a dále potřebné směry dalšího rozvoje marxistické sociologické teorie.

Jiří Buriánek v referátu *Systémový přístup v sociologickém výzkumu* ukázal na důležitost systémového pojetí společenské reality v rozvoji marxistické sociologické teorie i na řadu metodologických aspektů systémového přístupu v konkrétním sociologickém výzkumu. Shrnu problematiku místa systémového přístupu ve vědě a zabýval se základními metodologickými funkcemi a principy systémového přístupu ve vztahu k sociologii. Hlavní pozornost věnoval problému rozpracování konceptu sociálního systému v marxistické sociologii. Ukázal na tradice marxismu v tomto ohledu a kriticky komentoval nemarxistická pojetí. Obecný model sociálního systému, je-li chápán dialektickomaterialisticky, poskytuje sociologii základní ontologickou i gnozeologickou orientaci. Autor připomenul, že v sovětské literatuře lze najít i pokusy v rozpracování tohoto modelu tak, aby vyjádřil dialektiku střetávání různých společenských subjektů, aby zahrnul i problematiku potřeb a zájmů. Tím jsou znovu potvrzeny obecné postuláty dialektičnosti marxistického pojetí sociálního systému a samozřejmě také otevřeny další perspektivy jeho rozvoje. Referát vyústil do celé řady konkrétních otázek, které obsahovaly náznaky řešení některých teoreticko-metodologických problémů (například pokud jde o předmět sociologie, o jádro její obecné teorie, o problém identifikace a operacionalizace, o koncepci modelování apod.).

Věra Tauberová vystoupila s příspěvkem *Pojmy marxisticko-leninské sociologické teorie ve vztahu k metodologii sociologického výzkumu*. Charakterizovala historické etapy ve vývoji pojmového aparátu marxisticko-leninské sociologie v Československu od šedesátých let do současnosti. Poukázala na rozvoj nových přístupů ke společenské realitě v období od druhé poloviny sedmdesátých let a na důležitost zaváděných vědeckých pojmů, jako socialistický způsob života, globální problémy a pojmy interdisciplinárního a multidisciplinárního charakteru. Závěrem formulovala řadu otázek a problémů spjatých s rozvíjením nových pojmů, jejich přebíráním z příbuzných

oborů nebo z cizojazyčné literatury, resp. se slovníkovým zpracováním základních pojmů marxistické sociologie.

Eduard Urbánek v referátu *K problematice operacionalizace* soustředil pozornost na čtyři okruhy otázek. Nejprve charakterizoval genezi problému operacionalizace ve fyzikálních vědách a kriticky zhodnotil racionální jádro i jednostrannost těchto přístupů. V druhé části svého vystoupení poukázal na význam Marxova a Engelsova materialistického pojetí dějin jako argumentu pro objektivní existenci společenského historického procesu, který tak může být objektem skutečně vědeckého výzkumu stejně jako fyzikální realita ve vědách přírodních. Dále se zabýval otázkami empirického výzkumu ve vztahu k operacionalizaci pojmů. Závěrem charakterizoval pojetí operacionalizace u Lazarsfelda a porovnal některé jeho metodologické návody a rozboru se současným stavem rozpracování těchto otázek v marxisticko-leninské sociologii zejména v Sovětském svazu.

Jednání k otázkám druhého tematického bloku *Teoretické a metodologické základy metod a přístupů sociologického výzkumu* řídil předseda sekce marxistické sociologické teorie ČSSS František Zich. S předem připravenými referáty a sděleními vystoupili Juraj Schenk (Filozofická fakulta UK, Bratislava), Ivo Tomeš (Federální ministerstvo hutnictví a těžkého strojírenství, Praha), Hynek Jeřábek (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), Jan Mejdiřík (Útvar hlavního architekta, Praha) a Peter Benkovič (Výpočtové středisko SAV, Bratislava).

Juraj Schenk zahájil referátem *Gnozeologické základy modelovania v sociológii*. Modelování charakterizoval jako jeden ze způsobů vědeckého poznávání, založeného na principu odrazu. Poukázal na odlišné pojetí modelu v matematice a logice (model = matematický objekt, který splňuje podmínky zadaného abstraktního systému) a v empirických vědách (model = reprodukce, zobrazení zkoumaného objektu). Vysvětlil pojetí modelu sociální skutečnosti jako „poznávací snímky“. Charakterizoval místo a funkce modelu v sociologickém poznávání. Model chápe jako mezičlánek ve vztahu teoretického a empirického ve výzkumu sociální skutečnosti. Teorie často slouží jako základ budování modelu, model může představovat i „jádro“ teorie. Také empirie může sloužit jako východisko pro vytváření modelu, například když výsledný produkt mnohorozměrné analýzy dat je použit jako model v dalším výzkumném procesu.

V dalším rozboru rozlišil J. Schenk empirické objekty jako modely na nejnižší stupni abstrakce a teoretické myšlené objekty, které jsou výsledkem složitějších operací. Jednu skupinu teoretických myšlených objektů tvoří idealizované objekty, jejichž příkladem jsou kauzální modely, druhou ideální střední typy objektů, které slouží jako modely procesu rozšíření reprodukce konkrétního celku. Pro další rozvoj sociologického poznávání je důležité uvědomit si rozdíl mezi modelem kauzálních souvislostí, reprezentovaným například systémem sociálních proměnných, a modelem procesu reprodukce — systémem modelujícím vývoj sociální skutečnosti. V tomto smyslu také navazoval Schenkův referát na problémy řešené v prvním problémovém celku, zejména v referátech F. Zicha a A. Ritomského i v diskusích k nim.

Věcné sdělení Ivo Tomeše na téma *Použití modelovacích technik jako nástroje sociologického poznání* bylo zhuštěnou informací o způsobech použití konkrétních modelovacích postupů při výzkumech v oblasti hutnictví a těžkého strojírenství. Sociologická služba v resortu, jak autor charakterizoval práci 120 sociologů pracujících v nejrůznějších útvarech celého odvětví, zahrnuje oblast diagnostiky, prognostiky, sociálního plánování a sociálního řízení. Modely různého stupně složitosti jsou zde používány pro současný stav, pro „cílový stav“ jako soustavy sociálních normativů, ale i v oblasti sociálního plánování a sociálního prognózování. Sociální program zabezpečení technického rozvoje je například pojímán jako model sociálních předpokladů pro toto zabezpečení.

Hynek Jeřábek v referátu *Filozofické a metodologické základy vývojového pojetí měření v sociologii* soustředil pozornost na metodu měření a její použití pro zkoumání společenských procesů. V první části svého vystoupení se pokusil na příkladech ukázat, v čem se liší vývojové pojetí měření od pojetí statického, užívaného ve fyzikálních vědách a v technické praxi. V procesech společenských proměn dochází k vývoji společenských vlastností, k jejich nejen kvantitativním, ale i kvalitativním vývojovým změnám, které je třeba promítnout do pojetí objektu měření v marxisticko-leninské sociologii. Autor zavedl čtveřici vývojových forem společenských vlastností, k nimž došel zobecněním Marxova rozboru forem hodnoty. Pro měření jednotlivých vývojových forem společenských vlastností navrhl čtyři formy měření — prostou, rozvinutou, všeobecnou a úplnou (reálnou) formu měření. Hlavní smysl použití rozvinuté a všeobecné formy měření pro zkoumání nižších vývojových forem společenských vlastností v jednotě jejich kvalitativních a kvantitativních určení spočívá podle něho v možnosti prognózovat další vývoj těchto společenských vlastností z hlediska kvantity a kvality i v možnosti plánovitého zásahu do společenské reality ve stadiu

jejího formování, kdy je možno ještě v zárodku modifikovat budoucí podobu společenského reprodukčního procesu.

Peter Benkovič v diskusním vystoupení *Teoretické a metodologické problémy prognózovania rozvoja vedy (expertný prístup, problém metód a technik merania)* navázal na přednesené referáty příspěvkem konkretizujícím některé aspekty vztahu sociologické metodologie a konkrétních užívaných postupů v souvislosti s prognostickými pracemi.

Jan Mejdrický se v diskusním příspěvku *Problematika operacionalizace v aplikovaných sociologických výzkumech* vrátil k otázce operacionalizace ze zcela konkrétního hlediska metodologických a metodických chyb, k nimž stále ještě dochází ve fázi operacionalizace prováděných sociologických šetření.

Jednání k třetímu problémovému okruhu semináře *Řešení teoreticky a metodologicky náročných úloh marxistické sociologie prostředky sociologického výzkumu* řídil předseda metodologické sekce Slovenské sociologické společnosti Juraj Schenk. S referáty a příspěvky vystoupili Rudolf Franěk (Ústav marxismu-leninismu ČVUT, Praha), Dalibor Holda (Ústav marxismu-leninismu UK, Praha), Jan Vlášil (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), Robert Chalka (Vysoká škola SNB, Bratislava) a Gustav Přenosil (Generální prokuratura ČSSR, Praha).

Rudolf Franěk v referátu *K některým teoreticko-metodologickým otázkám výzkumu hodnot a hodnotového systému* ukázal na příkladu výzkumu hodnot a hodnotových orientací důležitost řešení obecnějších metodologických a filozofických otázek pro zkvalitňování sociologického výzkumu. Zdůraznil dnes již mnoha výzkumy ověřený filozofický poznatek, že hodnoty představují společenskou vztahovou kategorii, jejich utváření a reálné působení představují společensky determinovaný proces. V této souvislosti upozornil na řadu problémů v rámci sociologického výzkumu.

Je třeba rozlišit hodnotový systém jednotlivce, sociálních skupin, společnosti; zkoumaný hodnotový systém nemusí představovat vysoce integrovaný celek, může být vnitřně rozporný. S tím souvisí také problém metod, jimiž jsou hodnoty a hodnotové orientace zkoumány. Různé metody mohou vést k rozdílným výsledkům.

Za zvláště závažné je třeba považovat upozornění na rozdílné chápání zkoumaných hodnotových položek různými respondenty. Ve výzkumech hodnot často uplatňovaný značně obecný postup, poměrně široce pojaté hodnoty (např. zdraví, rodinné štěstí, práce, výdělek, peníze atd.) mohou vést k potížím při interpretaci nebo k malé využitelnosti výsledků výzkumu.

Závěrem autor poukázal na potřebu překonat ve výzkumu hodnot a hodnotových orientací rozpor mezi slovy a činy – mezi verbálním vyjádřením respondentů a jejich jednáním. Zdůraznil potřebu výzkumu hodnotového systému na základě činnosti lidí.

Referát Dalibora Holdy *Empirická analýza osobnosti* se soustředil na osvětlení operacionálních východisek projektovaného výzkumu při současném využití dosaženého stavu sociologického poznání dané problematiky. Pro sociologický výzkum se otevírá jak cesta zkoumání sociálních kontextů formování osobnosti, tak analýza vhodně volených dimenzí osobnosti. Do první skupiny problémů autor zahrnul jednak obecné podmínky rozvoje socialismu jako společenského systému, jednak návaznost na vývoj sociální struktury a jednotlivé sociální procesy. Zařadil do ní i vlivy běžného sociálního života (vyjádřeno sociologicky např. vlivy životního cyklu), včetně vlivů individuálních.

Dimenze osobnosti rozčlenil do tří rovin, a to na společenské podmínky, na komponenty společenského vědomí a na činnosti (sociální aktivity). Smysl modelu spočívá v tom, že zhodnocuje četné parciální výzkumy studentů a že předpokládá a zároveň umožňuje další empirické ověřování. Modelový charakter analýzy tedy není samoúčelem.

Jan Vlášil nastolil v referátu *Teoretické a metodologické problémy sociologie práce* několik velmi aktuálních otázek, souvisejících se stavem této sociologické disciplíny. Demonstroval malou rozpracovanost mnoha témat, aby se pak věnoval některým souvislostem v systému práce, zejména problematické technických předpokladů ve vztahu k možnostem restrukturalizace výroby. Podtrhl význam sociologického zkoumání obsahu práce.

Živý zájem vyvolalo vystoupení R. Chalky *k zkušenostem z experimentu v oblasti sociální prevence kriminality*. Přiblížilo účastníkům velmi plasticky metodologické problémy experimentování, a to ve velmi exponované a sociologicky obtížné zkoumatelné oblasti. Pozorně byly sledovány jak poznatky o zjištěných latentních funkcích experimentu, tak i konkrétní praktické výsledky, ve které výzkum vyústil. Sdělení potvrdilo užitečnost sociologického zkoumání i tak metodologicky a teoreticky náročných problémů, jakými jsou kriminalita a její prevence.

Problematicky kriminologie se dotýkal i následující příspěvek Gustava Přenosila

Zkušenosti z výzkumu analytické (rozborové) činnosti československé prokuratury. Také v něm byla vedle množství poměrně specifických informací o používaných metodikách zastoupena problematika metodologie tvorby sociální informace.

Ve čtvrtém problémovém bloku *Vztah teorie – praxe v metodologii sociologického výzkumu* odezněly referáty Pavla Dvořáka a Jiřího Kreipla (oba Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ, Praha), Martina Potůčka (Ústav zdravotní výchovy, Praha), Jaroslavy Peškové (Filozofická fakulta UK, Praha) a Miroslava Fleka (Československé automobilové opravy, Praha).

Jiří Kreipl přednesl příspěvek, připravený ve spoluautorství s Pavlem Dvořákem, s názvem *Poznámky k požadavkům výzkumné praxe na sociologickou teorii*. Formuloval pět takovýchto požadavků, a to především z hlediska rozvoje oborových disciplín, jejichž teorie by měla být konzistentní, komplexní, kumulativní, komunikativní a komplementární. Ukázal na problém vyváženosti vztahu teoretického a empirického při řešení otázek standardizace proměnných. Informoval plénum o přístupech používaných v Ústavu pro výzkum veřejného mínění.

Martin Potůček prezentoval referát *K dialektice potřeb a funkcí při řešení úloh sociálního prognózování a společenské řídicí praxe*. Šlo v něm o zamyšlení nad metodologickými otázkami prognózy rozvoje zdravotnictví a péče o zdraví. Přinesl řadu zajímavých postřehů například o vztahu systémového a problémového přístupu (viz možnosti a meze autoregulace společenských procesů), o poměru potřeb a možností, o významu sociologické analýzy institucí. Systémový přístup se musí projevit i v „nadresortním“ pojetí zdravotnictví a jeho sociologické analýzy.

Jaroslava Pešková se zabývala otázkou *filozofických základů sociologie*. Fundovaně a obšírně zdůvodnila smysl a potřebnost filozofie, mimo jiné i jakožto zdroje kultivace obzorů badatele. Reagovala také na některé problémy formulované v průběhu semináře.

Miroslav Flek vystoupil s diskusním příspěvkem *Vliv Vernadského konceptu biosféry a noosféry na metodologický přístup ke konkrétnímu sociologickému výzkumu*. Věnoval se především historické expozici problému a osvětlení zájmu o Vernadského koncepci, která nastoluje problém nové racionality s ohledem na problematiku zájmu a odpovědnosti subjektu.

V rámci této stručné zprávy o průběhu semináře nelze dostatečně přesně zachytit ani celkovou – velmi pozitivní – atmosféru, ani bohatost diskuse, dotazů či replik. Nepovažujeme za její úkol komentovat některé otázky či stanoviska, formulovaná diskusním způsobem. Omezme se proto na konstatování, že seminář takřka neměl hluchá místa a poskytl účastníkům prostor a inspiraci pro úvahy nad otázkami, k nimž se nedostáváme zcela běžně, ačkoli organicky prolínají každodenním provozem naší sociologie. Výsledkem semináře není definitivní rozřešení bytostných otázek, setkání však přispělo k integraci a oživení kapacit a potenciálů nezbytně potřebných pro jejich postupné řešení. Pozitivní zkušenosti povzbudily zastoupené spolupřátelství sekce k dohodě o dalších perspektivách takto koncipovaných seminářů. Na společné schůzi výborů zúčastněných sekcí bylo dohodnuto, že společné semináře k aktuálním teoreticko-metodologickým otázkám budou pořádány každý druhý rok střídavě v ČSR a v SSR. Za téma příštího setkání, které je plánováno v květnu 1988 na Slovensku, byly zvoleny *teoretické a metodologické otázky zkoumání sociální dynamiky*. I tuto rozvíjející se spolupráci je možno považovat za důkaz aktuálnosti a živosti problematiky vztahu teorie a metodologie marxisticko-leninské sociologie.

Jiří Buriánek, Hynek Jeřábek

Poznámky k testování kvality výzkumných metod v NDR

Testování výzkumných metod je jedním z témat, jimž bylo v metodologické práci dosud věnováno málo pozornosti. V mnoha empirických sociologických výzkumech se od testování kvality výzkumných metod upouští. Je možné se setkat s názorem, že dostačující informace o kvalitě výzkumných nástrojů mohou být získány pomocí jediného předvýzkumu a jeho vyhodnocení na úrovni jednoduché frekvenční analýzy.

Jen velmi málo prací vnáší do dané problematiky specifický sociologický způsob myšlení, jenž se jeví nezbytným pro pevnější zakotvení těchto otázek v každodenním povědomí sociologů. V metodických publikacích dochází k mechanickému přejímání poznatků týkajících se teorie testování, zejména z psychologie.

Zmíněná situace vedla v sociologicko-metodologickém centru *Institutu sociologie a sociální politiky AV NDR* k hlubšímu studiu teoretických i praktických aspektů ověřování kvality metod, technik a nástrojů používaných při empirických sociologických výzkumech.

Metodologický výchozí bod představují úvahy o vztahu mezi subjektem a objektem v sociologickém výzkumném procesu, který si lze představit jako vztah odrazu.

Všechny etapy výzkumného procesu lze chápat jednak jako metody zobrazení skutečnosti, jednak jako metody k dosažení sociálních informací o určitých skutečnostech. Odrazem je již stanovení problému, hypotéz a indikátorů. Ty ztělesňují především vyhodnocení a zpracování problémové situace a obsahují tak teoretické poznatky. Indikátory zobrazují teoretickou výchozí pozici a současně umožňují ve své funkci nástrojů poznání konfrontaci s praxí a přezkoušení pravdivosti vědecké domněnky.

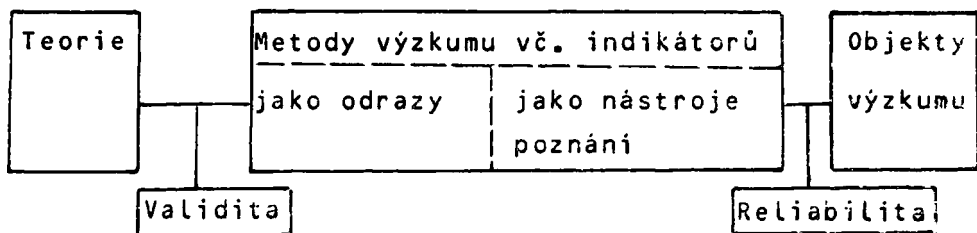
Otázka kvality indikátorů, popřípadě otázka kvality sociálních informací získaných prostřednictvím indikátorů se musí, podle našeho názoru, zaměřovat na dva vztahy:

1. vztah zobrazení mezi teorií na jedné straně a indikátory na druhé straně;
2. vztah zobrazení mezi indikátory a objektem šetření.

Z tohoto pohledu chápeme reliabilitu jako kvalitu odrazu mezi empirickými výzkumnými metodami (a indikátory, jež jsou v nich obsaženy) na jedné straně a mezi empiricky pojatými objekty výzkumu na straně druhé.

Validitou pak rozumíme kvalitu odrazu mezi empirickými metodami (a v nich obsaženými indikátory) na straně jedné a mezi teorií na straně druhé.

Tuto myšlenku nastiňuje následující schéma:

Jinak formulováno: Sociologické metody výzkumu (a indikátory v nich obsažené jako podstatné prvky) mají dvojí vztah odrazu: jeden k teorii a jeden k objektu výzkumu. Vztahu odrazu mezi metodami výzkumu a teorií přísluší atribut „validní“ a vztahu mezi metodami výzkumu a objektem „reliabilní“.

Na základě uvedených metodologických premis jsme navrhli postupy pro empirické zjišťování kvality.

Všimněme si nejprve testování reliability. Zřejmě je lze provést pomocí opakovaného srovnávání odrazu, tedy sociálních informací a odpovídající skutečnosti. Přitom považujeme za podstatné ověřit nezávislost výsledku použití testované metody na čase, prostorových podmínkách i na osobě výzkumníka. Předpokládá se pochopitelně konstantnost podmínek výzkumu a předmětu šetření.

V praxi se ovšem zatím podařilo ověřovat pouze nezávislost na čase a osobě výzkumníka. K tomu jsme experimentálně využili techniky retestu. Teoretické stanovení velikosti výběrového souboru pro retest se však dostalo do konfliktu s organizačními problémy. Proto bylo pokusné ověření tohoto postupu provedeno pouze na 45 dotázaných ve výzkumu problematiky plánovaného rodičovství a 31 respondentech ve výzkumu volnočasových aktivit. Čtyři týdny po prvním sběru dat byli

téměř všichni respondenti ochotni vyplnit příslušný dotazník znovu. Relativně bez problémů se jevílo i zavedení kódového systému k identifikaci dotazníků při současném zachování anonymity.

K vyhodnocení retestu jsme použili korelačního koeficientu. Získané hodnoty r_{tt} se pohybovaly v mezích 0,1 až 1,0 a zprostředkovaly tak skutečně diferencovaný obraz o stálosti odpovědi na jednotlivé otázky. Dále jsme použili dvoudimenzionálních kontingenčních tabulek vyjadřujících vztah odpovědí mezi prvním a druhým dotazováním. Z jedné kontingenční tabulky znaku ve vztahu k oběma dotazováním lze získat procentuální odchylku a přehled o směru odchýlných odpovědí. Předností těchto tabulek je, že jsou nezávislé na úrovni měření indikátorů, to znamená použitelné pro celý dotazník. Ve spojení s vhodně zvolenými asociačními měřítky poskytují detailní výsledky pro zkoušku reliability při retestu. Jako doplněk ke kontingenčním tabulkám může být proveden χ^2 -test nezávislosti, který je rovněž nezávislý na úrovni měření indikátorů.

Přejdeme nyní k problematice testování validity. Připomeňme, že validita přísluší vztahu mezi metodami výzkumu na straně jedné a teorií a problémovou situací na straně druhé.

Řešení se naskýtá v návratu k již potvrzeným, to znamená v praxi ověřeným a tím subjektivních vlivů zbaveným, konstruktům a vývodům. Při současném použití nových odvozených metod a indikátorů spolu s osvědčenými technikami je možné srovnání a tak i posouzení výzkumných metod. Dále je prováděna analýza získaných výsledků na základě osvědčených teorií. Přezkoušení validity neprobíhá tedy uvnitř vztahu teorie a metod výzkumu, ale zprostředkovaně přes vztah metod výzkumu a předmětu šetření. Tak je pro testování validity nutno předpokládat, že vztah mezi metodou výzkumu a předmětem šetření je spolehlivý — reliabilní. Nevyřešená zůstává otázka, jakým způsobem může být přezkoušeno zobrazení problémové situace v indikátorech.

V rámci psychologické testové diagnostiky byly vyvinuty různé postupy k testování validity. Sbírali jsme především zkušenosti s konstruktovou validitou. Kromě toho se zřejmě nabízí externí validizace, při níž jsou srovnávány získané výsledky šetření s výsledky zjištěnými nezávisle na metodice výzkumu. Tento postup je metodologicky sice atraktivní, avšak zároveň je většinou spojen s velkými náklady, protože skutečnost, kterou lze snadno zkoumat také jinou (objektivnější) cestou, bývá většinou zjišťována hned tímto způsobem.

Metoda konstruktové validizace spočívá na principu shrnutí indikátorů (v rámci jednoho výzkumného standardu) a vytvoření teoretických konstruktů. Základem těchto konstruktů je určitá teorie, jejíž pravdivostní hodnota je považována za potvrzenou. Například při jednom z výzkumů vztahu žen k reprodukčnímu procesu se vycházelo z toho, že při existenci reálného přání mít děti jsou v příčinné souvislosti také určité vztahy k partnerovi, určité názory na život s 1, 2 nebo 3 dětmi, odpovídající životní podmínky atd. Metoda konstruktové validizace tedy zkoumá, zda indikátory, které jsou zaměřeny na určité situace, byly zodpovězeny také způsobem zdůvodněným v konstruktu. Pomocníkem v tomto směru je zejména faktorová analýza a seskupovací postupy.

V současné době se snažíme zavést po příslušné fázi přepracování rutinní proceduru k testování kvality a použít standardně příslušná kritéria. Jednou testované indikátory budou pak uloženy v registru indikátorů a budou rovněž k dispozici jako standard (s příslušně omezeným nárokem) pro další výzkumná pracoviště.

*Michael Häder, Irina Piensová
Institut sociologie a sociální politiky AV NDR, Berlín*

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafka 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskařské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v listopadu 1986, číslo vyšlo v březnu 1987.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GFR. Annual subscription: Vol. 23; 1987 (6 issues) DM 120,—.

СТАТЬИ

<i>Когоут Я.</i> : XI всемирный социологический конгресс	113
<i>Ризтаржик К.</i> : Дialectика фактов и теории	128
<i>Мюллер К.</i> : Научно-техническое и социальное развитие: связи, проблемы и перспективы	149
<i>Келлер Я.</i> : Марксистская концепция социального поведения	160
<i>Гнотова Е.</i> : Замечания к дискуссии советских теоретиков по вопросам определения социально-профессиональной группы интеллигенции в социалистическом обществе	171
<i>Петришкова Б.</i> : Формирование социалистического сознания кооперированных крестьян на этапе строительства развитого социалистического общества	182

ИЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

<i>Форст М.</i> : Исследования музыкальных предпочтений молодежи	187
--	-----

РЕЦЕНЗИИ

<i>Мехурова Г.</i> : П. Мужик, Философия — мировоззрение — общество	192
<i>Павлик П.</i> : Я. Седлак, Глобальные проблемы человечества	195
<i>Геллер Я.</i> : М. Форманек, Социалистический рабочий класс	196
<i>Дюринова В.</i> : И. Мештян, Социальное партнерство и участие	199
<i>Седлачек Я.</i> : Ф. М. Бурлацкий — А. А. Галкин, Современный Левинафан. Очерки политической социологии капитализма	202
<i>Свитек Й.</i> : Молодые и взрослые 1985 г. Сравнение поколений	206
<i>Фрейдова Е.</i> : Э. Этцин-Галеви, Научная элита, прогнозы которой не осуществились	210

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

<i>Дубски В.</i> : Социология молодежи на XI всемирном социологическом конгрессе	213
<i>Чезак В.</i> : Социология спорта на XI всемирном социологическом конгрессе	214
<i>Бурианек Й.</i> — <i>Иержабек Г.</i> : Теоретические и методологические основы методов и техники социологических исследований	217
<i>Гедер М.</i> — <i>Пущцова Н.</i> : Замечания по тестированию качества исследовательских методов в ГДР	222

Table des Matières No. 2/1987

ARTICLES

<i>Kohout J.</i> : Le 11ème Congrès sociologique mondial	113
<i>Rychtařík K.</i> : La dialectique des faits et de la théorie	128
<i>Müller K.</i> : Le développement scientifique et technique et le développement social: relations, problèmes et perspectives	149
<i>Keller J.</i> : Sur la question de la conception marxiste de l'action sociale	160
<i>Gnothová E.</i> : Remarques sur la discussion des théoriciens soviétiques sur les questions concernant la définition de la groupe social-professionnelle des intellectuels dans la société socialiste	171
<i>Petríková B.</i> : Au sujet de quelques problèmes du développement de l'activité social-politique des membres des coopératives agricoles	182

DES RECHERCHES EMPIRIQUES

<i>Foret M.</i> : Recherches des préférences musicales de la jeunesse	187
---	-----

COMPTES RENDUS

<i>Měchurová H.</i> : J. Mužík, Filozofie — světový názor — společnost (Philosophie — conception du monde — société)	192
<i>Pavlík P.</i> : J. Sedlák, Globální problémy lidstva (Problèmes globaux de l'humanité)	195
<i>Heller J.</i> : M. Formánek, Socialistická robotnícka trieda (La classe ouvrière socialiste)	196

<i>Durínová V.: P. Meštan, Sociálne partnerstvo a participácia (Etat social de partenaires et participation)</i>	199
<i>Sedláček J.: F. M. Burlackij — A. A. Galkin, Современный Левиафан. Очерки политической социологии капитализма (Le Léviathan d'aujourd'hui. Esquisse de la sociologie politique du capitalisme)</i>	202
<i>Švitek J.: Jugendliche + Erwachsene '85. Generationen im Vergleich (Adolescents + adultes '85. Comparaison des générations)</i>	206
<i>Freiová E.: E. Etzioni-Halevy, The Knowledge Elite and the Failure of Prophecy (L'élite scientifique et le défaut de ses pronostics)</i>	210

RAPPORTS ET INFORMATIONS

<i>Dubský V.: Sociologie de la jeunesse au 11ème Congrès sociologique mondial</i>	213
<i>Čechák V.: Sociologie du sport au 11ème Congrès sociologique mondial</i>	214
<i>Buriánek J. — Jeřábek H.: Principes théoriques et méthodologiques des méthodes et techniques de la recherche sociologique</i>	217
<i>Häder M. — Piensová I.: Remarques sur les épreuves de la qualité des méthodes de recherche dans la R.D.A.</i>	222

Contents No. 2/1987

ARTICLES

<i>Kohout J.: 11th World Sociological Congress</i>	113
<i>Rychtařík K.: The Dialectics of Facts and Theory</i>	128
<i>Müller K.: Scientific and Technological Development and Social Development: Implications, Problems and Perspectives</i>	149
<i>Keller J.: On the Question of the Marxist Conception of Social Behaviour</i>	160
<i>Gnothová K.: Comments on the Discussion of Soviet Theoreticians on Problems Connected with the Definition of the Socioprofessional Group of Intelligent-sia in Socialist Society</i>	171
<i>Petríková B.: On Some Problems of the Development of Sociopolitical Activity in Cooperative Farmers</i>	182

FROM EMPIRICAL RESEARCH

<i>Foret M.: Research into the Musical Preferences of Youth</i>	187
---	-----

REVIEWS

<i>Měchurová H.: J. Mužík, Filozofie — světový názor — společnost (Philosophy — View of the World — Society)</i>	192
<i>Parlík P.: J. Sedlák, Globální problémy lidstva (Global Problems of Mankind)</i>	195
<i>Heller J.: M. Formánek, Socialistická robotnícka trieda (The Socialist Working Class)</i>	196
<i>Durínová V.: P. Meštan, Sociálne partnerstvo a participácia (Social Partnership and Participation)</i>	199
<i>Sedláček J.: F. M. Burlackij — A. A. Galkin, Современный Левиафан. Очерки политической социологии капитализма (The Leviathan of Our Time. Outline of the Political Sociology of Capitalism)</i>	202
<i>Švitek J.: Jugendliche + Erwachsene '85. Generationen im Vergleich (Juveniles and Adults. A Comparison of Generations)</i>	206
<i>Freiová E.: E. Etzioni-Halevy, The Knowledge Elite and the Failure of Prophecy</i>	210

NEWS AND INFORMATION

<i>Dubský V.: Sociology of Youth on the 11th World Sociological Congress</i>	213
<i>Čechák V.: Sociology of Sports on the 11th World Sociological Congress</i>	214
<i>Buriánek J. — Jeřábek H.: Theoretical and Methodological Bases of the Methods and Techniques Applied in Sociological Research</i>	217
<i>Häder M. — Piensová I.: Comments on Testing the Quality of Research Methods in the GDR</i>	222

Inhalt Nr. 2/1987

ABHANDLUNGEN

<i>Kohout J.: XI. soziologischer Weltkongress</i>	113
<i>Rychtařík K.: Dialektik der Fakten und der Theorie</i>	128

Müller K.: Wissenschaftlich-technische und soziale Entwicklung: Zusammenhänge, Probleme und Perspektiven	149
Keller J.: Zur Frage der marxistischen Auffassung des sozialen Verhaltens	160
Gnothová E.: Bemerkungen zur Diskussion der sowjetischen Theoretikern über Probleme der Abgrenzung der sozialprofessionellen Gruppe der Intelligenz in sozialistischer Gesellschaft	171
Petříková B.: Zu einigen Fragen der Entwicklung der sozialpolitischen Aktivität der Genossenschaftsbauern	182

AUS EMPIRISCHEN ERFORSCHUNGEN

Foret M.: Erforschungen der Musikpräferenzen der Jugend	187
---	-----

REZENSIONEN

Měchurová H.: J. Mužík, Filozofie — světový názor — společnost (Philosophie — Weltanschauung — Gesellschaft)	192
Pavlík P.: J. Sedlák, Globální problémy lidstva (Globalprobleme der Menschheit)	195
Heller J.: M. Formánek, Socialistická robotnícká trieda (Die sozialistische Arbeiterklasse)	196
Durínová V.: P. Meštan, Sociálne partnerstvo a participácia (Soziale Partnerschaft und Partizipation)	199
Sedláček J.: F. M. Burlackij — A. A. Galkin, Современный Левинафан. Очерки политической социологии капитализма (Abriss der politischen Soziologie des Kapitalismus)	202
Švíték J.: Jugendliche + Erwachsene '85. Generationen im Vergleich	206
Freiová E.: E. Etzioni-Halevy, The Knowledge Elite and the Failure of Prophecy (Wissenschaftliche Elite und das Versagen ihrer Prognosen)	210

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

Dubský V.: Die Jugendsoziologie am XI. soziologischen Weltkongress	213
Čechák V.: Die Sportsoziologie am XI. soziologischen Weltkongress	214
Buriánek J. — Jeřábek H.: Theoretische und methodologische Grundlagen der Methoden und Techniken der soziologischen Erforschung	217
Häder M. — Piensová I.: Bemerkungen zur Testierung der Qualität der Forschungsmethoden in der DDR	222

*Odkrývání dialektiky rozporného vztahu
mezi fakty a teoretickým poznáním
je zákonitostí poznávacího procesu.*

Poznáváme, odkrýváme a řešíme problémy reálného světa, abychom udělali něco užitečného pro člověka. A protože takových problémů je nekonečné množství, jsou i cesty poznání nekonečné. K. Marx nejednou připomínal jejich důležitost, protože „... *pravdivý má být nejen výsledek zkoumání, nýbrž i cesta k němu*“ [Marx-Engels 1956 : 25].

Zvláštní místo v procesu poznání, v tomto pohybu od neznalosti ke znalosti, od neúplného vědění k úplnějšímu vědění, od nepřesného k přesnějšímu poznání, má odhalení skutečnosti, že vše ve světě lidí, přírody a myšlení je proměnlivé a že změny se uskutečňují v různých formách, protože existují vnitřní, určující faktory pohybu a vývoje. Jejich příčinou a zdrojem je rozpor.

Rozdíl, rozpor, konflikt

Na otázku meritorní významnosti už vlastně odpovídá K. Marx v *Kapitálu*, když ukazuje, že rozpor je „... *zdrojem veškeré dialektiky*“ [Marx 1978 : 581].

Podobně i V. I. Lenin zdůrazňuje, že rozpor je jádrem, podstatou dialektiky. „Ve vlastním smyslu je dialektika studiem rozporu *v samé podstatě předmětu*...“ [Lenin 1960 : 259; 390].

Kategorie rozpor se stala centrální kategorií celé dialektiky. Odkrývání, překonávání a „řešení“ rozporů je hybnou silou společenského poznání.

Rozpor existuje „... za prvé v objektivní realitě, za druhé — mezi objektem a subjektem a za třetí — v subjektivním odrazu samém. Dialektika chápe myšlení a poznání jako odraz objektivní *reality a předpokládá, že rozpornost je vlastní i těmto odrazům*“ [Zeman 1981 : 14].

V naší další úvaze nebudeme sledovat rozpory reálného společenského pohybu a přírodovědecké problematiky, které působí ve své objektivní existenci. Chceme naznačit některé gnozeologické aspekty rozporu a ukázat, jak v dialektice faktů sociální reality dochází k jejich reflexi ve společenském poznání.

Rozpor není formálně logickým sporem či zdáním lidského subjektu. Je momentem, který jako odraz lidského bytí je trvale vlastní všem myšlenkovým a poznávacím procesům. Je aktivním a dynamizujícím činitelem těchto procesů.

Ani v socialismu se dialektika odkrývání, překonávání a „řešení“ rozporů ne-realizuje automaticky. Rozpor musí být poznán, „vysloven“, odkryt, odhalen — musí být ukázány jeho souvislosti, závislosti a příčinné vazby. Smyslem analýz je nalézt cesty jeho překonání.

Poznání je vlastně procesem odkrývání a překonávání rozporů, kdy daná a obecně platná poznání jsou nahrazována novými, přesnějšími, pravdivějšími a objektivní realitě více odpovídajícími poznatky.

Procesy poznání jsou složitým zápasem racionálního a neracionálního, gno-